

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

10. ÉVFOLYAM, 1-2. SZÁM
2022

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Szerkesztő: Kókai Sándor
Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektori Testület:

Baranyi Béla ny. egyetemi tanár (Debrecen), Beluszky Pál tudományos tanácsadó (Budapest), Berényi István ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest),
Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Az 1735-ben épült Grassalkovich magtár (Isaszeg, Szentgyörgypuszta)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az
MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi
Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor tanszékvezető egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2022

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Felelős vezető: Tóth Csaba ügyvezető igazgató

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

VIGA GYULA

Történeti-néprajzi vázlat Miskolc és közvetlen környéke kapcsolati térszerkezetének változásáról1

KORMÁNY GYULA

A Rétköz ipara a 19. század második felétől a 20. század közepéig.....24

VERESEGYHÁZI BÉLA

Változások az alföld településhálózatában a török hódoltság korában, a 16. század második felében42

FRISNYÁK SÁNDOR

A Bódva-völgy történeti tájhasználatára68

KÓKAI SÁNDOR

A közigazgatás térbeli változásai a Bánságban (1718-1923)84

SUBA JÁNOS

Szabotázstevékenységek tervezése a M. Királyi. Honvédség hadműveleti terveiben egy feltételezett kisantant államok elleni katonai konfliktus esetén...98

HORBULÁK ZSOLT – DEMETER GÁBOR

Dél-Szlovákia meghatározása a szlovákiai magyar tudományos életében.....111

GULYÁS LÁSZLÓ

Szobordöntések, avagy a szimbolikus tér átrendezésének egyik eszköze a román uralom alá került Erdélyben132

HORVÁTH CSABA PÉTER

Korológiai jegyzet a Kárpát-medencei reformáció kérdéséhez (A hazai úthálózat kialakulása és fejlődése 1610-ig)143

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

KEMÉNYFI RÓBERT

Tartóember 164

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT – RÁCZ SZILÁRD

Helyi folyamatok, közigazgatási földrajz, határkutatás
Hajdú Zoltán köszöntése 70. születésnapján 170

FRISNYÁK SÁNDOR

A Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztályának félévszázados története. 176

KIESZ RÉKA

A történeti földrajz forrásanyagát őrző Magyar Földrajzi Társaság
könyvtárának jelentése 183

KÖNYVISMERTETÉS

BARANYI BÉLA

Kókai Sándor: Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718-2011)..... 193

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Jegyzetek a Marosszög történeti földrajzi feldolgozásához
Kókai Sándor: A Marosszög történeti földrajza (1718-1918): A táj- és
erőforráshasználat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig..... 200

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

Nagy László (főszerk.): Helytörténeti Magazin, Abaúji Honismereti és
Helytörténeti Egyesület, Encs, 2021. 112 p..... 211

TÖRTÉNETI-NÉPRAJZI VÁZLAT MISKOLC ÉS KÖZVETLEN KÖRNYÉKE KAPCSOLATI TÉRSZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSÁRÓL

VIGA GYULA

HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC DRAFT OF THE CHANGE OF THE SPATIAL STRUCTURE OF RELATIONSHIPS IN MISKOLC, HUNGARY AND ITS VICINITY

This communication is a pre-study of a collective research revealing the 19-20th Century changes in the relationship structure of Miskolc city and the villages administratively attached to it in the second half of the 20th Century (Görömböly, Hejőcsaba and Szirma). The village-city dualism known in the scientific literature and the assessment of the different life forms and regional functions are only seemingly conventional, since in Hungary, the assessed period generated significant changes in the life of the two settlement types. The serf emancipation meaning the end of the feudal age, the slow modernisation and the social path seeking of the peasantry and the rural areas created multiple versions where not only the rural communities, but the families and the path seeking of individuals played an important role as well. This process overlapped the transformation process of Miskolc city: the former oppidum got a municipal authority at the end of the 19th Century. Its population tripled within two generations, and one of the most significant heavy industrial centres of Hungary was established. All the above generated significant changes in the relationship between the city and the surrounding villages. However, the goods collection and distribution function of Miskolc and its region seems continuous, which is justified by the geographical location and the so-called "Miskolc-gate" aptitude: between the Hungarian Great Hungarian Plains and the Upland, the city itself played a significant intermediary role across the valleys of the rivers Sajó, Hernád and Bódva. All these processes affected collectively the economy and the society of the assessed sub-region, and had an effect on the culture of the settlements as well. The study introduces mostly the changes in the markets, fairs and in the migration of workforce, which reflects the modernisation of the region and the urbanisation of the regional centre, Miskolc.

Jelen tanulmány előmunkálata egy, Miskolc és a 20. század második felében hozzá csatolt falvak (Görömböly, Hejőcsaba, Szirma) 19-20 századi

kapcsolatáról és viszonyáról készülő történeti-néprajzi vizsgálatnak, annak főbb meghatározóit és változásait igyekszik pozicionálni.¹ Főként azokra az adottságokra fókuszál, amelyek Miskolc és szűkebb térsége gazdasági és társadalmi jellemzőit meghatározták, valamint arra, hogy ebben a részleteiben változó rendszerben miként alakult az egykori mezőváros és a környező rurális települések kapcsolata, s hogy mind ezek alakulásában milyen szerepet kapott a várossá válás és a városrészzé válás folyamata. A témaválasztásomat és kutatási módszeremet természetesen befolyásolta, hogy szakmai tevékenységem középpontjában évtizedek óta a különböző adottságú tájak részleteiben eltérő létformájú kulturális csoportjainak kapcsolatrendszere, azok egymásra hatása áll. A témában elmélyedve magam egyre inkább vitattam a *paraszi önellátás* jelentőségét, amire ugyan a megélhetés optimalizálásának szándéka okán mindig volt kényszeres törekvés a paraszti létformában, de megítélésem szerint nem *megelőző állapota* volt a parasztok termelő tevékenységének. Fontosnak gondolom azt is, hogy a kis körökben működő autarkia nehezen meghaladható esélyegyenlőtlenségeket teremt (*Andrásfalvy B. 1978., Bácskai V. – Nagy L. 1978.*). Az sem kétséges számomra, hogy a táji-gazdasági kapcsolatokban a parasztok (és egyéb társadalmi csoportok) műveltségének számos jellemzője felismerhető, és a kapcsolatok vizsgálata széles betekintést enged az egyes csoportok létformájába és társadalmába. Ebben a vonatkozásban számomra jelentős változást, egyben megerősítést jelentett *Fernand Braudel* 2004-ben magyarul megjelent *Franciaország identitása* című munkája, annak is az *Érintkezés és struktúra* című fejezete, amiben a nagy francia történész nem csupán megvédeni igyekszik az *Annales* iskolát, ami a marxisták szerint – a termelés helyett – túl nagy hangsúlyt helyez az érintkezésekre, hanem megfogalmazza az alábbiakat is. „Van-e olyan termelés, amely nem vezet logikusan az érintkezéshez, az elosztáshoz és a fogyasztáshoz? Ez utóbbi zárja az áramkört, és igényei állítják helyre a *kapcsolatot*, indítják be a »gyűjtőszerkezetet« és ezzel a termelést. Az érintkezéshez hasonlóan önmagában a termelés sem tanúskodik a gazdaság egészéről – még kevésbé a termelési mód. Ráadásul nem korábban elfogadott tétel-e az, amely úgy szól: »nem telepítenek sehová termelést, ha korábban ott nem alakult ki piac«, azaz nincs jelen az érintkezés.” Majd így folytatja: „...feltárjuk az érintkezés összetevőit és eszközeit: az utakat, a közlekedési eszközöket, a szállítandó árukat, a boltokat, a piacokat, vásárokat, a cserét, a pénzmozgást, a hiteleket, a különféle kereskedelmi folyamatokat. Egyszóval érintkezésen én azoknak a gazdasági

¹ A tanulmány az OTKA NKFI 135501. sz. kutatási program támogatásával készült. Vázlata azonos címmel előadásként elhangzott a *Falu a városban (Miskolc városrészeinek társadalomtörténete, kulturális változásai a 19–20. században)* című konferencián 2021. szeptember 30-án.

mozgásoknak az együttesét értem, amelyeket minden társadalom működése feltételez, azokat is, amelyeket természetes módom biztosít, és azokat is, amelyeket előmozdítani igyekszik, még ha csak félig sikerül is neki. Minden társadalmat ezek a mozgások irányítanak, a társadalmak alkalmazkodnak hozzájuk.” (Braudel, F. 2004. II. 340). Nem folytatom, hogy Braudel mit tart az *elsődleges* és a *másodlagos érintkezésnek*, vagy azok “artériájának és vénájának”, legfeljebb megjegyzem, hogy mindezek a társadalomban és a kultúra szövetében is működnek, kiegészülve a perifériás kapcsolatok rendszerével. S azt sem részletezem itt, hogy felfogásában miként szervesülnek történeti folyamatokká a különböző idősíkok, amelyek ható tényezői között egyaránt jelen van akár az állam szerepe, és az olyan megörökölt, lassú változásokat lokálisan generáló jegyek, mint Köztes-Európában a földközösség (Tagányi Z. 2015), valamint a társadalom elemi egységeinek törekvései, sikeres vagy sikertelen mozzanatai. Vagy akár az egyén ambíciói, ahogyan pl. a kiváló *Wellmann Imrétől* tudjuk, már a 18. század első harmadának feudális rendjében is kimutathatók – a közösség által részleteiben kontrolláltan – az egyéni törekvések (Wellmann I. 1980. 376-449).

I. NÉHÁNY ELŐZETES MEGJEGYZÉS

Bár vizsgálatunk a történeti folyamat 19-20. századi szakaszára koncentrálna, nem hagyható figyelmen kívül a folyamat egészének mibenléte. Ahogyan az sem, hogy kutatásunk tárgya egyfajta regionális változata a korszak gazdasági, társadalmi és kulturális formáinak, s ebben a kontextusban minden térségi adottságnak és történésnek van jelentősége, ami ennek a változatnak a létrejöttét és változását befolyásolja. Vagyis az országos, akár kontinentálisan ható tényezők és folyamatok regionális hatásaival éppen úgy számolnunk kell, mint a gyarapodó központi szerepkörrel bíró Miskolc és szűkebb vonzáskörzetének belső meghajtóival. Történetileg éppen az egyik kérdés, hogy ez utóbbiban mennyi a táji-földrajzi adottság, mennyi a feudáliskor ahhoz kapcsolódó gazdasági és társadalmi öröksége, s hogy az újabb jellemzők mellett a megelőző állapot ható tényezőiből mi jut szerephez a 19-20. század folyamán.

1. Nem részletezem itt a kutatás címében szereplő *falu* és *város* fogalmak dichotómiájának problematikáját, ami – leszámítva a német településföldrajznak az etnográfiaiban talán egy emberöltőn át ható morfológiai szempontjait –, a társadalom aspektusában az eltérő létformák és társadalmi szerkezetek történetileg változó viszonyát, összeműködését is kifejezi. Nem elhanyagolva persze Köztes-Európa megkésett fejlődését, aminek egyik nyomjelzőjeként jelentek meg a *mezővárosok*, majd főként a 19. századtól az *agrárvárosok*, amelyek egyesítették a mezőgazdasági termelés valamint az iparúzés jegyeit, és vállaltak különböző mértékben térségi központi feladatokat. Közismert, hogy a

19. század első harmadában Magyarországon a mezővárosi iparúzők jelentős része mezőgazdasági munkát is végzett, státusát tekintve *parasztpolgár* volt, vagyis messze nem „tisztá” formációkról volt szó (*Eperjessy G. 1966. 495-501*). Bizonyos, hogy a kamarai mezőváros Miskolc státusa aránylag erőteljes lehetőségeket biztosított a feudális kötöttségek lazulásához, ami befolyásolta a szűkebb környezettel való kapcsolatát is (*Kósa L. 1990. 69*). A vizsgált korszakunk mindenütt a városok létrejöttének virágkora, arra pedig később visszatérek még, hogy kutatott térségünkben milyen tényezők mozdítják meg a falu és – az ellentmondásos folyamatokat indukáló jobbágyfelszabadítás hatására is – a falusi társadalom korábbi állapotát.

2. A 19. század második felének magyarországi változásai, a mezőgazdaság átalakulása csakúgy, mint az iparosodás és a népesség ezekkel kapcsolatos átrendeződése kontinentális, sőt, világméretű gazdasági folyamatokba volt ágyazott. Paradox módon azonban, a közlekedés és a szállítás fejlődése hozta magával az olcsó amerikai gabona tömeges európai megjelenését, aminek ára az európai önköltség alá esve – Magyarországon 1878-tól – termelési válságot okozott. (Az európai gabona közgazdaságilag azóta sem rentábilis, mivel a világpiaci ár alatta van az önköltségének.) A 19. század második felében, főként az 1870 utáni időszakban egész Európában felgyorsult az iparosodás és az urbanizáció folyamata, vele a népesség városba áramlása, így mind nagyobb tömegeket kellett ellátni a mezőgazdaság javaival (*Gunst P. 1998a. 438., 443-444*). Miskolc és környéke iparosodottabb volt az átlagnál, ezzel együtt, a vizsgálataink során a létformák és a társadalmi státus változatos formáit kell keresnünk, éppen a város és a környező falvak kapcsolatának lehetséges relációjában. Nem automatizmusokról van szó ugyanis a hely- és a helyzetváltoztatásokban, ahogyan a 19. század második felének paraszti modernizációjának folyamatában is egyre inkább átjárják a gazdasági kényszerűséget az innovációs készség egyéni/családi vonásai (*Gunst P. 1998b. 178-207., Kósa L. 1990. 58-78*).

II. MISKOLC SZEREPE A TÁJAK KÖZÖTTI GAZDASÁGI KAPCSOLATOKBAN

Frisnyák Sándor több tanulmányában megfogalmazta, hogy Borsod megye a Felföld régió déli peremeként átmeneti jellegű terület két nagy gazdasági térszerkezet kontaktónájában (*Paládi-Kovács A. 1994*),² s abban Miskolc és a Miskolci-kapu történeti-földrajzi szerepe kiemelkedő jelentőséggel bír. Vonatkozó megállapításaiban nem csupán összegződnek a földrajzi feltételek és

² Frisnyák Sándor *Felvidék-régiót* említ, magam azonban a térségnek ezt a pozicionálását igaznak érzem a feudális kor egészére is. Vö. Frisnyák S. 1999. 585.

az alkalmazkodás társadalmi formái, de egyik pillérét jelentik a további történeti-néprajzi vizsgálatoknak is (*Frisnyák S. 1999. 587., Frisnyák S. 2021a.*). Témám szempontjából nem nélkülözhetők *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos* 19. század eleji Magyarország piackörzeteinek kutatásában elért eredményei, amelyek ma is alkalmasak vizsgálataim körvonalazására, jóllehet összegző munkájuk majd négy évtizede jelent meg. Az 1828-as összeírás történeti-statisztikai feldolgozása során, egyfajta klaszterezés módszerével kidolgozták a piackörzetek meghatározásának és vizsgálatának módját. Céljuk a piacközpontok vonzáskörébe eső területen fekvő települések gazdasági, kereskedelmi és egyéb kapcsolatainak, az egyes településeknek e kapcsolatrendszerben kialakult helyének és szerepének meghatározása volt, valamint a piackörzet egy nagyobb tájegység vagy az ország gazdasági életében betöltött szerepének jellemzése és értékelése. Felfogásuk szerint a piackörzetek kutatása a gazdasági körzetek vizsgálatának olyan módja, ami elsődlegesen az eltérő termelőtevékenységen, a munkamegosztáson alapuló csere és egyéb kapcsolat, a települések gazdasági egymásrautaltsága feltárására vállalkozik. Bár e kapcsolatrendszer alapvető tényezője a gazdasági egymásrautaltság, nem korlátozódik a gazdasági és a cserekapcsolatokra. Úgy vélik, hogy a *piacközponti* szerepkör nem azonosítható az egyszerű kereskedelmi szerepkörrel, a *piacfunkcióval*, amit minden heti- és országos vásáros hely betölt, jóllehet annak ténye egyfajta kiemelt szerepet, rangot biztosít a helységeknek a települések kapcsolatrendszerében – kis területre korlátozottan. Ezek azonban egyszerű *vásároshelynek* tekinthetők, eltérően a nagyobb kínálatot és keresletet, egy terület népességére tartós és rendszerest vonzást gyakorló, s annak révén azok termelésére és életmódjára is hatást gyakorló piacközpontoktól (*Bácskai V. – Nagy L. 1984. 133-134.*)

Az 1828-as összeírás piachelyre vonatkozó adatai szerint, a Magyarországon nyilvántartott 700 vásároshely közül mindössze 284 települést vallottak a jobbágy-parasztok eladó vagy vásárló helyüknek, közülük 138 volt olyan, amit egyedüli kereskedő helyüknek mondtak. Ezekből mindössze 6 tiszta vonzáskörzettel rendelkező piacközpont volt, – közöttük Miskolc –, amelyek csak a vonzásköre érintkező határterületein osztozott a más központok vonzásával. Miskolc egy évszázaddal korábban, 1715-ben is piacközpont volt, a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő jobbágy-paraszti bevallásokban a Miskolc közeli borsodi, mellettük néhány Sajó-völgyi gömöri és Hernád menti abaúji és zempléni település említette előnyös adottságai között Miskolc két *hetivásárának* jelentőségét. A 19. század utolsó harmadát követő évszázadban Miskolchoz kapcsolódó községek, – leszámítva a Bükk belső területének hagyományosan Diósgyórhöz kötődő koronauradalmi településeit – már a 18. század derekán is Miskolcot jelölték meg gazdasági tevékenységük eredményeinek és munkaerőfeleslegük értékesítésének helyeként (*Takács P. – Udvari I. 1992., Tóth P. 1991.*) 1828-ban Miskolc közepes fejlettségű központnak számított, hatalmas

tiszta (140 ezer főnyi) és jelentős (96 ezer lakosú) megosztott körzettel. Vonzásának erősségét az előnyös földrajzi helyzetéből fakadó kereskedelmi szerep befolyásolta kedvezően: a Felsővidék fontos gabonapiaca volt, és nem jelentéktelen szerepet töltött be a borkereskedelemben is. Miskolc az 1828. évi összeírásban Borsod egyetlen piachelyének (emporium) vallotta magát, jóllehet a megyében másutt is tartottak vásárokat. A kézművesiparok differenciáltsága tekintetében az átlagos piacközpontok közé tartozott: Miskolcon 46, a körzetben 24 regisztrált kézműves ipar volt 1828-ban. (Összevetésként: Gyöngyös 56, Eger 52 mesterséggel bírt.) Miskolcon 492 iparos volt (a népesség 2,1 %-a), a tiszta körzetben 298 iparos (a népesség 0,2 %-a), összesen 790 (0,5 %). (*Bácskai V. – Nagy L. 1978. 216., Bácskai V. – Nagy L. 1984. 138., 218.*)

Azon túl, hogy az 1828-ban egységes kérdőpontok alapján, az adózóképesség megállapítására készült összeírás olyan Miskolcot és gazdasági körzetet körvonalaz, amelyek kölcsönösen befolyásolták egymás gazdasági működését, sőt, a piacközpont alkalmasint környékének gazdasági irányultságát is, azért is jelentős, mert jószerével a feudális kor gazdasági térszerveződésének állapotát mutatja, amire a térség 19-20. századi gazdasági és társadalmi folyamatai is rávetíthetők (*Frisnyák S. 1999*). Ez az időszak az előszobája volt Miskolc és környéke (és az ország) modernizációjának és polgárosulásának, a jobbágyfelszabadítás által – annak ellentmondásaival is – megnyitott paraszti polgárosulásnak, meghajtója a legerőteljesebb társadalmi átrétegződésnek. Vagyis olyan dinamikus térnek és korszaknak gondolom Miskolc és az érintkező borsodi térség azt követő évszázadát, amiben egyaránt letapogathatók a gazdasági változások jellemzői és az őket hordozó társadalom mozgásai. Mivel mind ezek organikus viszonyban léteztek a kultúra állapotával és rendszerével, szerencsés esetben fény vetülhet a műveltség állapotában bekövetkezett változások okaira és folyamataira is.

III. UTAK A TÉRBEN ÉS A TÁRSADALOMBAN

Miskolc és a Miskolci-kapu példája alkalmas annak a történeti folyamatnak a bemutatására, melynek során egyes települések földrajzi energiájuk révén központi szerepkörükben kiemelkedtek a környezetükből, míg mások jelentősége csökkent. Ez egyszersmind azt is jelzi, hogy a lényegében változatlan földrajzi helyzetük mellett, a humán erőforrások, a megváltozó emberi tevékenység és átalakuló társadalom révén kerültek újfajta pozícióba. A középkor végére az ország területét sűrű vásár- piachálózat fedte, aminek szövetében a földrajzi feltételek – a részben azok hatására kialakult – társadalmi-kulturális adottságokkal szervesültek. A horizontális mobilitás a jobbágy-parasztok létformájának is része volt, akik a középkor századaiban is felkeresték a 10-35 km távolságra levő árucserre alkalmasokat (*Kubinyi A. 1984., 1992., 2000*). *Kubinyi András* városelméleti kutatásaiból tudjuk, hogy a középkor végén a Miskolci-

kapu térségében három városias mezőváros, *Miskolc*, *Sajószentpéter* és *Szikszó* jószerével egyforma jelentőséggel alkotta egy sűrűn lakott terület központját. Kubinyi kiterjedt forrásbázison alapuló rendszerében a szervezett árucseréalismokat, az országos vásárokat és hetipiacokat tartó településeket kategorizálta, és rendszerében az említett három oppidum lényegében hasonló jelentőséggel bírt. A 16-17. században a súlypontok fokozatos átrendeződésével Sajószentpéter és Szikszó gazdaságföldrajzi szerepe jelentősen csökkent (Kubinyi A. 1999., Frisnyák S. 2021a.). A három centrumon kívül a folyami átkelőhelyek mellett kisebb piacközpontok is kialakultak: pl. Ónod és Muhi a 18-19. századig *átkelő*-, *forgalomgyűjtő* és *-elosztó*helyként meghatározó jelentőségű volt az interregionális áru- és személyforgalomban (Csorba Cs. 1982., Dankó I. 2000., Gyulai É. 2000. 57-150. passim., Frisnyák S. 2021a.). A Pesti-révtől induló, különböző gazdasági tájakat összekapcsoló nagy út (*via magna*) Ónod és Muhi térségében elágazott: a Sajó, Bódva és a Hernád völgyében haladt tovább a Felföld bányavárosai és kereskedelmi központjai felé. 1790-ben a Helytartó Tanács az ónodi postaállománnyt áthelyezte Miskolcra, így módosította a gyorskocsi-járatok korábbi útvonalát. A személy- és áruszállítás súlypontja így a korábban kisebb jelentőségű bükkalji országútra helyeződött át,³ – redukálva ezzel a Hejő mente korábbi térségi forgalmát –, és az 1828-ban mintegy 23 ezer lakosú Miskolc a Kárpát-medence egyik legnagyobb forgalmú gyűjtő és elosztó központjává növekedett (Frisnyák S. 2021a. 306., Frisnyák S. 2021b). A Hejő mente forgalmának csökkenése bizonyosan befolyásolta Görömböly korábbi gazdasági helyét és helyzetét, és – a tulajdonlás és a birtoklás hatásai mellett – erősíthette a Miskolchoz való kötődését. Ezzel szemben megnövelte Hejőcsaba jelentőségét, aminek társadalmi szerkezete, benne kereskedő rétege és saját piaca hangsúlyozta a gazdasági szerepét (Fényes E. 1851. I. 192., Dobrossy I. 2000. 478-498). A Miskolci-kapu kisebb piacközpontjai (Sajószentpéter, Edelény, Szikszó és Ónod) veszítettek jelentőségükből, piaci vonzás- és ellátóközvetük jelentősen csökkent. Különösen 1859-től, a monocentrikus borsodi vasúthálózat kiépülésétől kezdve, a tőkés átalakulás, Miskolc és a borsodi iparvidék egyfajta szerkezetváltásra kényszerítette a közeli nagy fogyasztóközpont, Miskolc városkörnyékének településeit, amelyek olyan gazdasági struktúrát építettek ki, amivel betagozódhattak Miskolc városellátó körzetébe (Frisnyák S. 2021b).

1894-ben forgalomszámlálás zajlott Magyarország állami útjain, amiben Borsod megye csupán 70 km-es útszakasszal volt érintett: a mai 3-as főút

³ „A városból szétágazó és jókarban tartott országutak szinte jó előmozdítói a kereskedésnek. Fő országút a Pestről Kassára menő, másik innen Putnokon át egyik ágával Tornalján keresztül Csetneknek, Rosnyónak, másikkal Rimaszombaton át a bányavárosok felé vezet.” Fényes E. 1851: III: 94.

nyomvonalán haladó Budapest – Kassa – Dukla közötti államút Szihalom előtt lépett a megyébe és Szikszó határában elhagyta azt. Ezt követően azonban elvégezték a törvényhatósági utak forgalmának felmérését is: Borsod 32 törvényhatósági útvonalának 532 km-én zajlott a számlálás. A Miskolcra négy irányból befutó utak közül – Diósgyőr, Sajószentpéter, Felsőzsolca és Hejőcsaba – az északi, Sajó-völgyi volt a legforgalmasabb, s annak forgalma Sajóbáony és Sajóecseg vonaláig volt a legélénkebb. Gyengébb volt a Felsőzsolca felől érkező út forgalma, annak ellenére, hogy ott három út forgalma torlódott össze. Frisnyák Zsuzsa vizsgálatai szerint zömmel ezen az útvonalon érkezhettek Miskolcra az élelmiszerekkel megrakott szekerek. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az megtermelt élelmiszerek legnagyobb tételét jelentő gabona forgalma a 19. század végére már jobbára a vasútra helyeződött át és az ahhoz kapcsolódó forgalom leginkább a vasútállomásokhoz bonyolódott (*Frisnyák Zs. 2002., Frisnyák Zs. 2013., Glósz J. 2014. 251-252*). A kereskedelem strukturális változása nyomot hagyott a városiasodó Miskolc arculatában is, mind topográfiai tekintetben, – pl. a Búza tér kiépülése az újfajta igények kiszolgálására (*Dobrossy I. 2002. 89-110.*) –, mind az urbánus igényeket segítő piaci-vásári szabályrendeletek megalkotásában (*Viga Gy. 1981*). Az előzőek nem jelentik persze, hogy a jelentős átmenő forgalmat nélkülöző Miskolc környéki falvak forgalma elhanyagolható lett volna térségi központ, Miskolc irányában, főként, hogy a Görömböly – Hejőcsaba – Szirma útvonal jószerével részleges gyűrűként övezte a központot.

Önálló tanulmányt érdemelne, itt csupán utalok arra, hogy Borsod vármegye feudáliskori statútumai rendre reflektálnak az úton levők tevékenységére, a javak cseréjében és a szállításban résztvevők működésére. 1785-ben például a fuvaros szállítók megrendszabályozására született szabályrendelet, ami figyelmeztet rá, hogy a 17-18. században a szomszédos nagytájak javainak közvetítésében önálló vállalkozói formává vált tevékenység olykor ellentétben állt a parasztok munkájával. A vármegye szerint a sok szállítás miatt a fuvarosok társulata erősen elbizakodott, úgyhogy a réteket és tiltott legelőket a felvigyázóknak ellent szegülve lelegettetik, amivel súlyos károkat okoznak az adófizetőknek (Tóth P. – Barsi J. 1989).

A Felföld kézművesei és a síkvidéki parasztok közötti termékcsere több évszázados nyomjelzője volt a gömői fazekasok portékáinak cseréje. 1760-ban Borsod vármegye árszabást dolgozott ki, amit a szomszédos Gömör és Zemplén is elfogadott, s ami a javak közvetlen cseréjét igyekszik szabályozni. „A fazekasok iránt ítélné a nemes deputatio, hogy Nemes Gömör vármegyének irattatnék meg, hogy ezen vármegyében többé búzáért az edényeket árulni nem szabad legyen egyéb képen, hanem limitált áron adgya az edényt a kereskedő és

a limitatio szerint szabott árban veszi a búzát és más egyéb életet current pertio...”(Tóth P. – Barsi J. 1989).⁴

1. *Kristóf Andrea* összegezte a társadalomföldrajz vonatkozó eredményeit és a statisztika tanulságait a Miskolc és a környező falvak kapcsolatrendszerében az 1880-1980 közötti időszakban lejajlott változásokat bemutató tanulmányában. Rámutat, hogy Európa nyugati részéhez képest megkésve ugyan, és sajátos formában, a 19. század második felétől a demográfiai robbanással párhuzamosan „városrobbanás” bontakozott ki, és a modern magyar városfejlődés kiemelkedően fontos szakasza zajlott. Az említett évszázad alatt Miskolc népessége tízszeresére, beépített területe tizenegyszeresére nőtt (*Kristóf A. 2019. 95-96*). A 19-20. századi miskolci agglomeráció települései a korábbi századokban is Miskolc vonzásában éltek, ám a város gyarapodó központi funkciói, a dinamikusan növekvő (nem mezőgazdasági) népessége és a rendkívüli munkaerőigénye új feltételeket teremtett. Ennek további vizsgálata a soron következő kutatás egyik feladata lesz, mivel a 19-20. század fordulóján Miskolc mezőgazdasági népessége meghaladta a csatolt települések hasonló lakosságának összegét, és főként statisztikai adatokat, de kevés konkrétumot ismerünk a foglalkozási struktúra átalakulásának finomszerkezetéről.

2. A parasztok városba áramlása mindenütt jellemzője volt a tőkés társadalom kialakulásának. Amíg Magyarország össznépessége 1869-től 1910-ig (Horvát-Szlavónia nélkül) 33 %-kal nőtt,⁵ addig ebben az időszakban a 27 törvényhatóságú város lakossága 117 %-os gyarapodást mutatott. 1890-1914 között volt a legerőteljesebb az ipar felszívó ereje, amikor tetőződött az ipari forradalom. A vidéki városok főleg az élelmezés- és építőanyagipar központjai voltak, amelyek nagy munkástömegeket olvasztottak magukba. A hivatalos statisztikák szerint Budapesten kívül 9 olyan törvényhatóságú jogú város volt, amelynek népességszaporodása 1869-1910 között meghaladta a 100 %-ot, köztük Miskolc a 138,8 %-os növekedésével (*Rácz I. 1980: 50-64. passim*). *Kristóf Andrea* adatai szerint 1870-1949 között Görömböly népessége 1175-ről 2177 főre, Szirmáé 1114-ről 1958 főre növekedett. Hejőcsabáét csak 1941-ig tudjuk nyomon követni, ami 1542-ről 5035 főre való emelkedést jelez. Diósgyőr népessége ugyanakkor 292 %-os növekedést mutatott (*Kristóf A. 2019. 93*).

3. A népesség migrációja és időszakos vándorlása szempontjából meghatározó a városba áramlás, aminek egymással összefüggő meghajtója a rossz mezőgazdaság birtokstruktúrája és a gyáripar születése. A nagyipari és bányászati központok jelentősége mellett, Miskolc akkumuláló szerepe volt domináns: a Miskolci járásban 1870-1949 között a 100 %-ról 223 %-ra növekedett a népesség száma (*Kristóf A. 2019. 94*). Párhuzamosan zajlott ezzel a

⁴ MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára IV. A. 501/a. 27. kötet 149.

⁵ 13.579.129 főről 18.142.200 főre.

foglalkozás átrendeződése is: amíg Borsodban 1890-ben a népesség 68,6 % őstermelő volt, arányuk 1910-re 52,7 százalékra csökkent, paralel két évtized alatt 1,7 %-ról 5,9 %-ra nőtt a bányászatból, 13,2 %-ról 21,9 %-ra az iparból élők aránya. Ez az időszak meghozta Borsod ipari, sőt, általános gazdasági túlsúlyát, a mezőgazdaságról iparra való áttérés pedig a gazdaság súlypontját a Sajó-völgyre helyezte át (*Varga G-né (szerk.) 1970. 67-70*). Mind ezek regionális megítéléséhez érdemes tudni, hogy a birtoktalan parasztok vándormunkája az egész országra jellemző volt, de a 20. század elején Borsod megye a legnagyobb kibocsátók közé tartozott a mezőgazdasági munkásvándorlásban (*Sárközi 1965. II. 370*).

4. *Rácz István* a parasztok városba áramlásának folyamatát a hagyományos paraszti társadalom bomlásával kapcsolta össze, aminek következtében a városokat övező falvakba vándorlók már nem a mezőgazdaságban, hanem a gazdaság más területein vállaltak munkát. Az össznépesség arányában folyamatosan csökkent ugyan a mezőgazdasági népesség részesedése, ám abszolút száma folyamatosan nőtt és annak jelentős része a falun belül rekedt (*Gunst 1998a. 444*). Más kérdés, hogy a 19. század utolsó harmadától a mezőgazdasági termelés irányultságában is új pályákat nyitott, és – főként a nagyvárosok környezetében – a parasztok piacra termelésének változatos formáit teremtette meg (*Kósa 1990. 48-92*). Gyakran azonban az innovációs törekvések is kényszeresek, és az új tevékenységek csak ritkán tartanak el több generációt. Ismert, hogy a 19. század második felében a bányák műszaki színvonala nem igényelt szakértelmet, a bányászok a nagy része a környező falvak zselléreiből verbuválódott. Mivel a munkáslétszám jelentős része a mezőgazdaságból került ki, főleg nyáridőben jelentős szezonalitást mutatott: például sokan továbbra is az Alföldre jártak gabonát aratni (*Varga G-né /szerk./ 1970. 62., Viga 1993*). Az iparvidékeken és nagyvárosok környezetében a tömeges ingázás révén fokozatosan kialakult a kétlakiságnak az a formája, amikor a munkássá vált egykori parasztok és utódaik a szőlőben, kertekben megtermelt javak értékesítésével és a nem ritkán állami felvásárlásra szánt állatok nevelésével egészítették ki a keresetüket. Ez utóbbinak feltétele volt a garantált állami felvásárlás, amire összességében az 1960-as évekig kellett várni. Nagyon lényeges megállapítása *Kristóf Andreának*, hogy még az 1980-as években is a fő közlekedési utak mentén fekvő települések esetében volt a legintenzívebb a foglalkozásszerkezeti átrétegződés: az ott lakók egyre nagyobb hányadát adták a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak (*Kristóf 2019. 102*).

5. Végül még egy megjegyzés, ugyancsak árulkodó a regionális gazdasági és társadalmi háttérről. Borsod megyéből 1899-1913 között csupán a népesség 3,9 ezreléke vándorolt ki, – szemben Abaúj-Torna 16,1, Zemplén 11,4 és az ország egészének 4,4 ezrelékes arányával. Az útra kelők zöme agrárproletár volt, de szép számban indultak útnak a gyáriparral konkurálni nem tudó kisiparosok

valamint erdő- és bányamunkások, akik jártasságukkal külföldön jelentősebb jövedelemre számíthattak. A kivándorlás legkevésbé a törvényhatósági jogú városokat és a fővárost környező falvakat érintette, pl. 1899-1913 között Miskolcra csak 300 kivándorló indult útnak. A kivándorolt nők száma itt meghaladta a férfiakét: Miskolcon 100 kivándorolt férfira 161 nő jutott (*Rácz 1980. 104., 108-109*).

IV. MISKOLC ÉS KÖRNYÉKE GAZDASÁGI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETI FORMÁIHOZ

A történeti tértudományok értelmezésében Miskolc térsége kontaktzóna, ami forgalomgyűjtő és -elosztóhelyként nem csupán az ezt kiszolgáló létformákat generálta, de alakította a tájak termékei közötti cserét, a különféle emberi közösségek javainak kiegyenlítését is. Olyan termelési és kulturális zóna, ami belső szerkezetében maga is formálódik a kapcsolatok történeti szakaszaiban. Ilyen értelemben a Miskolc és közvetlen környékének települései egyaránt kitétek voltak az érintkező tájak kiélése és az azt hordozó társadalmi csoportok változásainak, nem utolsósorban Miskolc funkcionális és társadalmi átalakulásának. Jelenleg többet tudunk az érintkező nagytájak közötti kapcsolatokról, a közöttük zajló termékcseré történeti folyamatáról, mint az egyes térségek belső munkamegosztásáról, akár a 19. század derekától sokfelé megerősödő szakosodásáról. Szembetűnő, hogy a 19. század utolsó harmadát követő évszázadban a Miskolcra kapcsolódó községek, leszámítva a Bükk belső területének hagyományosan Diósgyőrhöz kötődő koronauradalmi településeit, éppen úgy Miskolcot jelölték meg gazdasági tevékenységük eredményeinek és munkaerőfeleslegük értékesítésének helyeként, ahogyan a korábbi századokban is tették (*Tóth P. 1991., Kristóf A. 2019*).

A Miskolci-kapu elsősorban földrajzi elnevezés, ami egyértelmű táji jellemzői mellett is főként a társadalomföldrajz, kereskedelemföldrajz fogalomtárába tartozik. A történeti néprajz aspektusában a táji munkamegosztás, hangsúlyosan a magyar Alföld és a Felföld között húzódó történeti vásárvonal szakaszaként értelmeződik, aminek keretét a Hernád és a Boldvával egyesült Sajó völgye, déli irányban pedig a Dél-Borsodi Mezősége futó térség jelenti, ami Miskolc magasságában a Tisza mente és a Bükk vidék és Bükkalja irányában is kapcsolatokat nyitott. Önmagában is városképző dinamikával rendelkező táj, Miskolc története és arculata egyebek mellett azt tükrözi, hogy az ember történetével miként válnak mind differenciáltabbá egyszersmind komplexebbé a tájak kiélésének lehetőségei, amelyek jószerevével kikényszerítik az eltérő adottságú tájak közötti gazdasági és az általuk is hordozott műveltségi kapcsolatokat (*Frisnyák S. 2021a., Viga Gy. 1990*). Frisnyák Sándor vásárhely-övként határozza meg ezt a térséget, ami szerinte meghatározatlan szélességű területsáv, a tájökölógusok szerint *határterület*. A térségben kialakult falvak

mindkét érintkező nagytáj, a hegy- (vagy domb)vidék és a síkság természeti erőforrásaiból részesednek, amiből következően változatosabb gazdasági struktúrákat teremtettek az érintkező homogén tájegységek településeinél. A történeti tértudományok művelői a medenceperemi vásárvonalat az emberi tevékenység környezetétől jelentősebb, és a gazdasági erő kumulatív területeként definiálják (*Frisnyák S. 2021a. 303., Paládi-Kovács 1984., Viga 1990. 9-20.*)

1. A gabonatermő magyar Alföld és a hegyvidék közötti forgalomban meghatározó szerepet kaptak az Alföld peremén, a hegyvidékbe benyúló völgyekben kialakult piacközpontok, amelyek összegyűjtötték a gabonafelesleget és továbbították azt a Felföld irányába: ilyen volt *Vác, Gyöngyös, Eger, Mezőkövesd, Sátoraljaújhely*, de mindenekelőtt *Miskolc*, amit a kortársak a 19. század első felében Felső-Magyarország legfontosabb gabonapiacának tartottak. Miskolc gabonaforgalmának sajátossága, hogy azon piacközpontok közé tartozott, amelyek gabonából behozatalra szorultak, ám a szükségletét a tiszta piackörzetéből biztosítani tudta (*Bácskai V.–Nagy L. 1984: 271*). A miskolci gabonakereskedelem gyűjtőterülete a Nyírség, a Tiszántúl és a Tisza mente volt, de maga a város és környéke, valamint Abaúj megyei falvak is hordtak gabonát a miskolci vásárra, piacra. Segítette Miskolc gabonaforgalmát Sajószentpéter és Szikszó vására is. Miskolc volt a Borsodtól északra fekvő megyék legfontosabb gabonapiaca, innen látták el kenyérnek valóval Gömört és a Szepességet is. A gabonakereskedelemben szinte minden társadalmi réteg bekapcsolódott az újkor századaiban: jelentős része a jobbágysorból származó parasztkereskedők kezén volt, de kereskedett a nemesség is, s a 18-19. század folyamán erősödött meg az önálló gabonakereskedők rétege. A forgalmat főként fuvaros-kereskedők bonyolították Miskolcon is, de a 19. században már gabona, ill. termény nagykereskedők is tevékenykedtek a városban. A miskolci *Búza tér* kiépülésével és kereskedelmi centrummá válásával, majd a *Tiszai-* és a *Gömöri-pályaudvar* megépülésével a felföldi gabonaforgalom egészen a trianoni határok megvonásáig megtartotta gazdasági jelentőségét Miskolc életében (*Glósz J. 2014. 67., 251-252., Dobrossy I. 2002., Viga Gy. 2017*). Együtt járt ez a kereskedés olyan újfajta formáinak megjelenésével, mint a mintából való nagy tételű árusítás, árumintavásárok megjelenése (*Dankó 1977. 462-470*). Megváltoztak természetesen a szállítással az értékesítés formái is: a 18. század derekán az úrbéri bevallásban még egy sor dél-gömöri falu vallotta, hogy a Miskolcon olcsón vett gabona haszonnal való otthoni értékesítéséből pénzel. Bizonyos, hogy fokozatosan felszámolódott a közvetítő fuvaros réteg is, amelyik – magyarok és szlovákok egyaránt – sajátos vállalkozóként közvetítették a két érintkező nagytáj javait. Ami szerepük a 20. század elején még az iparcikkek cseréjében maradt, azt az 1920-as országhatár megszüntette, ill. minimálisra csökkentette (pl. gömöri cserépedények) (*P. Szalay E. 2005., Szalay E. – Ujváry Z. 1982: 114-129*). Ez a

folyamat része volt a modernizáció egész rendszerének: egybeesett a gyáripar készítményeinek általános elterjedésével.

2. A török kiűzését követő másfél évszázad a vásárok virágkora volt, amit a 18. század elején kezdődő gazdasági reorganizáció alapozott meg. Ez az időszak a vásárok (és hetivásárok) körének bővülését jelentette, amikor a Kárpát-medence földrajzi alapozottságú termelési körzeteit és vásárvonalait jelentősen finomítják a paraszti és nem paraszti társadalmi rétegek gazdasági célkitűzései, érdekei ((*Dankó I. 1991.*, *Dankó I. 2006*). Ez az időszak a tárgyalkotó kultúra – vele a népművészet – virágkora is, ami tájanként eltérő mértékben ugyan, de meg is alapozta a 19. század második felének polgárosulását és modernizációját.

Az árucserre formái közül a szervezett alkalmakról, a miskolci piacról és a vásárról meglehetősen sokat tudunk. Az egyes történeti korszakok topográfiájából jól nyomon követhető az a folyamat is, hogy a városfejlődés meghajtójaként funkcionáló vásárok és piacok helyének és működésének kijelölésében miként hatnak a 18-19. század fordulójától az urbanizáció, a városrendezés szempontjai, valamint az urbanizálódó polgárság megváltozó elvárásai. A 19. századot már végig kísérik a piaci-vásári szabályrendeletek, amelyek a lehetőségekhez mérten igyekeznek egyesíteni az adásvétel igényeit, valamint a városiasodás és a modernizáció elvárásait (*Marjalaki Kiss L. 1957.*, *Marjalaki Kiss L. 1958.*, *Gyulai É. 1998.*, *Gyulai É. 2000: 57-150.*, *Dobrossy I. 2002.*, *Viga 1981*).

Általánosságban a 16. század végétől adatolható, és számukban gyarapodó miskolci országos vásárok miskolci időpontjai – májusi és októberi, majd hozzá februári, augusztusi és decemberi – az évszakokhoz, ill. a mezőgazdaság vegetációs ciklusához, a gazdálkodás éves menetrendjéhez igazodott. 1838-ban az áldozócsütörtöki vásárt Szent Orbán-napjára helyezték át, ami Szendrey János szerint alkalmasabb időpont volt a gyapjúvásárra a korábnál (*Kubinyi A. 1996. 415-432.*, *Dobrossy I. 2002. 15-16.*, *Szendrey J. 1890. III. 777*). Szerintem inkább abban rejlik a változtatás oka, hogy a mozgó ünnep húsvét és pünkösöd ünnepkörének változó időpontjánál szerencsésebb volt egy állandó napot kijelölni a vásár számára, ami – s talán ez sem lényegtelen – a szőlő- és a bortermelés jelentős határnapja is.

3. A Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallásokban a Miskolc környéki falvak egyértelműen a miskolci hetipiacok közelségét említik előnyös adottságukként. 1801. szeptemberétől Miskolcon a szerdai hetivásárok *marhavásárok* voltak, talán marhavásárok is, és bizonyos, hogy a kis tételben való adásvételnek, a mezőgazdálkodó falusi és a városiasodó polgárságnak a heti vásárok voltak a rendszeres találkozási lehetőségei. Vélhető, hogy annak formája is lassabban változott még a 19. század végén is, mint a nagy tételben való kereskedésé. Szembetűnő változás azonban a 19. század derekától Miskolc arculatában is, hogy maguknak a piactereknek a háttérben mind nagyobb

számban jelentek meg az üzletek, amelyek már a vásári-piaci napokon kívül is árusítottak. Ezek éppen úgy erodáltak a szervezett árucseré hagyományos formáit, mint a túlszaporodó vásáros helyek, amelyek rontották egymás lehetőségét (Dankó I. 1991. 665-668).

A Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallások – leszámítva *Szirma káposztáját* – nem utalnak egy-egy településre jellemzőnek tartott és jelentős gazdasági hasznot biztosító termelvényekre.⁶ Egyetlen szembetűnő közös vonásuk van a 18. század derekán az érintett Miskolc közeli falvaknak: a saját dombjaikon termesztett *szőlő* és annak értékesítési lehetősége, valamint hogy a szomszédos/közeli *szőlőkben kétkézi munkával* a lakosok pénzhez juthattak. *Gyulai Éva* a 16. század végétől Miskolcon kibontakozó nagyszabású borforgalmat igazolt és rámutatott, hogy az abban résztvevő kereskedők és városi nemesek – a város kiváltságai ellenében – bort hoztak be távolabbi bortermelő tájak mellett (Gyöngyös, Eger, Kassa) a „borsodi borvidék megannyi helységéből”. Miskolc szűkebb táji környezetének települései részesültek ebből a borforgalomból: *Parasznya, Radistyán, Boldva, Vámos, Zsérc, Kisgyőr* és *Mályi* (*Gyulai É. 1995. 133*). Frisnyák Sándor kutatásai szerint Borsod megye területének 2,5 %-át a szőlő foglalta el, bortermelése pedig 1865-ben a második legjelentősebb volt a felföldi vármegyék sorában Heves után. A borsodi települések 60 %-a foglalkozott szőlő- és bortermeléssel, a bor 60-70 %-a kereskedelmi forgalomba került. A Bükkalja és a majdani Nagy-Miskolcot alkotó településcsoport a filoxéra pusztítását megelőzően országos hírű borvidék volt (*Frisnyák S. 1999. 594., Tóth P. 1991*).

Koherens tényező volt a szőlőtermő vidékeken a munkavállalók időszakos koncentrációja is, amit a szőlő rendkívüli munkaigénye tett szükségessé, hasonlóan valamennyi jelentős bortermelő tájhoz. Lehetőségét az a tény biztosította, hogy a szőlőmunkák csúcspontjai lényegében elkerülték a szántóföldi munkák dömpingjét (*Viga 1990. 220*). Miskolc (és Görömböly) szőlői évszázadokon át jelentős munkaerőt akkumuláltak, az úrbérrendezést előkészítő borsodi bevallások a települések előnyös adottságai között említik a szőlőhegyeket, ahol kétkézi munkával pénzhez juthatnak a lakosok. Görömböly úrbéri bevallása szerint: „*Ezen helységnek hasznai a maga határábul jó bor termő szőlő hegyei, a mellyeken magunknak szőlőjénk vannak... Miskolc három fertály órányi földre feszik tőlünk, az hol napi számmal és helységünkben lévő szőlőkben pénzt kereshetünk*”. Harsány bevallásában: „*...kézi munkát tenni és pénzt keresni mind az helységben, mind közel való görömbölyi és miskolczi szőlő hegyeken*

⁶ Szirma: “Leg nagyobb jó tétéménye határunknak a káposzta termés, a’ melyből pénzt vehetünk, a’ miskolczi piacznak fél óráni földre való közelsége, és hogy Miskolczon mind kézi munkával, mind szekerezéssel pénzt kereshetünk...” Vö. Tóth P. 1991. 236-238.

alkalmatosságunk vagyon...” A Bükkalja és a Bükk-vidék falvai (*Borsodgeszt, Emőd, Harsány, Kács, Mályi, Mályinka, Parasznya, Radostyán, Sajóláslófalva, Tibolddaróc, Varbó*) az úrbéri bevallásukban nem mindig jelölik meg egyértelműen a szőlőmunkát, de bizonyos, hogy a „Miskolcon vállalt kétkezi munka” arra is utal. Borsodgeszt investigatioja több helyen végzett szőlőmunkára, talán annak periodikusságára is utal: „*Helységünk határában különös jótéteményünk a’ szőlő hegy, ...a miskóltzi piac pedig két mértföldnyire vagyon tőlünk, az hol mind a’ szükséges dolgainkat megvásárolhattuk, mind pedig ha helyben való szőlő hegyünkön munkát nem találunk, ottan a’ szegénység kézi munkája által pénzt kereshet.*”(Fényes E.1851. *passim.*, Tóth P. 1991. *passim.*, Viga Gy. 1986. 108-110). A Miskolc környéki borsodi falvak mellett, szőlőmunkára jártak ide a 18. század derekán a dél-zempléniak is (pl. a Hernád menti *Gesztely, Hernádkak, Hernádnémeti* és *Külsőböcs* népe), de jelentős vonzást gyakoroltak a Miskolc környéki szőlők Dél-Gömör, a Sajó mente falvaira is (*Ila B. 1976. 400., Havassy P. 1989. II. 55., Takács P. – Udvari I. 1998*). A szőlőben végzett napszamos munka legfontosabb helyszíne és elosztóhelye a miskolci piac volt, ahol a napszamosokra várók számára külön helyet biztosított a mezőváros. A miskolci *Derék-piac* a napszamosok fogadásának helye volt, de kínálták azok munkaerejüket a *Tetemvárnál* is. A 18-19. században az evangélikus templom előtti tér valamint a városháza és megyeháza felé kiszélesedő rész szolgált kora reggelenként a napszamosok felfogadásának helyeként is (*Marjalaki Kiss L. 1957. 104*). Amellett, hogy a szőlőben végzett napszám a középkor századaitól kezdve a pénzgazdálkodás csíráit hordozta, megkülönböztetett jelentőséggel bírt a különféle innovációk és a kulturális kapcsolatok vonatkozásában is.

De nem csak a jobbágy-paraszti bevallások igazolják a szőlőbeli munka hasznát, de jelzi a kétkezi mezőgazdasági munkások gazdasági jelentőségét a vármegye jogalkotása is. Borsod vármegye több alkalommal szabályozza a mezőgazdasági munkabéreket, és a 17. század végétől (1697-) ránk maradt státúumok egyértelműen jelzik a szőlő megkülönböztetett munkaigényét, a kapás munka értékét. A szőlőkapálók bére jelentősen meghaladta a szőlőkötözőkéét, utóbbiak a 18. században a szerződéses aratókkal azonos javadalmazást kaptak (*Tóth P.–Barsi J. 1989*).⁷

A szőlőhegyek, szőlőskertek a korábbi századokban többféle hasznot biztosítottak. Mályinka úrbéri bevallásában: „...*szőlő hegyeinknek nem annyira borból, mint azon termett gyümölczből való hasznunk...*”(Tóth P. 1991. 136). A

⁷ 1734-ben Borsod megyében a szőlőmunkások napszámára nem haladhatta meg a 24 denárt, a szőlőkötözőké a 15 denárt, a kaszások bére – az őket megillető élelmen túl – 18 denár volt. MNL Borsod-Abauj-Zemplén Megyei levéltára IV. A. 501/a. 21. kötet 276.

történeti-néprajzi adatok igazolják a szőlőkben levő gyümölcsfák jelentőségét, de azt is, hogy a szőlők aljában, nem ritkán annak sorai között zöldség és hüvelyes vetemény is termett.

4. A feudális terhektől és a korábbi földközösségi területhasználattól szabaduló mezőgazdasági népesség piacra való törekvése iparosodott térségekben általánosságban is a változatos termelési struktúra irányába hatott, de ennek regionális részleteiről még többet kell majd tudunk. A parasztek piacra termelése csak a jobbágyfelszabadítás és a paraszti polgárosodás folyamatában válik önálló fejlődési lehetőséggé, szemben a piacra járással, ami a paraszti létforma jellemzője, jóllehet családjaik nem ritkán a saját fogyasztásuk rovására értékesítettek. Történeti-néprajzi aspektusban különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a *kerteknek*, amelyek nem vettek részt a telki állomány periodikus újra osztásában, nyomások kialakításában, hanem a telket birtokló *parasztek, polgárok* és *tisztségviselők* bekerített, zárt területeit képezték. Területi egységenként akár kisebb autonóm csoportokat, gazdaságokat, hegyközségeket is alkothattak. Azon túl, hogy a feudális korban a kertekben jelentek meg és onnan terjedtek szét azok a kultúrnövények, amelyeknek nem volt helye a határhasználat kötött rendjében, a 19. század második felében a kertek, majd a jobbágyfelszabadítást követően a szántóföldekre is kiterjedő intenzív növénytermesztés a parasztság kapitalizálódásának legdinamikusabb ágazatává vált (Varga Gy. 1972. 388-390., Orosz I. 2020. 145-150).

A 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején megnyilvánuló, a belterjesség felé mutató törekvések a kert és gyümölcs művelési ágának növekedésében Borsod megyében is megnyilatkoztak. A mezőgazdasági területek elaprózódtak, a föld eltartó képességének növelését nagyobb kertterületekkel is próbálták megoldani. Ösztönzőleg hatottak a kertművelésre a megye nagyobb ipari fogyasztó központjai, a munkástelepülések és kolóniák nagy száma is. Általánosságban informálnak a mezőgazdasági statisztikák, főként a területhasználat változásai. (Sajnálatos, hogy a közkézen forgó újabb statisztikai összesítések már együtt közlik Miskolc adatait, a korábbi időszakra vetítve is.) Az, hogy Miskolc mezőgazdasági területén 1895-höz képest 1935-ig csaknem megduplázódott, majd 1965-ig az alapszámhoz képest háromszorosára nőtt a kert területe /1.143, 1.925, 3.298/, utalhat az intenzívebb művelésre, ám ugyanebben az időintervallumban előbb jelentősen csökkent /1895: 1.512, 1935: 942/, majd újra emelkedett valamelyest a szőlő területe /1.217/. (Varga G-né /szerk./ 1970. 378). Görömböly esetében a kert területe 1895-1935 között 282-ről 520 kh-ra növekedett, miközben a szőlőterület 395-ről 215 kh-ra csökkent M. Stat. Közl. XV. 342., Csikváry 1939. 58).

Magyarországon a piacra termelő, a városokat ellátó kertkultúra Nyugat-Európához képest egy-másfél százados késéssel alakult ki, már csak a kései városfejlődés okán is, és az I. világháborúig zöldségfélésekben és főként

primőrökben az ország behozatalra szorult. Annak ellenére, hogy a makói hagyma, a kalocsai és a szegedi paprika, a kecskeméti paradicsom, a hevesi és csányi dinnye, hajdúhadházi káposzta termesztő körzetei a 19. század második felében megformálódtak, a nagy változást a bolgárkertészek megjelenése hozta az 1870-es évektől. Olyan kertészkedési mód meghonosodását jelentik, ami a különleges termelési technika mellett a megtermelt zöldségek piaci értékesítésére is szakosodott, és egy sajátos életformát is képvisel, és ami a városi zöldövezetekben, főleg a piacok közvetlen közelében elhelyezkedő kerteségekre és kert-lakókra lesz jellemző. A négy oldalról emelt peremek, az ágyások közötti csörgedeztető öntözés újfajta technológiát jelent, amit a bolgárkertészek honosítanak meg nálunk, együtt az ókori eredetű, keretes bolgár vízkiemelő szerkezetekkel. Nem használnak még melegházakat, de a hasurával, az előcsíráztatással és palántaneveléssel mintegy hónapos előnyt szereznek a piacokon (Boross M. 1973., Varga Gy. 1972., Csoma Zs. 2019). Rémiás Tibor kutatásából ismert, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben fokozatos volt Miskolc környékére a bolgár kertészek betelepülése, ám számosan csak a kertészeti munka időszakát töltötték itt, és két generáció alatt alakultak ki itteni kapcsolataik. A várost majd a két világháború időszakban vették valóságos gyűrűbe a bolgárkertész közösségek (Martintelep, Hejőcsaba, Sajószentpéter, Alsó- és Felsőszolca, Miskolcon a Csorba-telepen, a későbbi fonoda helyén is, de Miskolc több pontján is /Bulgárföld/), akik mind a Búza téri, mind a diósgyőri piacon árultak. Munkájuk egyik feltétele a Sajó és a Hejő vize volt, ami öntözéses kertkultúrájuk meghajtója volt a szó fizikai és társadalmi értelmében is. De nagy figyelemmel voltak a piaci feltételekre is: a visszaemlékező idős bolgárkertészek szerint a jó termőföld és az öntözővíz mellett, a gyárkérmények által jelzett felvevő kereslet volt megtelepedésük feltétele (Rémiás T. 2010). Témánk szempontjából különösen is érdekes Rémiás azon adata, hogy Hejőcsabán a bolgár férfiak végezték a nehéz fizikai munkát a kertészetben a súlyos, félhold alakú kapával, a *görömbölyi ruszin lányok gyomláltak*, de a kocsis magyar ember volt.

Történeti és néprajzi aspektusban a szántóföldi kertészkedés a 19. század második felétől az árutermelés kiszélesedésének egyik hordozója (Szilágyi M. 2001). Mikro-vizsgálatunk egyik alap feladata lesz annak feltárása, hogy – az említett bolgárkertészek mellett – generált-e, ha igen, milyen változást generált a Miskolc környéki és a csatolt településeken a piacra való zöldségtermesztés. A néprajzi irodalomban a piacorientált növénykultúrák a piacra termelés nyomjelzői, egyszersmind a táji munkamegosztás kifejezői. Miskolc szűkebb környezetében eddig nem találtam olyan fajta szakosodásra, mint amit a Losonc vagy a Gyula környéki kertészfalvak példája jelez (Kósa L. 1967. 496-512., Paládi-Kovács 1982).

Fentebb utaltam már a Szirma lakóinak 18. századi káposztatermesztésére. A 19. század közepén is van utalás Dél-Gömör, a Sajó-völgy káposztatermesztésére, ami egyes települések legjelentősebb bevételét biztosította a 20. század első felében is (Hét, Sajóvelezd, Sajópüspöki). Voltak falvak, akár az egész Bódva völgye és a Sajó-völgy alsó szakasza, ahol a káposzta a legkorábbi piacos termék volt, ahonnan a szekerező árusok és a közvetítő kereskedők Eger, Mezőkövesd és Miskolc környékére hordták eladni a káposztát, de tájfajtaról nem tudunk.⁸

V. ÖSSZEGRZÉS HELYETT

A fentiekben szándékaim szerint annak a struktúrának a megrajzolására vállalkoztam, amiben Miskolc és a csatolt falutelepülések kapcsolatainak változása megragadható. Úgy vélem, magát a szerkezetet, a kereteket, a gazdasági és társadalmi meghajtókat, valamint a változások jellemző irányát ismerjük. A rendelkezésre álló bőszeges szakirodalom és annak történeti forrásai a típusok megalkotására alkalmasak: az összeírásokból és a 19. század derekától rendelkezésre álló statisztikai adatokból kihüvelyezhető a Miskolc és szűkebb környéke mezőgazdálkodásának rendje és annak változásai, számszerűleg követhetők a társadalom egyes csoportjainak átrendeződése is. Görömböly és Szirma egykori úrbéres és zsellér jobbágy-parasztjai emberöltön át pereskednek a jobbágyfelszabádítás után a határ arányosítása és tagosítása során, amiből – a tagosítási térképek segítségével – a határ művelésének rendje feltárható, és utalás történik néhány egyedi vonására is. A nehézséget a konkrét családok, személyek, életstratégiák feltárása, a „valóság érdes felszínének” leírása okozza, és a kutatás következő szakasza azt célozza majd a lokális községi iratok, nem utolsó sorban az emlékezet révén. A szórványos adatok arra figyelmeztetnek, hogy az egymással párhuzamos történeti folyamatok Miskolc várossá válásában és a környező falvak polgárosulásában nem automatizmusok, a korábbihoz képest jelentősen megnövekedett a 19. század második felében a családi üzemek és az egyéni törekvések lehetősége. A népesség jelentős gyarapodásával együtt újfajta társadalmi szerepek jelentek meg: a hejőcsabai zsidóság gazdasági tevékenysége, a több helyen is működő téglagyártás, akár a Miskolcon és a környező falvakban megtelepedő bolgárkertészek tevékenysége jelentősen árnyalja a társadalmi mobilitás jellegét. A részletekben rejlik a feladat a szervezett árucserre és a javak cseréjének spontán formái esetében is. Ismerjük például a miskolci vásárok árusítóhelyeinek 19. századi kiosztását, a különféle árszabásokból az iparcikkek végtelen gazdagsága tárul fel, de csak ritkán lehetek azokat a készítőkhöz kötni (*Hőgye I.–Seres P.-né 1980*). Miskolc város piaci és vásári szabályrendeleteiben

⁸ Hunfalvy J. 1867. adatait idézi: Dobrossy I. – Fügedi M. 1983. 67-69., Csoma Zs. 2021. 200.

csakúgy, mint a városban járt cseh író, Božena Němcová sokat idézett leveleiben (1851) vagy a jeles miskolci polgár, Pfliegler J. Ferenc visszaemlékezéseiben (1840-1918) ott vannak a sokadalmak arctalan szereplői, ám a források a köznapi szereplőkről csak esetlegesen szólnak, a forrásokban leginkább a megszokottól eltérő történések maradtak fent.⁹ A 19. századi piacok jellege részleteiben a közelmúltéra hajaz, jóllehet árnyalt megrajzolással azzal együtt sem egyszerű. A kutatás második fázisa a fent vázolt rendszer finomszerkezetét célozza majd, a lokális iratanyag mellett hangsúlyosan az emlékezetben még elérhető információk alapján. A verbális adatgyűjtés jelentősége elsősorban a második világháború utáni két nemzedék, vagyis a közigazgatási egyesítés utáni időszakból szolgálhatja árnyalt kép megalkotását, különös jelentősége lehet viszont az 1990 utáni lokális tudatok megformálódása terén, amikor pl. a „görömbölyiség” alakításában a kertvárosba települt értelmiség kapott alakító szerepet.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (1978): A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* LXXXIX. 231-243.
- BÁCSKAI V. – NAGY L. (1978): Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. *Ethnographia* LXXXIX. 217-230.
- BÁCSKAI V. – NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BOROSS M. (1973): Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870-1945. (A magyarországi piacra termelő kertészetek kialakulásához) *Ethnographia* LXXXIV. 19-52.
- BRAUDEL, F. (2004): Franciaország identitása, I-II. kötet. Fordította: Mihancsik Zsófia. Helikon Kiadó. Budapest
- CSÍKVÁRY A. szerk. (1939): Borsod vármegye (Borsod, Gömör, Kishont K. E. E. Vármegyék). Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala. Budapest
- CSOMA Zs. (2019): A magyar paraszti konyhakert-, zöldségkultúra és a hasura-gazdálkodás Magyarországon. *Ethnographia* 130. 171-191.
- CSOMA Zs. (2021): A kertészeti és a káposzta tájfajták, valamint a hagyományos termesztési régiók a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 132. 183-224.
- CSORBA Cs. (1982): A vizeken való általmenés. Közlekedésföldrajz-történeti vázlat. Borsodi Földrajzi Évkönyv 3-4. 3-34. Miskolc
- DANKÓ I. (1977): Mintából való árusítás. *Ethnographia* LXXXVIII. 462-470.
- DANKÓ I. (1991): A magyar vásárok néprajza. In: Domonkos Ottó (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség, 637-702. Akadémiai Kiadó. Budapest

⁹ Domin K. – Komáromy J. 1963., Pfliegler F. 1996. Összegzően: Dobrossy I. 2002.

- Dankó I. (2000): Az ónodi vásár. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): Ónod monográfiája. 519–550. Ónod Község Önkormányzata. Ónod
- Dankó I. (2006): A javak cseréje. Az árucseré szerepe Gömör társadalmi kapcsolatrendszerében. In: Ujváry Zoltán (szerk.): A gömöri magyarság néprajza, II. 421-462. Debrecen
- DOBROSSY I. (2000): A kereskedelmi élet fórumai és képviselői. In: Faragó Tamás (szerk.) Miskolc története III/1. 1702-1847. 429-498. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- DOBROSSY I. (2002): Piac, vásár, sokadalom Miskolcon. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár – Közterület Felügyelet. Miskolc
- DOBROSSY I. – FÜGEDI M. (1983): Termelés és életmód. Tíz község termelészövetkezete. Studia Folkloristica et Ethnographica 9. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- DOMIN K. – KOMÁROMY J. (1963): Božena Němcová miskolci levelei (1851). Múzeumi Füzetek 15. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- EPERJESSY G. (1966): Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon. Agrártörténeti Szemle VIII. 495-501.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. Kozma Vazul. Pest
- FRISNYÁK S. (1999): Borsod vármegye földhasznosítása a 18-19. században. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. 585-602. Miskolc
- FRISNYÁK S. (2021a): A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely. Történeti Földrajzi Közlemények 9. 1-2. szám 302-311.
- FRISNYÁK S. (2021b): A Hejő-völgy történeti tájrajza. Történeti Földrajzi Közlemények 9. 4. szám 173-182.
- FRISNYÁK Zs. (2002): Szekerezés a vasutakhoz: a magyarországi vasútállomások vonzaskörzetei (1895). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. 147-170.
- FRISNYÁK Zs. (2013): Az utak forgalma Borsodban a 19. század végén. Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. szám 48-55.
- GLÓSZ J. (2014): Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- GUNST P. (1998a): Az európai agrárfejlődés zsákutcai a XIX-XX. század fordulóján. In: Rácz István (szerk.): Szabó István Emlékkönyv, 437-444. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen
- GUNST P. (1998b): A magyar agrártársadalom 1850-1914 között. In: Gunst Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig, 163-207. Napvilág Kiadó. Budapest
- GYULAI É. (1995): Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. Officina Musei 3. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

- GYULAI É. (1996): Miskolc középkori topográfiája. In: Kubinyi András (szerk.): Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. 175-253. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- GYULAI É. (1998): Gazdálkodás, termelés és árucsera a kora újkorban Miskolcon. In: Szakály Ferenc–Tóth Péter (szerk.): Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig. 175-356. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum, Miskolc
- GYULAI É. (2000): Topográfia és városkép. Faragó Tamás (szerk.): Miskolc története III/1. 1702-1847-ig, 57-150. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- HÓGYE I. – SERES P. összeállította (1980): Árszabások a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban (1625-1849). Borsodi Levéltári Füzetek 12. Miskolc
- HAVASSY P. (1989): A palóc centrum falvainak gazdasága és társadalma a XVIII. században. Bakó Ferenc (szerk.): Palócok II. 7-81. Eger
- ILA B. (1976): Gömör megye I. A megye története 1773-ig. Akadémiai Kiadó. Budapest
- KÓSA L. (1967): A gyulai zöldségtermelő körzet alakulása. Agrártörténeti Szemle IX. 496-512.
- KÓSA L. (1990): Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása (1880-1920). Studia Folkloristica et Ethnographica 27. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- KRISTÓF A. (2019): Adalékok Miskolc és a környező települések kapcsolatrendszerének fejlődéséhez (1880-1980). Történeti Földrajzi Közlemények 7. 1-2. szám 90-105.
- KUBINYI A. (1984): A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. 221-231. Veszprém
- KUBINYI A. (1992): Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. 229-242. Tapolca
- KUBINYI A. (1996): Miskolc helye az ország középkori településhálózatában. In: Kubinyi András (szerk.): Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. 415-432. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- KUBINYI A. (1999): Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. 49-518. Miskolc
- MARJALAKI KISS L. (1957): A miskolci főutca topográfiája 1817-ig. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve I. 102-128. Miskolc
- MARJALAKI KISS L. (1958): Miskolc régi mellékutcai. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve II. 133-154. Miskolc

- OROSZ I. (2020): A dinnyés kertekről. In: Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról, 145-150. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1982): Piac és vándorárusítás a Losonc vidéki magyar kertészfalvak életében. In: Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 377-385. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Debrecen
- PALÁDI-KOVÁCS A (1984): Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 61-73. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- PALÁDI-KOVÁCS A (1994): A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia* CV. 1-35.
- PESTY F. (1864/1988): Borsod vármegye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt Tóth Péter írta. *Documentatio Borsodiensis* V. Herman Ottó Múzeum – II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc
- PFIEGLER J. F. (1996): Életem. Egy miskolci polgár visszaemlékezései (1840-1918). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc
- RÁCZ I. (1980): A paraszti migráció és politikai megítélése. Akadémiai Kiadó. Budapest
- RÉMÁS T. (2010): Tündérkertek a Sajó mentén. A felsőzsolcai bolgárkertészek történetéből. Dominium Könyvkiadó. Miskolc
- SÁRKÓZI Z. (1965): Summások. In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848-1914) II. 321-381. Akadémiai Kiadó. Budapest
- P. SZALAY E. (2005): Gömöri kerámia az Alföldön. Gömör néprajza LX. MTA Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoport. Debrecen
- SZALAY E. – UJVÁRY Z. (1982): Két fazekas falu Gömörben. *Studia folkloristica et ethnographica* 7. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- SZENDREI J. (1890): Miskolc város története és egyetemes helyirata, III. Miskolc
- SZILÁGYI M. (2001): Kerti növénytermesztés – kertészkedés. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar néprajz II. Gazdálkodás, 462-492. Akadémiai Kiadó. Budapest
- TAGÁNYI Z. (2015): A Közép-Kelet európai faluközösség genezise. L'Harmattan. Budapest
- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1992): Adalékok a Gömör megyei úrbéres lakosság 18. század végi pénzszerzési lehetőségeihez. In: Viga Gyula (szerk.): Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. II. 857-869. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1998): Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. III. Periférián Alapítvány. Nyíregyháza
- TÓTH P. (1991): A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőíves vizsgálatai - Borsod vármegye (1770). Miskolc
- TÓTH P. – BARS J. összeállította (1989): Borsod vármegye statútumai (1578-1785). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Füzetei 23. Miskolc
- VARGA G. szerk. (1970): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács. Miskolc
- VARGA Gy. (1972): A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. Déri Múzeum Évkönyve. 387-401. Debrecen
- VIGA Gy. (1981): 19. századi adatok a miskolci vásárok rendjéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX. 213-224. Miskolc
- VIGA Gy. (1986): Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Borsodi Kismonográfiák 23. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- VIGA Gy. (1988): Az észak-magyarországi fuvarosok. Egy sajátos „vállalkozói” forma a hagyományos árucserében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 383-407. Miskolc
- VIGA Gy. (1990): Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Ethnica. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke – Herman Ottó Múzeum. Debrecen – Miskolc
- VIGA Gy. (1993): Néprajzi jegyzetek Kazincbarcikáról (Különös tekintettel az életmód és az árucseré folyamataira). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI. 523-539. Miskolc
- VIGA Gy. (2017): Gömör és Miskolc – Megjegyzések a „felföldiség” és a Sajó-völgy áruforgalmának néprajzához. Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve, 28-29. 211-224. Szentendre
- WELLMANN I. (1980): Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. Történelmi Szemle 3. szám 376-449.

A RÉTKÖZ IPARA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

KORMÁNY GYULA

THE RÉTKÖZ'S INDUSTRY DATES BACK TO THE 19TH CENTURY FROM THE SECOND HALF 20TH CENTURY

The area of Rétköz was visited more than a century and a half ago by the floods of the Tisza year, dotted with swamps and lakes. The population living here since ancient times has been hunting, fishing, animal husbandry, and later, in the 19. From the middle of the 19th century, field crop production played a decisive role. Rétköz's economy and industry were mostly characterized by the presence of a few small factories, small-scale workshops and the cottage industry processing agricultural products. In the 19. From the second half of the 19th century onwards, larger plants operated in the field of bread grain milling. In addition to my mill, distilleries have long had significant mountains. The most significant factories: Demecser Cabbage Acidification and Potato Starch Factory (1915), Nagyhalász-Rétközi Hemp Factory (1905), Nyírbogdány Petroleum Factory (1904), Kisvárdai „Volcano” (1921), Tiszabercel Brick Factory (1908).

BEVEZETÉS

A Rétköz területe (560 km²) több, mint másfél évszázaddal ezelőtt, a nagyszabású ár- és a belvíz-szabályozási munkálatok elkezdéséig a Tisza árveitől évről-évre sűrűn látogatott, kisebb nagyobb mocsarakkal, tavakkal tarkított táj volt. Területének közel 70%-át (68,6%) tóvidék és láp foglalta el. A felszín ősállapotára ma már csak a nagyobb területeket elfoglaló láp-, öntés-, és szórványosan megjelenő szikes talajok emlékeztetnek.

Az itt élő népesség foglalkozásában ősidők óta a vadászat, halászat, gyűjtögetés, állattartás, majd később, a 19. század második felétől a szántóföldi növénytermesztésnek volt döntő szerepe. A vízszabályozási munkálatok után azonban a földművelés mindenütt teret talált, ennél fogva a népesség nem is törekedett a jövedelmező mezőgazdaságot más foglalkozással felcserélni, mivel „... a kiterjedt mezőgazdaság a rendelkezésére álló összes munkáskezet igénybe

vette”.¹ Azt sem felejthetjük el, hogy a gazdasági fejletlenség, az igénytelen életmódnak döntő oka az osztrák merkantil jellegű gazdaságpolitika, amely az országot az osztrák ipar nyersanyagtermelő és iparcikkei fogyasztójának rendezte be. A 19. század második felétől, az 1867-es kiegyezést követően hazánkban is elkezdődő iparfejlesztés, csak részben érintette az alföldi megyéket, különösképpen Szabolcs vármegyét. A tőkés gazdálkodással járó ipari nagyüzemek létesítéséhez a feldolgozható növényi- és állati nyersanyagok ugyan bőven adva voltak, de hiányzott a tőke, a hajtóerőt adó szén és a víz, mindezekhez hozzájárultak még a kedvezőtlen infrastrukturális adottságok is. A Rétköz gazdasága és ipara zömmel az agrártermékeket feldolgozó néhány kisüzem, kisipari műhelyek és a háziipar jelenlétével volt jellemezhető leginkább. A gazdaság minden területére szinte kizárólag a mezőgazdasági viszonyok nyomták rá a bélyegét.

E dolgozatban a Rétköz iparának főbb sajátosságaival kívánok foglalkozni a fenti címben megadott időszakban. A témakör elemzése során igyekszem feltárni, értékelni mindazokat a természeti-, társadalmi-, gazdasági adottságokat, hatásokat, amelyek meghatározó szerepet játszottak a kistáj iparának ágazati és térbeli alakulásában, fejlődésében. A munkám folyamán segítségemre voltak a témával összefüggő tanulmányok, dolgozatok, levéltári dokumentumok, napilapok, statisztikai adatok, empirikus tapasztalatok. A következőkben a kistáj iparának ágazati és térbeli jellemzőit vizsgálom, értékelem.

I. A HÁZIIPAR ELEMEI, JELLEMZŐI

A vizsgált időszakban a rétközi népesség életében a mezőgazdasági munkák mellett hasznos, nélkülözhetetlen tevékenységként szerepelt a különböző használati tárgyak, eszközök otthoni, házi elkészítése, javítása. A paraszti kézműves tevékenység legtermészetesebb formája az önellátáson alapuló házi munka, melynek legfontosabb formája a kenderrost fonása, szövése. A kendert helyben termesztették. A kisgazdaságokban általában 50- 150 négyszögöles kenderföldek voltak. Egy- egy család annyi kendert termesztett, amennyire a családnak szüksége volt lakás és gazdasági textíliákra (ágynemű, ruhanemű, abroszok, törölközők, ponyvák, zsákok, kötelek, zsinegek stb.). A lakosság jelentős részének a ruhanemű még a 19. század végéig is kizárólag otthon szőtt vászonnál készültek. A huszadik század fordulójától azonban, fokozatosan általánossá vált a nagyipar által gyártott textíliák használata. A két világháború közötti években többnyire a gazdasági textíliák szövése, varrása (zsákok, ponyvák, kötelek stb.) volt a meghatározó háziipari tevékenység.

¹ Szabó Endre- és Ferencz Miska: Ipar. Kereskedelem és Hitelügy. In: Borovszky S. (szerk.) Szabolcs Vármegye Monográfiája. Budapest, 1939. pp.317-328.

A természetben fellelhető növényekből (pl. fa, vessző, gyékény, nád, szalma stb.) emberemlékezet óta készít különféle építményeket és használati tárgyakat az ember. A Tisza árterében hatalmas fűzfaerdők, fűzvessző, nád, gyékény és sásfélék kínáltak faragható, fonható, szőhető nyersanyagot. A vörös- és fehérfűz törzseiből készültek a különböző teknőfélék (Kenyérdagasztó-, gyúró-, sózó-, mosogató-, mosóteknő, dézsákat stb.), készítettek fatálat, fatányért, fakanalat, szakajtókat, etető- és itatóvályút stb. Ezek többsége háztartások nélkülözhetetlen, mindennapi használati eszközei voltak még a huszadik század első felében is. A fából készült termékeket főként a cigány népeesség egy csoportja, az ún. teknővájó cigányok végezték. A faedényeket többnyire vásárolt farönkből vagy a fa tulajdonosának megrendelésére készítették. A termékeket vásárokon, piacokon vagy házról- házra járva értékesítették. Az egykor egyértelműen használati tárgyként készült darabok mára elvesztették funkciójukat, s inkább díszítő mint sem használati tárgyként alkalmazzák. ²

Az ártéri, majd később a hullámtéri fűzesek adták a kosár-, szekérkas-, kerítés-, sövény, házfalak stb. vesszőfonáshoz, szövéséhez a hajlékony fűz-vesszőszálakat kosár- és szekérkas készítéséhez. A Tisza- mentén kiterjedt fűzesek közelében lévő községekben voltak családok, akik a földművelés és az állattartás mellett kosár- és szekérkas kötésével is foglalkoztak. Terméküket helyben és a környező falvak, kisvárosok piacain, vásárokon értékesítették. Legtöbb, közismert kosár- és szekérkas-kötő volt: Tiszakanyár, Szabolcsveresmart, Dombbrád, Nagyhalász, Ibrány, Tiszabercel községekben.

A vízjárta, árvízveszélyes területeken olcsó és elterjedt építési módszer volt a 19. század közepéig a „Paticsfal” (vesszőfal)³, ami úgy készült, hogy a földbe ásott oszlopok közét vesszővel befonták, majd a fonott falat törekkkel, pelyvával kevert sárral kívül-belül betapasztották, bemeszelték. Ezzel az eljárással készültek a lakóházak, melléképületek tartó falai.

Azokban a községekben, ahol a holtágakban, mocsarakban, tavak szélén, vízjárta réteken bőven termett széles-levelű gyékény, nád ott kifejlődött e növényfélék feldolgozása. Igen szép és tartós gyékényeket, kenyérkelesztőt, kenyérszakajtót, kenyértartót, lábtörlőt, szőlőkötözőt stb., erősebb szárú nádból szövőszekékhez bordákat készítettek, legtöbbet azonban tetőfedéshez használták, de számos más területen is hasznosították.

A háztartások többsége fából, vesszőből, gyékényből, nádból stb. annyi terméket készítettek, amennyi a házi szükségletre elegendő. A 19. században a családi gazdaságok sajátos modellje nem a pénzügyi profit elérése. Célja inkább a család alapvető létfenntartás szükségleteinek biztosítása volt. Ugyanakkor tapasztalható volt az is, hogy ott, ahol a fölös munkaerő-kapacitás rendelkezésre

² <https://www.arcanum.com>

³ <https://magyarok.com> patics-a- magyar

állt –főképpen a népesebb családoknál-, ott kialakult a családi szükségleten felüli termék előállítására, amelyek már árukká válhattak. Ily módon a háziipar jövedelemteremtő funkciója került előtérbe.

A lakosság rendszeres jövedelemkiegészítőjévé vált a salétromfőzés. Szabolcsban e tevékenység folyamatáról az első feljegyzés 1620-ban, az utolsó pedig 1881. év második felében jelent meg.⁴ A tavak, mocsarak növény nélküli részén, peremén, szikes területeken száraz időszakban a felszínen kicsapódott „széksó-t” sepréssel összegyűjtik, amelyből főzéssel salétromot nyernek. Kiss Lajos kiváló néprajzkutató Pátroha községben végzett kutatásai alapján, következőket írta: „A salétromot tavasszal és ősszel főzték és a kifőtt salétromot Debrecenbe vitték szekéren. Mázsája 40 krajcár volt. A salétromfőzők pénzes emberek voltak, ökröket vettek”⁵. A salétrom, mint a puszkapor nélkülözhetetlen vegyi alkotó része, a tűzfegyverek elterjedésével rendkívüli jelentőségűvé vált. Ezért a legjelentősebb kereslet a hadiipar, valamint a szappangyártók és a bőrösök részéről volt, legkisebb arányban a háztartások használták a szappanfőzéshez. Legtöbbször foglalkoztak salétromfőzéssel: Ibrány, Nagyhalász, Demecser, Gégény, Pátroha, Kemece, Kék, Kótaj, Nyírbogdány, Tiszarád és Tiszabercel községekben^{6,7}.

Magyarország gyáriparának fejlődése a 19. század második felében megélénkült, amely érzékelhetően mérsékelte a háziipari aktivitást. A gyári termékek fokozatosan kiszorítják a háziipari készítményeket, melynek következtében a háziipari tevékenység erősen beszűkül. A parasztság többsége azonban továbbra is a gazdasági, háztartási eszközök egy részét maga állította elő, más részét a falujában vagy nagyobb községekben, közeli városokban működő mesterektől, kereskedőktől vásárolta meg. A századfordulótól azonban mindinkább a praktikusabb gyári termékeket részesítette előnybe.

II. A KISIPAR

A kisiparosok szakértelmet kívánó elemi ipari szükségletek kielégítésére alkalmas munkát végeztek el (kőműves, ács, asztalos stb.), illetve a legegyszerűbb élelmezési, ruházati, szerszám és eszközigények kielégítésére szorítottak (molnár, pék, hentes, szabó, cipész, kovács, lakatos stb.). A kisiparos mesterek túlnyomó többsége saját házában élt, s ott alakította ki a néhány négyzetméter alapterületű műhelyét. A mesterek nagy része egyedül dolgozott,

⁴ Nyárádi Mihály: Salétromfőzés Szabolcs megyében. Jósa András Múzeum Évkönyve I. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1960. pp.179-201
I. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1960. pp.179-201

⁵ Kiss Lajos: Régi Rétköz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1961. pp. 68.

⁶ Nyárádi Mihály. 1960. Uo.

⁷ Szabó Endre- és Ferencz Miska: 1939. Uo.

ahol volt, ott is alacsony az egy mesteremberre jutó tanulók (inasok), segédek száma. 1930-ban a kistáj területén az ipari keresők több mint 95%- a kisiparban, 4-5%-a pedig a helyi vagy a távolabbi ipari üzemben talált idényjellegű munkát.

A 19. század végén, az 1900. évi összeírás szerint a Rétköz területén összesen 1589 önálló iparos munkálkodik, ez a kereső népesség mindössze 6, 2 %-a. A legjelentékenyebb iparos helyiségek: Kisvárdá (408-), Dombbrád (63-), Kemece (66-), Gáva (45-) kisiparossal. Legnépesebb a cipész- csizmadia, szabó, kovács, ács, kőműves, asztalos szakmák voltak (1. táblázat).

1.táblázat. A fontosabb kisipari szakmákban foglalkoztatottak száma 1900- 1930/35 között

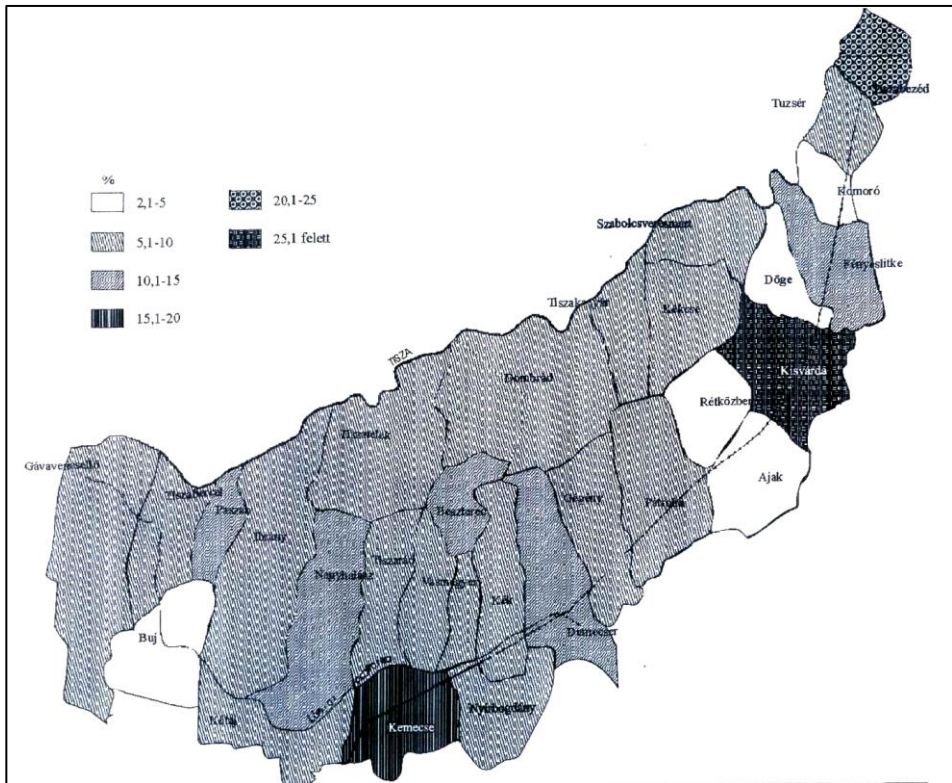
Megnevezés	1900	1930/35
Asztalos	107	155
Szabó	45	232
Cipész	384	470
Kovács	215	225
Lakatos	12	88
Kőműves	88	156
Ács	134	166
Molnár	90	83
Pék	22	34
Hentes	95	111
Fodrász	-	26
Szeszfőzdés	86	64
Összesen	1278	1810

Forrás: Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. KSH. Budapest, 1914. 48. kötet. KSH.1930/35 évi Népszámlálási adatbázisa alapján, saját számítás

A huszadik századfordulótól minden szakmában erőteljes növekedés tapasztalható. Feltűnő azonban a lakatosok számának ugrásszerű növekedés, amelyet a fémekből készült háztartási, gazdasági használati tárgyak, eszközök készítése, javítása váltotta ki. A növekvő lakásépítkezés miatt a faiparban az asztaloság gyarapodása szembetűnő, harminc év alatt (1900 -1935 között) számuk megkétszereződött. A lakosság megnövekedett száma és fejlődő igénye következtében, a ruházati iparban a cipészek, csizmadiák, a szabók száma tekintélyes mértékben emelkedett. Az élelmiszeriparban a pékek (54,4%) és a hentesek (16,8%) növekedése feltűnő. Ez arra vall, hogy egyre többen mondanak le a saját sütésű kenyérről, a saját hizlalásból származó húsról, zsírról. Ez a

növekvő iparos lakosság, hivatalnokok, tisztviselők igénye. A mezőgazdasági népesség továbbra is önellátó a fontosabb élelmiszeri cikkekből (kenyér, hús, zsír, olaj, zöldségfélék, gyümölcs). Az építkezésnél a lakóházat sárból (vályog, rakott- és vert fal), más építőanyagok hiányában a területen található anyagokból (fa, vessző, nád, szalma stb.) készítették.

Az 1930-as évek elején az iparban alkalmazottak száma 1920. évi adatokhoz viszonyítva, 1,7%-kal megnövekedett (2. táblázat). Az ipari keresők 52,1%-a kisiparban talált munkát. Legtöbben a szabó, cipész szakmában tevékenykednek, a lakosság megnövekedett igénye miatt. A legtöbb iparost: Kisvárdán, Demecserben, Gáván, Fényeslitkén, Nagyhalászbán, Kemecsen, Paszabon, Tiszabездéden, Tiszabercelen számlálták (1. ábra).

1. ábra Az iparban foglalkoztatottak területi megoszlása 1930/35-ben (%)

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa alapján a szerző számítása és szerkesztése

Az 1941. évi népszámlálási adatok szerint az iparban 2,9%-kal kevesebben dolgoztak, mint a harmincas évek első felében. A háború éveiben nagyobb arányú fejlődés nem történt, sőt egyes szakmákban (szabó, cipész, pék, hentes, asztalos) visszaesés figyelhető meg. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy az évtized utolsó éveiben a hadi- és a könnyűipar fejlesztése következtében a térség ipari dolgozói közül a magasabb, folyamatos kereseti lehetőség reményében igen sokan vállaltak munkát a budapesti, miskolci ipari üzemekben. Másrészt a háborúra való készülődés nyomán a fiatal, iparban dolgozók közül többet is katonai szolgálatra kényszerítettek.

2. táblázat. Az iparban dolgozók száma a Rétközben 1900-1941 között

Évek	Népesség	Kereső népesség		Az iparban dolgozók	
		Száma	%-a	Száma	%-a
1900	64473	25694	39,8	2609	10,1
1910	73684	27907	37,9	3488	12,5
1920	76789	34384	44,8	3713	10,8
1930	89588	37425	41,8	4678	12,5
1941	97321	35934	36,9	3470	9,6

Forrás: Népszámlálási adatbázis, saját számítás

III. VÁNDORIPAROSOK

A házról házra járó, vándoriparosok a 19. század és a 20 század elején még jellegzetes alakjai voltak a falvaknak, városoknak egyaránt. Az akkori ipar fejletlensége, helybeli iparosok hiánya miatt szükség volt munkájukra, hiszen olcsóbb volt drótoztatni a repedt cserépedényt, mint újat venni. A drótozó-foltozó vándoriparosok a Felvidékről Trencsén, Nyitra, Sáros és Szepes megyéből indultak útnak és bejárták az egész országot. Szlovák nemzetiségűek voltak. Vándorlásukat a kedvezőtlen földrajzi adottságok tették szükségessé: a gyenge minőségű termőföldek nem tudták eltartani a családot⁸. A drótosok (drótostót) törött cserépedények és lyukas fémedények javításával foglalkoztak. A javítások mellett új tárgyakat is készítettek (pl. vázákat, tölcséreket, díszedényeket stb.). Voltak közöttük ablakosok (üveges- tót), akik Trencsén, Gömör, Nyitra, Nógrád vármegye üveghutáinak termékeit hozták. Főként 50-60 kilónyi táblaüveget hátukon hordott fatokban vitték és házaknál beüvegezték a

⁸ Petercsák I.: Vándoriparosok. In: Drótozó- foltozómunkák. <https://www.arcanum.com>

törött ablakokat⁹. A Trianoni békediktátum utáni új országhatárok elzárták előttük a magyar országrészeket, s ennek következményeként a Hegyköz falvainak lakói szinte átvették tőlük a vándorbotot. A Zempléni- hegységben Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta szlovák anyanyelvű férfiak a szlovákoktól tanulták meg a drótozó- foltozó mesterséget, s az ötvenes évekig a férfilakosság egyik főfoglalkozása volt. Őket is a gyenge termőföldek, a helybeli munkalehetőségek hiánya készítették vándorlásra¹⁰. A vándoriparosok utolsó képviselői a 20. század 50-es éveiben tűntek el.

A tanyai és a falusi lakosság kedvelt építési anyaga a vályog volt. A századfordulót követő években és ezt megelőzően még a középületeink is ebből épültek. Népszerű építőanyagnak számított, mivel olcsó volt és jól szigetelt. A téglagyártás fejlődésének köszönhető, hogy a 20. század második felétől már csak a melléképületek épülnek vályogból. A vályogkészítést (vályogvetést) cigányok, családi vállalkozásban végezték. A vályog sárból törekkkel, pelyvával vagy apróra tört szalmával összekeverve, formába öntve készül. Készítéséhez a szikes agyag bizonyult a legjobbnak.¹¹ Ennek lelőhelye leggyakrabban a települések szélén elhelyezkedő legelő volt. A vályogvetőnek a megrendelő adta a töreket, pelyvát, a munkadíjat pénzben vagy terményben kapta. A Rétköz valamennyi községében dolgoztak vályogvető cigányok. A legtöbben: Kemecsén (55 fő), Gáván (48 fő), Pátrohán (44 fő), Tiszabercelen (41 fő), Dombrádon (32 fő), a legkevesebben: Buj (3 fő), Gégény (4 fő), Paszab (6 fő), Kótaj (9 fő) voltak¹².

IV. A GYÁRIPAR

Az ipar súlya az ezredfordulón is igen csekély. Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint az aktív népesség mindössze 10,1 %-a dolgozik az iparban. Ebből a kisiparban 60,9 %-a szorgoskodik. A 20. század előtti évtizedekben a térség ipara döntően az agrártermékeket feldolgozó néhány kisüzem, a kisipari műhelyek és a háziipar jelenlétével volt jellemezhető a leginkább. A nagyobb kapacitással működő üzemek létesítéséhez a feldolgozható növényi és állati nyersanyagok ugyan bőven adva voltak, de hiányzott a tőkeerős vállalkozó, a gépek működését biztosító energia, a szén és a víz, mindehhez hozzájárult még a fejletlen humán- és vonalas infrastruktúra is. Eszerint nemcsak a vállalkozási kedv hiányán múltott a gyáralapítás, bizonyítja az, hogy a 19. század elején, jóval

⁹ Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. Etnográfia. Zempléni Múzsza XIII/1. 40-44. Budapest, 1975.

¹⁰ Balassa Iván: 1975. Uo.

¹¹ Ősi cigány mesterségek. pdf

¹² „Nem szabad lenézni őket”. A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az 1950-es években. Szabolcs- Szatmár- Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 45. Nyíregyháza, 2015.

a kiegyezés előtt Vencsellőn bórgyár működött. Dessewffy Sámuel 1812-ben Vencsellőn posztőzemet létesített, de vízhiány miatt Sáros- megyei Fintára kellett áthelyezni. Ugyancsak gőzkazánal működött Bezdéden (Tiszabezdéden) burgonyát feldolgozó részvénytársaság alapított pálinkafőző.¹³ Az 1850-es években térségünkben több szeszfőzde is működött, ezek közül a legjelentősebbek: Kisvárdán, Kemecsen, Kótajban, Dombrádon és Nagyhalászbán a nagybirtokon voltak.

A 20 század elején alakult nagyobb üzemek létrejöttét a mezőgazdasági nyersanyagok bősége sürgette. Fejlődésüket a nagytömegű agrártermékeken kívül elősegítette az olcsó munkaerő, a háborús konjunktúra és a vasúti hálózat bővítése. A Nyíregyháza- Ungvár közötti szélesvágányú vasút mellett a századforduló első évtizedében megépült Rétköz közepén áthaladó Nyíregyháza-Dombrád közötti keskeny nyomtávú kisvasúton 1905-től megindult a személy- és a teherforgalom. A kisvasút jelentős mértékben hozzájárult a rétközi gazdaságok által megtermelt terméknek (gabonafélék, burgonya, cukorrépa, alma, stb.) a gyorsabb szállításához, értékesítéséhez és a gyáripari termékek fogadásához.

A 19. század második felétől nagyobb élelmiszeripari üzemek a kenyérgabona őrlése területén működtek. Kiss Lajos adatai szerint a 19. század második felében a rétköz területén 63 szaraz- és 14 vízimalom munkálkodott¹⁴. Az ár- és a belvíz-szabályozási munkálatok következtében ezeket a malmokat felszámolták, s megjelentek a gőzgéphajtású ún. hengermalmok. A gőzmalmok többsége olajsajtólót, (olajütőt) is működtetett az üzemben. Legkorábban, a tizenkilencedik század utolsó harmadában Kemecsen, Demecserben, Dombrádon létesült hengermalom. A 20 század fordulójától kezdve már nagyobb községekben (Ajakon, Tiszakanyáron, Tiszabercelen, Kótaj, Nyírbogdány, Gáva) is épültek szerényebb őrlőkapacitású malmok és olajütők. A malmok vámórlést folytattak, azaz nem pénzben, hanem természetben kapták meg az őrlési díjat, ami az őrlendő termény súlyának 8-10 %-át jelentette. A malmok, olajütők idényjellegűek voltak, kora ősztől, késő tavaszig működtek, nyáron javítási, felújítási munkálatok folytak. A malmok többségében 5-7-, az olajütőkben 2-3 fő dolgozott. A két világháború között a malmok száma 18-ról 11-re csökkent, viszont a malmoktól független, önálló olajütők száma pedig 4-ről 15-re növekedett.

A malmok mellett jelentős hagyományokkal rendelkeztek a szeszfőzdek. Térségünkben régóta működtek kis kapacitású pálinkafőzők, de a legnagyobbak Kisvárdán, Demecserben a 20 század fordulóját követő években létesültek. Az

¹³ Dr. Márton Béla: A Nyírség ipara. Közlemények a Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. ACTA Geographica Debrecina XIII. 1964. pp. 54.

¹⁴ Kiss Lajos: 1961. Uo.

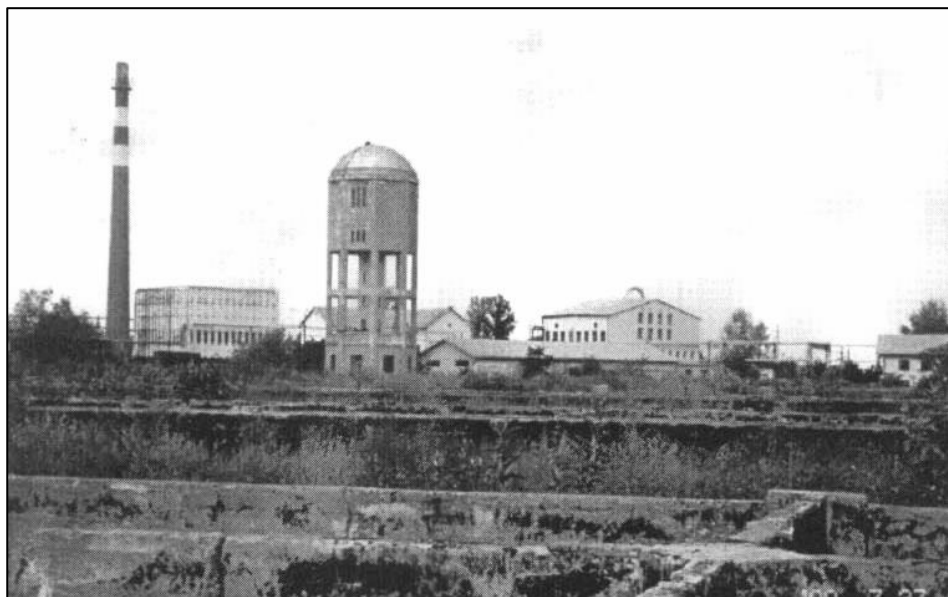
1910-es években szinte minden nagybirtokon szeszfőzdet alapítottak, amelyek nagyrészt burgonyaszeszt állítottak elő. Ebben a térségben burgonya volt az a szántóföldi növény, amelyből mind az uradalom, mind a kisgazda a mezőgazdasági termékek átlagárát meghaladó jövedelemhez jutott. Az étkezési burgonya termesztése mellett a nagybirtokok egyre inkább növelték az ipari burgonya vetésterületét, mivel a cukortartalma jóval magasabb az étkezési fajtánál, ezért ebből több, jó minőségű nyersszeszt állíthattak elő. A szeszfőzés folyamata során visszamaradt mellékterméket, a cefrét az uradalmak állatok etetésére (sertés, szarvasmarha) használták fel. Jelentősebb szeszfőzdek Kisvárdán, Demecserben, Kemeccsén, Nagyhalászbán, Kótajban, Dombrádon működtek. Legnagyobb ezek közül a demecseri és a kisvárdai, az utóbbiban 1922. év óta a nyersszesz előállításával szeszfinomító is funkcionál, melynek a napi teljesítménye 50 hektoliter¹⁵. Kisebb szeszfőzdek szinte minden községben idényjelleggel üzemel, az alapanyag nagy része gyümölcs (szilva, cseresznye, alma stb.).

Az 1910-es évek második felétől 1945-ig kisebb megszakításokkal, több ipartelep konzerválta a Rétköz zöldség- és gyümölcsstermését. Például: Ibrányban, Dombrádon, Tiszarádon, Vasmegyerben, Beszterecen, Demecserben szárított zöldséget (vöröshagyma, sárgarépa, petrezselyem, burgonya), zöldborsót, zöldbabot tartósítottak. Dombrádon ecetgyár is működött. Nagyhalászbán darabolt gyümölcsöt, vegyes gyümölcsíz, paradicsompürét, savanyított káposztát is készítettek. Ezek a kisüzemek 10- 15 idénymunkást foglalkoztattak. Az első világháború utáni években értékesítési nehézségeik miatt, a termelés zuhanásszerűen visszaesett. A bizonytalan kereslet miatt az üzemek működtetése feleslegessé vált, ennek okán a többségük a gyártás megszüntetésére kényszerült. A harmincas évek második felétől, főleg a honvédség fokozott igénye miatt ismét emelkedett a konzerváruk iránti kereslet. Hatására látványosan növekszik a zöldség- és a gyümölcsstermelési kedv, és a régiék mellett sorra alakulnak új (Nyírbogdány, Kemeccse, Tiszabercel, Paszab) zöldség- és gyümölcstermészet, aszaló, savanyító üzemek. A gyártók és a gazdák közötti kedvező üzleti kapcsolat biztosította a folyamatos üzemeltetést, és a növekvő kereslet miatt ugrásszerűen emelkedett a termelés. Egy-egy üzemben 15-20 fő dolgozott, váltott műszakban. A háború után a szárított konzerváruk iránti kereslet nagymértékben csökkent, s ez az üzemek többségének a bezárását eredményezte.

Az első világháború alatti általános élelmiszerhiány vezette az Élelmiszerügyi Minisztériumot arra, hogy állami kezelésben a hadsereg és a hadifoglyok részére káposztát savanyítson. A létesítendő üzem telephelyének a

¹⁵ Gál Márta: A Kisvárdai Szeszipari Vállalat története. Jóna András Múzeum Kiadványai 14. Nyíregyháza, 1979. pp. 137-149.

rétközi káposzta- és a napraforgó termesztés központját, Demecser községet választották. A káposztasavanyítás mellett étolaj és a csomagoláshoz szükséges fahordógyártás volt a létesítendő gyár profilja. A gyár építése 12,6 hektár területen állami költségvetésből 1915 májusában kezdődött. Az építkezés savanyító medencék (bazeinek), a kádárműhelyek, a lakóbarakkok, melléklétesítmények és a 28 m magas, 300 m³ víz befogadására alkalmas víztárolóval kezdődött.¹⁶ A gyár első ízben 1916-ban készített savanyított káposztát. A savanyító üzem teljesítőképessége évi 1500 vagon fejes káposzta feldolgozása. Ezt a mennyiséget főképpen a környező települések gazdáitól szerezték be.

2. ábra A Demecseri Keményítőgyár a savanyító medencékkel (1990)

(a szerző felvétele)

1919-ben a megszálló román csapatok a gyártelep összes elmozdítható berendezését leszerelték, és Romániába szállították. A háború után hosszabb ideig szünetelt a termelés. majd 1922. év második felében az ipartelep egy budapesti részvénytársaság tulajdonába került, Demecseri Ipartelep Rt. néven. A részvénytársaság a termelést 1922 őszén káposztasavanyítással kezdte, napi 2-3 vagon fejes káposzta feldolgozásával. 1923. év második felében került sor napi 40-45 tonna burgonya feldolgozásra alkalmas keményítőgyár felszerelésére.

¹⁶ <https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek-ertekei/Demecser>

1924-1925 között a keményítőgyár teljesítőképességének növelésére került sor, valamint egy 60 mázsa napi kapacitással működő keményítőszörp, krumpli- és szőlőcukorgyár is megvalósult. Ezzel egy időben egy 30 mázsa napi kapacitású napraforgómag sajtolását biztosító olajütő is újra indult, ahol vámsajtolást végeznek.¹⁷ A gyár területén épült fel a környék legnagyobb szeszfőzdéje. Az idényjellegű üzemben, szezonban 600- 900 fő talált munkát.

Az 1929 és 1933 közötti válság sem csökkentette a termelés ütemét, sőt a harmincas években tovább növekedett. A keményítőgyár 1933-ban havonta 300-500 vagon burgonyát dolgoz fel.¹⁸ Az 1932-1934 évek termékei: burgonyakeményítő, burgonyaliszt, dextrin, szörp, szőlőcukor, növényolaj¹⁹. A fejlődés alapja ezekben az években a belföldi- és a külföldi piac élénkülése volt. Az eddigi gyártmányain kívül burgonyából dextrint (édeskés ízű, fehér por) állít elő, amelyet a gyógyszer- és a tápszeripar számára szállít, de jutott exportra is. A termelt kiváló keményítő lisztet főképpen a textilgyáraknak, a burgonyalisztet pedig a pékségek, cukrászok vásárolják²⁰. A II. világháború alatt a gyár minden terméke iránt megnövekedett a bel- és a külföldi kereslet. A hazai legjelentősebb vásárlók között a honvédséget is ott találjuk.

A 19. századtól dinamikusan fejlődő hazai textilipar egyre több alapanyagot kívánt. A gyapjú és a gyapot mellett fokozódott az igény a kender- és a len-szár rostjai iránt. Herceg Odescalchi Zoárdné gróf Lónyay Pálma Rétköz legnagyobb földbirtokosa felismerve a kenderrost iránt megnövekedett gyáripari keresletet, döntött arról, hogy a saját és a környező földbirtokosok földjén termelt kender feldolgozására gyárat alapítsanak. A gyár üzembe-helyezését és a termelés beindítását 1906. május 31-i hatállyal engedélyezték a Nagyhalász községhez tartozó „Nagysziget- Rétköz” tanyán. A kendergyár mintegy 33 hektár szántóterületen létesült (2. ábra). 22 A gyár és a hozzátartozó üzemegységek (gyárépület, gépcsarnok, kazán- és mérlegház, szártörő, tilolóház stb.) több, mint öt hektár területen épült fel. A gyárterület nagyobbik részén szabadtéri raktárak, szárítók voltak. Az üzemeltetéshez az energiát kezdetben gőzgépek, majd később 1909-ben villamos berendezések szolgáltatták. A kenderáztatáshoz szükséges vizet kezdetektől a IV. sz. társulati csatorna közvetítésével a Belfő-csatorna biztosítja. A gépi berendezések és a szakemberek Németországból érkeztek. A gyár nem működött folyamatosan, idényjellegű üzem volt, szezonban (nyáron, koraősszel) 50-60 helybeli munkást foglalkoztatott 12 órás munkaidővel. Kezdetben félkész terméket, kenderkócot állítottak elő, majd később, 1909-ben kötélgyártó üzemegységgel bővült, ahol 70-80 fő foglalkoztatásához nyújtott

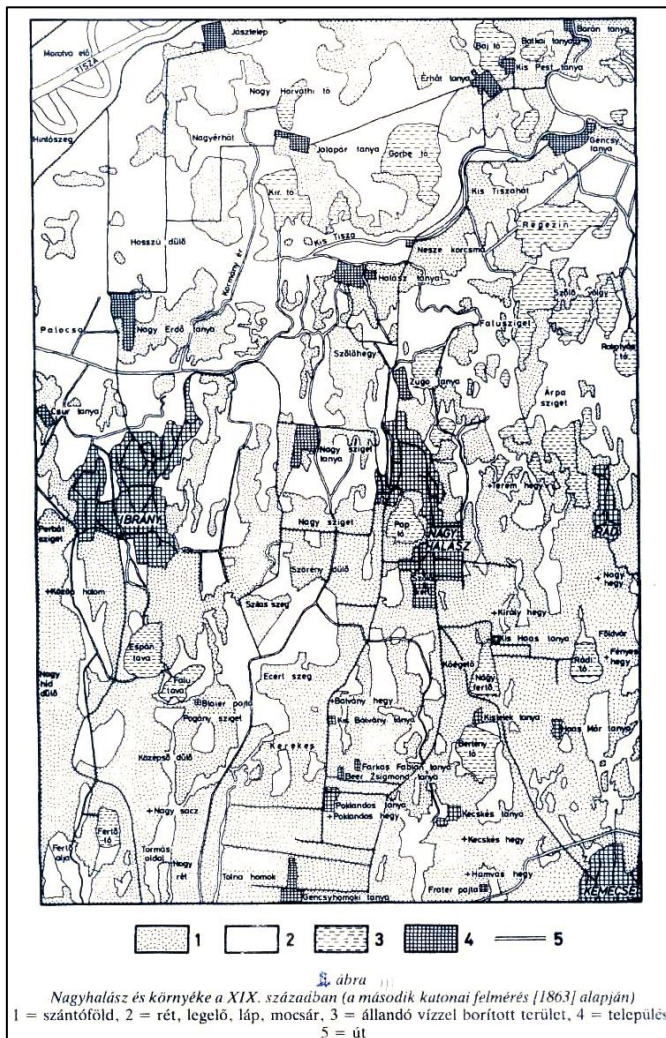
¹⁷ Uo.

¹⁸ Szabolcsi Hírlap, 1933. 04. 16/38. szám.

¹⁹ MNL SZSZBML XI. 4.

²⁰ Szabolcsi Hírlap, 1933. 05.14/61. szám.

újabb lehetőséget. A gyár kenderkőcből és többféle kötéláruból évente mintegy 800 ezer korona értékben termelt.²¹ A gyár termékeinek fő piaca Németország volt.

3. ábra Nagyhalász és környéke a 19. században a második katonai felmérés alapján (1861)

Az ipari kender legnagyobb részét a nagybirtokokon termesztik, ahol általában a szántóföld 0,6-07%-át foglalja el. A Lónyay uradalom többnyire a

²¹ Közgazdasági Szemle: 1913, 13. 50. 603-605.

szántó területének 09-1,0 %-án termesztett kendert. Emellett az üzem folyamatos nyersanyag- ellátás biztosítása érdekében a Bodroghközben és ezen túl is bérbbe vett szántóföldet kendertermesztéshez.

A herceg halála (1917) után az özvegy, Gróf Lónyay Pálma férjhez ment Ambrózy György földbirtokoshoz. Ezt követő években (1919- 1922 között) korszerűsítették, fejlesztették a gépparkot, egészségesebb munkakörülményeket biztosítottak. A termékei versenyképesek mind a hazai, mind a külföldi piacokon. A kiállításokon elismeréssel, díjakkal jutalmazták gyártmányait. Ennek bizonyítására a következő idézetek szolgálhatnak: „Nyíregyháza város 100 éves emlékünnepe alkalmából rendezett kulturális, gazdasági és ipari kiállításon feltűnést keltett a Rétközi Kendergyár hosszú kenderrostjai, készítményei csodás fejlettségéről tanúskodnak”.²² Hasonló tapasztalatokról tudósít a Reggeli Hírlap is: „a rétközi uradalom kendergyára, amely az ország egyik ilyen legnagyobb, legmodernebb, ipari szempontból nagy jelentőségű... a kiállított kötélárúk, halászati és gazdasági kötelek szalagkócok... a kiállítás büszkeségei.”²³

A termelés az 1920-as években gyors fejlődésnek indult, melynek alapja a belföldi- és a külföldi piac élénkülése volt. A kereslet növekedése játszott elsősorban közre a kenderipar viszonylag lendületes fejlődésében. A harmincas években azonban a kender- és a lenipar jelentősége csökken a pamut- és a gyapjúipar mögött, főképpen az öltözködési szokások változása következtében. Mindezek miatt a harmincas évtized végére a termelés hanyatlik, a termékek forgalmazása mérséklődik, az üzem ráfizetéssel működik. A tulajdonos eladósodott, kénytelen volt értékesíteni a kendergyárat. A gyárat a Szegedi Kenderfonó Gyár Rt. 1941. év májusában vásárolta meg. Ezt követően a Rétközi Kendergyár a részvénytársaság telephelyeként működik. Az új tulajdonos a gyár területén 9, 9 km hosszú ipari vágányt épített, az elavult gépeket lecserélték, kijavították. Az új gépeket, speciális munkaeszközöket Németországból és a hazai gyártóktól szereztek be. A kendertermesztési kedv növekedésének köszönhetően az üzem termelési eredményei ugrásszerűen emelkedtek.

1944. év őszén a visszavonuló német katonák a gyárépület, a gép- és a kazánház felrobbantására készültek, de a gyár főgépésének határozott fellépése, meggyőző érveinek köszönhető, hogy a gyár elkerülte a pusztítást. A háború utolsó hónapjaiban azonban garázdálkodó személyek rabló, pusztító munkájuk nyomán a gyár berendezései megsérültek, eltűntek, részben használhatatlanná váltak. A háború után a Szegedi Kenderfonó gyár Rt. rendbe hozatta az üzem épületeit, berendezéseit. 1945. júniusában újra indulhatott a termelés és 300 ember jutott keresethez a nagyhalászi üzemben.

²² Az Újság:1924. 09. 24/192. sz..

²³ Reggeli Hírlap: 1924. 09. 17/212. sz.

Az 1945-ös földreform következményeként az új birtokviszonyok a kendertermesztés terén is alapvető változásokat eredményeztek. Ugyanis az eddigi nagyüzemi termelés egyszerre megszűnt, a kisgazdaságok döntő többsége pedig az önellátást biztosító növénytermesztésre, állattarásra fókuszált. Mindezek következményeként a kender termőterülete minimális volt, a termesztés a kereslet csupán 5-6%-át elégítette ki. A negyvenes évek második felében a nyersanyag beszerzése akadozott, ezért a gyár termelése meglehetősen hullámzó volt. 1948. év decemberében a gyár állami tulajdonba került, s ennek következményeként 1949. márciusától a Rostkészítő és Termeltető NV. Rétközi Kenderkikészítő Üzeme elnevezéssel működik tovább 120 dolgozóval.

A Rétköz legjelentősebb ipari üzeme mind létszámban, mind termelési értékben az 1904-ben alapított „Nyírbogdányi Petróleumgyár”. A 20 század fordulóján a robbanómotorok tömegessé válása, a petróleum világítás-és az olajtűzelés elterjedése, az aszfaltozott utak építése nyomán a kőolaj stratégiai nyersanyaggá vált. Ez a körülmény készítette az országot a hazai kőolaj-feldolgozó ipar megalapítására, fejlesztésére. Az Osztrák-Magyar Monarchia határai között kezdetben csak Galíciában termeltek ki kőolajat. A Nyíregyháza-Ungvár közötti vasút megépítését követően a galíciai olajmezők elérhető közelségbe kerültek Magyarország északkeleti részéhez, ez lehetővé tette, hogy Nyírbogdányban a vasútvonal mellé kőolaj feldolgozó üzemet létesítsenek. Ez volt Magyarországon az első ásványolaj finomító, ahol a földgázból többszöri lepárlással gázolajat és petróleumot termeltek. Kezdetekben eredményesen működő üzem, néhány év után azonban gazdaságtalanná vált, s a termelés 1910-ben félbeszakadt. Több, mint tíz év kényszerszünet után, 1922-ben újra termel a 13,5 hektár területen elhelyezkedő finomító. A működtető részvénytársaság állandóan fejlesztette, bővítette az üzemet, ennek köszönhetően gázolajon és petróleumon kívül már benzint, fűtőolajt, bitument és kocsikenőcsöt is gyártott. 1938-ra az évi termelés 20 000 tonna, az alkalmazottak száma pedig 25-ről 80-ra növekedett. Az üzem 1938 és 1944 között hadiüzemként tevékenykedett. Ez idő alatt igen nagymértékben korszerűsítették, bővítették az üzem termelő-berendezéseit. Ekkor építették a parafingyárat, a töltő-lefejtő állomást és az iparvágányt. Az üzem feldolgozó teljesítménye 1930-ban 12 ezer tonna/év, ami 1943-ra ennek már ötszörösére (60ezer tonna/év) növekedett.²⁴

1944. év elején a németek a gyár kitelepítését kezdeményezték. Az új finomítót Dunántúlon Alcsút és Felcsút községek közötti területen kívánták megépíteni a leszerelt nyírbogdányi gyár alkatrészeiből, valamint német részegységekből. 1944 őszére az ország területén kialakult katonai események miatt már nem épülhetett meg a kőolaj- finomító. A gyár berendezései 1945. év

²⁴ Rába László: 75 éves a Tiszai Kőolajipari Vállalat Nyírbogdányi Gyáregysége, Nyírbogdány, 1979. Kézirat a MNL. SZSZBML.XI. 4. doboz.

elején került vissza, és újra indulhatott a termelés. A gyár bővítette a termékek számát. 1946-ban benzint, gázolajat, petróleumot, fűtő- és kenőolajat, vazelint és paraffint gyártottak²⁵. A feldolgozásra kerülő nyersanyagot az alföldi, a dunántúli olajmezőkről, és a Szovjetunióból szerezték be. 1948-ban államosították az üzemet „Nyírbogdányi Ásványolaj Ipari Vállalat” néven.

A Rétköz területén a legiparosabb helység Kisvárdá volt. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint itt élt az iparosságnak közel 30%-a (28,8%), és 25 féle mesterséget űztek.²⁶ Itt dolgozott a legtöbb szabó, cipész, csizmadia, fodrász, asztalos, kovács, kerékgyártó stb. Itt is, mint a térség többi településeiben az ipar jellegét tekintve a szolgáltató- és a javítóipari funkció dominált.

A községben a gyáripar megjelenése az 1850-ben alapított szeszgyárral kezdődött, ahol burgonyából, gyümölcsből nyersszeszt készítettek és finomítottak. A község vállalkozói több gőzmalmot és olajütőt tartott üzemben. Jelentősebb változás az ezredfordulót követő években jelentkezett. 1916-ban, helybeli mészhomokra alapozva téglagyár létesült. Néhány év után azonban nyersanyag hiányában a gyártást abbahagyták. Ennek helyén alakult 1921-ben „Vulkán” néven egy gépjavitó műhely, ahol folyamatosan 32 fő dolgozott. Az üzemben saját öntésű gyártmányokat készítettek. Kezdetleges gyártásmóddal tűzhely- (tűzhelyplató) és, kályhaalkatrészeket (kályhaajtó keretet) gyártottak. Fokozatos technológiai fejlesztésnek köszönhetően a húszas évek második felétől a gyártmányok bővültek, korszerűbbek lettek. Öntött tűzhelyeket, folyton-égő kályhákat, zománcozott edényeket gyártottak. A harmincas évek elején korszerű gépek, eszterga-, maró- és fűrőgépek váltják fel a régieket, a gépállomány duplájára emelkedik. Mindezek hozzájárultak az üzem dinamikus fejlődéséhez. 1939-ben 100- 150 főt foglalkoztató Kisvárdai „Vulkán” Vasöntöde és Gépgyár Rt. hadiüzemmé vált, s ettől kezdve az eddigiék mellett vaságyakat, tábori kályhákat is gyártottak²⁷. 1944 őszen az átvonuló harcoló katonai alakulatok miatt a gyár berendezéseiben kár nem keletkezett. Kisebb felújítási munkálatok után 1945 tavaszán megindulhatott a termelés.

A térségben nem volt jelentékeny építőanyag ipar, csupán egy téglagyár működött Tiszabercelen, ahol 1908-ban egy kemencével és egy 20 m magas kéménnyel indult be a kézi téglagyártás. A gyár átlagban 50 munkást, idényben (nyáron) pedig 120-at is foglalkoztat. A gyártáshoz nélkülözhetetlen alapanyag, a jó minőségű agyag az üzem közelségében, a mentesített ártérben volt elérhető. A téglák kiégetéséhez nélkülözhetetlen energiát a borsodi szénbányákból szerezték be. Kezdetben kisméretű téglát (25x12x6 cm) készítettek, majd később, 1920-tól

²⁵ Rába László: 1979. Uo.

²⁶ Darabosné Maczkó Beáta: Kisvárdá a két világháború közötti időszakban. SZSZB Megyei Levéltári Évkönyv 14. Nyíregyháza, 2000.

²⁷ Darabosné Maczkó Beáta: 2000.Uo.

a gyár bővítése, korszerűsítése következtében a téglagyártás mellett „Hódfarkú” tetőfedő cserepet is gyártottak. A terméküket GTB (Gőztéglagyár Tiszabercel) monogrammal látták el. A húszas évek második felétől a gyár termékei iránti kereslet erőteljesen visszaesett, emiatt a termelés az 1930-as évek közepéig szünetel²⁸. Ezt követő években viszont a növekvő kereslet folytán a gyártás dinamikusan fejlődik. Az üzem kézi- és géptéglát, soklyukú téglát, sima és tetőcserepet, évi átlagban 3- 3,5 millió darabot gyárt, 80- 120 fő foglalkoztatásával.²⁹

1944 őszén a Tisza mentén lezajlott katonai események miatt a gyártelep jelentős károkat szenvedett. Az újjáépítés után 1948-ban indulhatott újra a termelés. Az építőanyagok iránt megnövekedett kereslet miatt az üzem termelési kapacitását az 1935-1943 évekhez viszonyítva 25-30%-kal növelte, a dolgozók számát pedig 15%-kal. Az államosítás az üzemet sem kerülte el, 1950-ben a magyar állam tulajdonába került. Ez az alap, amelyen a következő korszaknak a táj iparát felépíteni, fejleszteni kellett.

A II. világháború után a tulajdonváltás következtében az ötvenes évek első felére az ipari üzemek, valamint az iparban dolgozók többségét, az évtized végére pedig túlnyomó részét, több, mint 90 %-át a minisztériumi, a tanácsi (helyi) tulajdonú és irányítású ipar, valamint a szövetkezeti ipar (KTSZ) foglalta magába. A Rétköz iparának 1945 utáni időszak adottságaival, jellemzőivel itt már nem foglalkozunk, ennek folytatására egy következő tanulmányban kerülhet sor.

ÖSSZEGRÉS

A Rétközben élő népesség foglalkozásában ősidők óta a vadászat, halászat, gyűjtögetés, állattarás, majd később, a 19. század második felétől, a vízszabályozási munkálatok után a szántóföldi növénytermesztésnek volt döntő szerepe. Az ipara zömmel az agrártermékeket feldolgozó néhány kisüzem (malmok, szeszfőzdék, olajütők), ipari műhelyek és a háziipar jelenlétével volt jellemezhető leginkább. A 20. század derekáig az itt élő népesség életében a mezőgazdasági munkák mellett hasznos, nélkülözhetetlen tevékenységként szerepelt a különböző használati tárgyak, eszközök otthoni, házi készítése, javítása. A lakosság jelentős részének a ruhanemű még a 19. század végéig is kizárólag otthon szőtt vászonból készültek. A háziipar mellett egyre nagyobb teret foglalt el a kisipar. Az 1900. évi népszámlálási adatok szerint a Rétköz területén az iparban összesen 2609 fő dolgozik, ebből 1278 fő (48,9%) önálló kisiparos, ez a kereső népesség mindössze 4,9%-a. Az évek során a szakmák- és a foglalkoztatottak száma is dinamikusan növekszik. Az 1941. évi összeírás

²⁸ <http://www.boldizsarharang.hu/index-data/3-data/teglagyar.htm>

²⁹ <http://www.boldizsarharang.hu/data/teglagyar.hu>

szerint az iparban dolgozók több, mint ötven százaléka (52,5%) a kisiparban tevékenykedik.

A 19. században a Rétköz területén az uradalmak szeszfőzdéi, és egy- két gőzmalom jelzi a szerényen jelentkező mezőgazdasági ipart. Mindezek csak kisüzemek, néhány munkással működtek, idényjellegűek voltak. A nagyobbak a 20 század fordulója után létesültek. Például: A Nyírbogdányi Petróleumgyár (1904), a Nagyhalászi „Rétközi Kendergyár” (1905), a Tiszaberceli Téglagyár (1908), a Demecseri Káposztasavanyító (1916), a Kisvárdai „Vulkán” (1921).

IRODALOM

- BALASSA I. (1975): Lápok, falvak, emberek. Etnográfia. Zempléni Múzsza XIII/1. 40-44. Budapest, 1975.
- DARABOSNÉ MACZKÓ B. (2000): Kisvárdai a két világháború közötti időszakban. SZSZB Megyei Levéltári Évkönyv 14. Nyíregyháza, 2000.
- GÁL M.(1979): A Kisvárdai Szeszipari Vállalat története. Jósa András Múzeum Kiadványai 14. Nyíregyháza, 1979. pp. 137-149.
- KISS L. (1961): Régi Rétköz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1961. pp. 68.
- MÁRTON B. (1964): A Nyírség ipara. Közlemények a Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. ACTA Geographica Debrecina XIII. 1964. pp. 54.
- NYÁRÁDI M. (1960): Salétromfőzés Szabolcs megyében. Jósa András Múzeum Évkönyve I. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1960. pp.179-201 I. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest, 1960. pp.179-201
- SZABÓ E.- ÉS FERENCZ M. (1939): Ipar. Kereskedelem és Hitelügy. In: Borovszky S. (szerk.) Szabolcs Vármegye Monográfiája. Budapest, 1939. pp.317-328.

VÁLTOZÁSOK AZ ALFÖLD TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁBAN A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN, A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

VERESEGYHÁZI Béla

PLANNING SABOTAGE ACTIVITIES IN THE OPERATIONAL SCHEMES OF THE ROYAL HUNGARIAN ARMY, IN CASE OF A HYPOTHETICAL MILITARY CONFLICT AGAINST THE LITTLE ENTENTE STATES

When the Turkish possessed after 1526 and 1541, and then further expanded its power's organizational units, the sanjaks on the Great Hungarian Plain, they stopped temporarily the "catching up process" of these areas, which has been going on for more than a century at the time. However the "catch up fund" of the Great Plain economy – and through this the whole land – the cattle-, horse-, and sheep-breeding and their export paused only for a short time, because at the beginning of the 1560s, the income from them already enriched the market towns and the bigger villages. The Hungarian nobility and the leaders of the church fled to the Kingdom of Hungary, and from then on, they organized the taxation and performance of other burdens of the abandoned counties through their administrative bodies, from the Kingdom. A dual power formed on the considerable sized parts of the Great Plain which affected every remaining villages, market towns and towns. The Turkish conquered the castles of Szolnok and Gyula, from the Hungarians side, only Eger defended the people, and between the newly formed border castle lines, the opposing troops fought each other from time to time. At the same time this time period was rather a more peaceful phase of the 150 years of Turkish occupation, the number of the population stagnated, a few parts of the economy flourished, however others could only produce the necessary goods. Some parts of the development – among them, the agricultural autonomy – rised to heights not experienced before. The handicrafts, the marketing, the trade brought bigger wealth to the oppidums than the farming, the animal husbandry (and keeping) kept going on with an unchanged force for the export, and it highlighted those market towns whose citizens funded their capital in that. The other pulling industry was the grape- and wine production, which took advantage of the demand from Vác to Tokaj. The second half of the 16th century came with the slow decline of the population and the impoverishment of those, who stayed in the place, the decreasing number of

the villages and the constant danger. The Turkish expansion experiments were not successful and the dual system of power became permanent. This condition was ended by the Fifteen Years War at the end of the century. But it also brought decay to the land. The loss of Eger in 1596 stabilized the empire's power situation, the frontlines stiffened for decades, hundreds of villages became abandoned, the economic processes of the world and Europe couldn't inspire the Great Plains successful economic sectors anymore. The picture about the 15th centuries Great Plain's central places changed. The criteria system of András Kubinyi couldn't be used in the second half of the 16th century anymore. The Hungarian ownerships, the castles, palaces and mansions of the king and the nobility were either destructed or occupied by the Turkish. Though the rulers of all time took away and donated estates, but in the Turkish areas, it was only for the legal continuity. The equipment and personnel of the catholic church remained in only a little part of the occupied areas, the protestants mostly took their place. Turkish prayer places were built in the Turkish garrisons and in bigger cities, in the southern regions of the Great Hungarian Plain, the Hungarians either perished or ran away. Later South Slavic people settled there in their place.

A Kubinyi András által oly részletesen bemutatott – pontrendszerén keresztül az objektivitásra törekvő – alföldi központi helyek rendszere (városok, mezővárosok, jelentősebb funkciókkal rendelkező falvak), amelyet aztán az ország (Magyar Királyság) területén is elhelyezett, a 15. század végének képét rajzolta meg.¹

Ez a kép azonban igen gyorsan megváltozott, megtört, mert a mohácsi csata, majd Buda elfoglalása után az ország területe három részre szakadt, s az Alföld nagyobb részét az Oszmán Birodalom foglalta el. Amíg Kubinyi az adatok elégtelenségére és pontatlanságára hivatkozott pontozásai során, addig a 16. század második felét vizsgáló kutató a dika- és dézsmajegyzékekből, illetve a török által elfoglalt területek adólajstromaiból (defterek) már részletesebb anyaghoz juthat, amelyek segítségével pontosabb elemzéseket végezhet a korabeli élet bizonyos területein. Ezeket a kutatásokat már többen elkezdték, rövidebb-hosszabb tanulmányok jelentek meg a 16. század második felének témakörében.²

¹ Kubinyi A. 2000, ill. 2004

² Gondolunk itt nem teljes körűen Káldy-Nagy Gy. 1970, 1977, 1985, Mészáros L. 1979., Kocsis Gy. 1993, 2005, Fenyvesi L. 1989, Miskei A. 1998, 2016, Blazovich L. 2002, Dávid G. 2005., Hegyi K. 1995, Szakály F. 1981, 1997 munkáira

1. A VÁLTOZATLAN VÁLTOZÓ: A TÁJ

Mielőtt a címben jelzett változásokról esne szó, nézzük, mi az, ami változatlan: a táj. A folyószabályozások és a mocsár-lecsapolások előtt az emberi közösségek csekély mértékben – szinte észrevehetetlenül, szűk, erősen behatárolt területen – változtattak rajta, a belőle élők. Az a tény, hogy bizonyos változások (például csatornaásás, vizek elterelése) feltehetően nem elszigetelten, hanem eléggé gyakran megtörténhettek, Werbőczy István Hármaskönyvének néhány idevágó passzusa bizonyítja.³

A földrajzi szakirodalom bőségesen taglalta és vizsgálja ma is az Alföld ősi természeti képét, és az ember és a társadalom által végzett használatát, illetve átalakításait. A geográfiai munkák megegyeznek abban, hogy az Alföld (Nagyalföld) a Magyar Királyság elmaradott, várostalan területe volt, amelyet a víz uralt. A Duna és a Tisza, valamint a mellékfolyóik hatalmas lápokot tápláltak, amelyek elválasztották a valamivel magasabban fekvő, növények természetére és takarmány termelésére, betakarítására alkalmas területeket.⁴

A korán, már az államalapítást követő két-három században kialakított (vagy kialakult) fő, országos útvonalak közül alig-alig hatolt be egy-kettő a tájra, a keletre (Erdély) tartó utak megkerülték, és a peremvidéken futottak. Ezért sok gondot okozott a közlekedés és a szárazföldi kereskedelem, mert a szállítóeszközök kezdetlegesen voltak, az utak biztonságát pedig számtalan tényező befolyásolta. Így a 12. századtól, amikor az infrastruktúra (kikötők, sóraktározó helyiségek, vámhelyek) kiépült, a vízi utak (Maros, Körösök, Tisza) egyre nagyobb részt vállaltak az erdélyi és a máramarosi só és más bányakincsek és termékek szállításában. A szárazföldi utak használatának gyakoriságáról, összeköttetéseiről (sóutak, hadiutak, általános kereskedelmi utak) jelenleg nincs még megnyugtató képünk. Györffy György, Blazovich László is megrajzolta az általuk az okleveles adatokból kihámozható alföldi úthálózatot, jórészt figyelembe véve a vízrajzi viszonyokat, de a történeti munkák jó részében (ha egyáltalán van térkép bennük) pont a mocsaras vidékeket alig-alig veszik számba a szerzők.⁵

Maga az Alföld nem rendelkezett olyan nyersanyagokkal, amelyek kitermelése, elszállítása és kelendősége indokoltta tette volna a transzverzálisan átszelő, jól használható utak használatát. Persze ilyen szárazföldi utak nem is voltak, a korabeli viszonyok nem is tették lehetővé azok építését. A népesség számának növekedésével, a munkamegosztás fejlődésével, a bel- és

³ Werbőczy Hármaskönyve, Reprint, pp. 169, 217

⁴ Beluszky P. 2001 pp. 33-51, Frisnyák S. 1996 pp. 121-142, Glaser L. 1939 pp. 297-307., Károlyi Zs. - Nemes G. 1975 pp. 66-72, Somogyi S. 1994 pp. 25-36, Veresegyházi B. 2021 pp. 239-256

⁵ Györffy Gy., 1987, Blazovich L. 1998, 2002

külkereskedelem élénkülésével két gazdasági ágazat emelkedett ki, ezek közvetetten az Alföld lakóinak számszerű és anyagi gyarapodásával jártak. A só kereskedelme a Maros és a Tisza közvetítésével, s vele majdnem egy időben a nyugatra irányuló s volumenében a 16. század végéig növekvő szarvasmarha- és lóexport fellendítette a Nagyalföld világát. Ezt a két gazdasági ágat a török megjelenése, majd a hódoltsági terület kialakulása és léte sem vetette vissza, mert mind a magyar, mind a török fél támogatta.⁶

2. A VÁLTOZÁSOK JELLEMZŐ ÁLTALÁNOS VONÁSAI

A hódoltsági területen a török gyorsan berendezkedett. Egymás után szervezték meg a szandzsákokat, a náhijéket. A szandzsákszékhelyeket és a stratégiaileg fontos településeket megerősítették, vagy elfoglalták a meglévő várakat (Szolnok, Gyula, Temesvár), vagy éppen palánkokat építettek (Jászberény, Balaszentmiklós, Heves). A hódítók katonáival a kereskedők, hivatalnokok, más foglalkozású muszlimok is letelepedtek a központokban, majd igen sok helyen megépítették imahelyeiket, melyeket az 1. térképen ábrázoltunk.⁷ A stabilan elfoglalt és a birodalom ellenőrzése alá került területeket egy olyan átmeneti zóna övezte, amelyen mind a Magyar Királyság mind a Török Birodalom igyekezett érvényesíteni fennhatóságát. Az Alföldön ez a zóna Hevesi- és a Borsodi-síkon húzódott, keletre a szabolcsi és a bihari területeken folytatódott, egészen a Marosig. A kialakult „rendről” Szakály Ferenc ezt írta: „Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar feudalizmus az első esztendőik esetleges – ámde korántsem bizonyos – átmeneti dermedtsége ellenére is folyamatosan megtartotta fennhatóságát a hódoltság jó része felett. Arról nem is szólva, hogy a földesúri adóztatás általában mindig nagyobb területen érvényesült, mint az állami...”⁸

Hegyí Klára „dzsungelháborúként” jellemezte a török kor 110 esztendejét, melyben nem csak a török katonaság bizonyult tehetetlennek a másik fél betöréseinek megakadályozásában, de a magyar várak is tétlenül túrték a törökök hasonló királysági megmozdulásait. Az egymás területét dúló kisebb-nagyobb csapatok többnyire nem egymásra rontottak rá, hanem a másik alattvalóira.⁹ Kettős adóztatás hárult a hódoltság népeire, akiket uraik otthagytak, és maguk a védettebb területekre menekültek, ott ismét megszervezték a vármegyei apparátusukat, majd lassanként, de egyre hatékonyabban és erősebben ellenőrizték a török területeken maradt jobbágyaikat. Ahol lehetett, ott élt a

⁶ Káldy-Nagy Gy. 1970 pp. 32-34, Kocsis Gy. 1993 pp. 294-295, Mészáros L. 1979 pp. 52-286

⁷ Hegyi K. 2007. I-III. és Sudár B. 2014

⁸ Szakály F. 1981 p. 58

⁹ Hegyi K. 1995 p. 150

megbízott offciális, ahol nem, ott portyázó csapatok és adóösszeírók éreztették, hogy uraik figyelő szeme rajtuk van.

3. A HÓDOLTSÁG NÉPESSÉGE

A vizsgált időszak (a 16. század harmadik harmada) népességéről Dávid Géza munkájára támaszkodtam, amely bár nem terjedelmes, de kiválóan összefoglalta a korabeli állapotokat e téren.¹⁰

A meghódított területre összességében 173.000 családot számított, a polgári lakosság létszámát mintegy 850.000 főre becsülte, a teljes lakosságot pedig 900.000-re. A hódoltságon kívüli Magyarország lakosságát is megbecsülte, s így summázta a végeredményt: „az ország népessége korántsem rendült meg annyira a háborús csapások következtében, amint azt a 20. század totális háborúhoz szokott szemléletünk alapján váránk... a délvidék eredeti lakosságát viszont kifejezetten súlyos veszteségek érték (bár helyük részben feltöltődött, csakhogy idegenekkel...”¹¹

Témánk szempontjából a városok a legfontosabbak. Dávid Géza foglalkozott külön velük is, és nála szintén felmerült az a kérdés, amely más kutatóknál is: „Vajon mit tekintettek a törökök Magyarországon városnak? A defterek anyagán dolgozva az rajzolódik ki, hogy az összeírók a helyi informátorok bemondását elfogadva jelöltek egy-egy települést városnak vagy falunak.”¹²

A családfők száma alapján az így városként megnevezett hódoltsági településeket a szerző négy kategóriába sorolta:

1. 1000 nem mohamedán családfőnél többet bíró,
2. 400-1000 közötti családfőszám,
3. 100-400 közötti családfőszám,
4. 100-nál kevesebb magyar családfővel rendelkező település.

Dávid Géza az egész hódoltságra (tehát az Alföldre, a Dunántúlra és az Északi-középhegységre is) kiterjedő területet vizsgálta, és sorolta be a városnak tartott településeket. Az első kategóriába három, a másodikba tizenegy, a harmadikba harmincöt település került, amelyekhez még húsz olyat is beszámított, amelyek „a lajstromba vett 100 nős férfit, de vagy nem elég markánsan, vagy idővel nagyon alákerülve” haladják meg.¹³

A negyedik, „egyben legnagyobb csoportba” kerülő, 100 főnél kevesebb keresztény családfőt számláló kategóriában nyolc szandzsák-székhelyet nevesít,

¹⁰ Dávid G. 1997 pp. 141-171

¹¹ Dávid G. 1997, p. 52

¹² ugyanott

¹³ Dávid G. 1997, p. 155

amelyek azt tanúsítják, hogy „közvetlenül az oszmán irányító apparátus és katonai erő árnyékában nehezebb volt kitartani.”¹⁴ Ezt támasztja alá az 1559-es szolnoki és az 1560-as szekszárdi eset, melyeket Szakály Ferenc említ könyvében.¹⁵

Dávid Géza nem nevezett meg több városnak tartott települést a negyedik kategóriában, illetve kategórián kívül említette meg a városok azon csoportját, ahonnan a teljes magyar népesség elvándorolt vagy elűzetett. Így a Dávid Géza által név szerint felsorolt hódoltsági városok (számuk 77) közül 46 alföldi vagy annak peremén fekvő település. A negyedik kategóriába azonban már – a népesség számát figyelembe véve – „szerte az országban jócskán találunk 100-nál több tizedfizetővel bíró falvakat, azoknál azonban általában hiányzott a vásártartási jog, vagy a munkamegosztásban betöltött szerep.”¹⁶

Ennél a megjegyzésnél meg kell állnunk. Mint már esett róla szó, a városi, főként a mezővárosi megnevezés az informátorok alapján került be a defterekbe. Az oppidium titulus sokszor akkor is megillette a települést, ha csak egyszer így említették. Ezek a városok, mezővárosok sokszor veszítették el a népességüket, s ezzel együtt azokat a szerepköröket, amelyek a munkamegosztásból rájuk hárultak. Ezzel párhuzamosan a valamely gazdasági okból népességében nagygyá vált falvak szerepe is megnőtt, sokrétű lett. Mint később látjuk, a hódoltsági időszak ezen éveiben több falu esetében ez le is játszódott. Ezért gondolom azt, hogy a népességszám – különösen ebben a változó korban – nem lehet az egyetlen, a városiasságot kifejező mutató, az egyébként ekkoriban felkavart jogi helyzetben. Mendöl Tibor és Kubinyi András nyomán a funkcionális szerep fontosságát vallom, s ennek megfelelően úgy vélem, hogy a megroppant városhálózatba be kell emelni a népesebb és gazdaságilag tehetősebb falvakat is. Tehát a Kubinyi-féle gondolatmenetet kívánom tovább folytatni a 16. századi viszonyokat jellemezve, ezért Dávid Géza kategóriáit megtartva, de kiegészítve a (magyar) népesség alapján, a következő városokat, mezővárosokat és központi funkciókat is ellátó falvakat (100-nál több családfővel) sorolom fel az Alföldre:

1. kategória: Kecskemét, Szeged,

2. kategória: Békés, Debrecen, Gyöngyös, Jászberény, Makó, Mezőtúr, Miskolc, Pásztó, Ráckeve (Kovin), Temesvár,

3. kategória: Becse, Becskerek, Bogcsa, Boros-Magyar, Böszörmény, Cegléd, Csongrád, Denta, Dunapataj, Fajsz, Foktő, Gatáj, Gyula, Hatvan, Heves, Hódmezővásárhely, Kalocsa, Kiskunhalas, Kőrös, Lippa, Marosa, Módos, Muhi, Nagykálló, Ohat, Rékás, Simánd,

¹⁴ ugyanott

¹⁵ Szakály F. 1981, pp. 97-98

¹⁶ Dávid G. 1997, pp. 155

Bács, Balaszentmiklós, Fegyvernek, Gyöngyöspata, Gyöngyöspüspöki, Kolut (Küllőd), Szentés, Zombor,

Abony, Bánhegyes, Csomorkán, Csorvás, Decse, Feldeák, Gerendás, Kozsd, Mágócs, Nagybasanova, Ötebő, Szénás, Szentetorna, Szentlőrinc, Szentmiklós (Kovin), Tököl,

4. kategória: Aracs, Arad, Buják, Csanád, Hatvan, Szekcső, Szolnok, Ágó, Árokszállás, Bánkút, Battonya, Bódokfalva, Csaba, Cselete, Csepel, Dévaványa, Dumegyház, Dunakeszi, Ecseg, Ege, Gyenesfalu, Gyeve, Háros, Jászpél, Kirátság, Kisér, Komlós, Kondoros, Kunszentmárton, Lőrinci, Mácsa, Mezőmegyer, Monyorósfecskés, Nadlak, Nagyiratos, Nagytálja, Pereskutos, Püspökladány, Réfalu, Szarafola, Szece, Székudvar, Szentandrás, Szeremlán, Szöllős, Tápé, Temerkén, Tiszavarsány, Titel, Tomáshíd, Túrászó.

Ez a 114 település a Dávid Géza által felsoroltak mellett tartalmazza azokat a városokat és nagyobb (70 családfőnél többel rendelkező) falvakat, amelyek, mint a későbbiekben bizonyítani igyekszem, kiemelkednek a szokványos falvak tömegéből. Szolnok, Gyula, Csanád, Hatvan, Jászberény, Dunaszekcső, Balaszentmiklós, Békés, Heves, Szeged, Lippa, Makó városokban a magyarok mellett – sokszor többségben – délszlávok és törökök is laktak. Az a 15. századi városhálózat, amelyet Kubinyi András több munkájában is felvázolt, a hódoltság idején több helyen megszakadt. A háló egyes szemei kiestek a rendszerből, vagy éppen az addigiaktól eltérően funkcionáltak, mint a török igazgatási vagy védelmi szerepű központokká vált települések. Érvényes Hegyi Klára azon megállapítása, hogy „a városok és a falvak gazdálkodása a törököket csak mint adózásuk alapja érdekelte, az viszont teljesen közömbös volt számukra, hogy a települések milyen forrásból teremtik elő, lakosaik milyen arányban osztják szét maguk között a fizetni valókat.”¹⁷

A fentebb említett „dzsungelháborút” a 16. század második felének települései elszenvettkék, s kénytelenségéből alkalmazkodtak a szemben álló felek változóan súlyos követeléseire és igényeire. A bizonyos tekintetben közömbös török mellett a magyar nemesség is jelen volt képviselői, az официálisok által, esetleg saját személyükben, illetve a nemesi megye szervein keresztül a települések életében: „a török terület minden rögre fenntartotta birtokjogát... s ragaszkodott minden más földesúri jogához is.”¹⁸

A kettős adóztatást és a kettős felügyeletet a nagyobb lélekszámú települések éltek meg jobban. A kis létszámú falvak – főként az ütközőzónákban és a kedvezőtlen természeti adottságú helyeken – nehezebben vészték át a rájuk nehezedő prést, amely állami, egyházi és magánföldesúri részről is rájuk

¹⁷ Hegyi K. 1995, p. 158

¹⁸ Hegyi K. 1995, pp. 154-155

nehezedett. Népségük a 16. század második felében megfogyatkozott, sűrűn kicserélődött, elsősorban a gazdagabb jobbágyok költöztek biztonságosabb vidékekre, és jellemző folyamat volt a zselléresedés.

N. Kiss István még az olyan nagy és viszonylag kedvező fekvésű faluban is erőteljes migrációt mutatott ki, mint az Eger-közeli Maklár: „Összegezve, 1577-ben ugyanannyi a szántó-vető parasztok száma, mint 1576-ban, de az akkor még szereplő jobbágyok 27%-a a következő évben már hiányzik. Ugyanakkor az 1577. évi népesség 23%-a idegenből jött, egy évvel korábban még ismeretlen Makláron. Egyetlen év alatt a jobbágyság csaknem fele (46%) kicserélődik.”¹⁹ De ugyanilyen nagy volt a népességmozgás Kecskeméten is: „Az 1546-ban lakók 57%-a tehát meghalt, illetve megszökött, de elsősorban az újonnan beköltözöttek (246 fő) és kisebb részben a sarjadékok (42 fő) révén 6%-kal mégis többen kerültek a nyilvántartási jegyzékbe, mint 13 évvel korábban (1559). Három év múlva pedig 54%-kal gyarapodott az összeírtak száma újabb beköltözöttek révén.”²⁰

Ezt a mozgást mutatják a kis-hevesi falvaknál végzett kutatásaim is. A Tiszafüred–abádszalóki életkamrák családfőinek száma 1548-ban 434 fő volt. Ezeket törzslakosnak véve a század végén e törzslakosok és leszármazottaik száma 142, a jövevény családfők pedig 125-en voltak. Maga a népességszám 43 év alatt 61,5%-ra esett vissza, az eredeti törzslakosok és leszármazottaik aránya pedig 1591-ben ebből csak 33%-ot tett ki.²¹

4. A VÁROSIASODÁS JELLEMZŐI: AZ IPAR ÉS A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A továbbiakban is a Kubinyi András által kitaposott úton haladva megállapíthatjuk, hogy a 10 centralitási ismérv ebben a korszakban nem alkalmazható, így kevesebb objektív tényezővel számolhatunk, mint a jeles szerző. Az egy új ismérvvel már foglalkoztunk, ez a defterekből és a dika-, illetve dézsmajegyzékekből megbecsülhető népességszám. Ez az az alap, amelyből kiindulhatunk. Aztán a Kubinyi-féle pontrendszer alapjául szolgáló kategóriák már alig nyújtanak támpontot, illetve ezen támpontok már nem csak a magyar, de a török jelenlétét is rögzítik. A pontrendszer első hat kategóriája – ha csak a magyar adatokra támaszkodunk – kiürült. A magyar nemesség, a világi és az egyházi szervezetek visszahúzódásával a királyi Magyarország, illetve Erdély területére, török közigazgatási és adószedési egységek igazgatták a térséget, a katolikus egyház meggyérült befolyását a 16. században gyorsan terjedő protestáns eszmék alapján kialakuló kisebb vallási közösségek rendszere foglalta

¹⁹ N. Kiss I. 1960, p. 998

²⁰ Káldy-Nagy Gy. 1985, p. 348

²¹ Veresegyházi B. 2021, p. 18

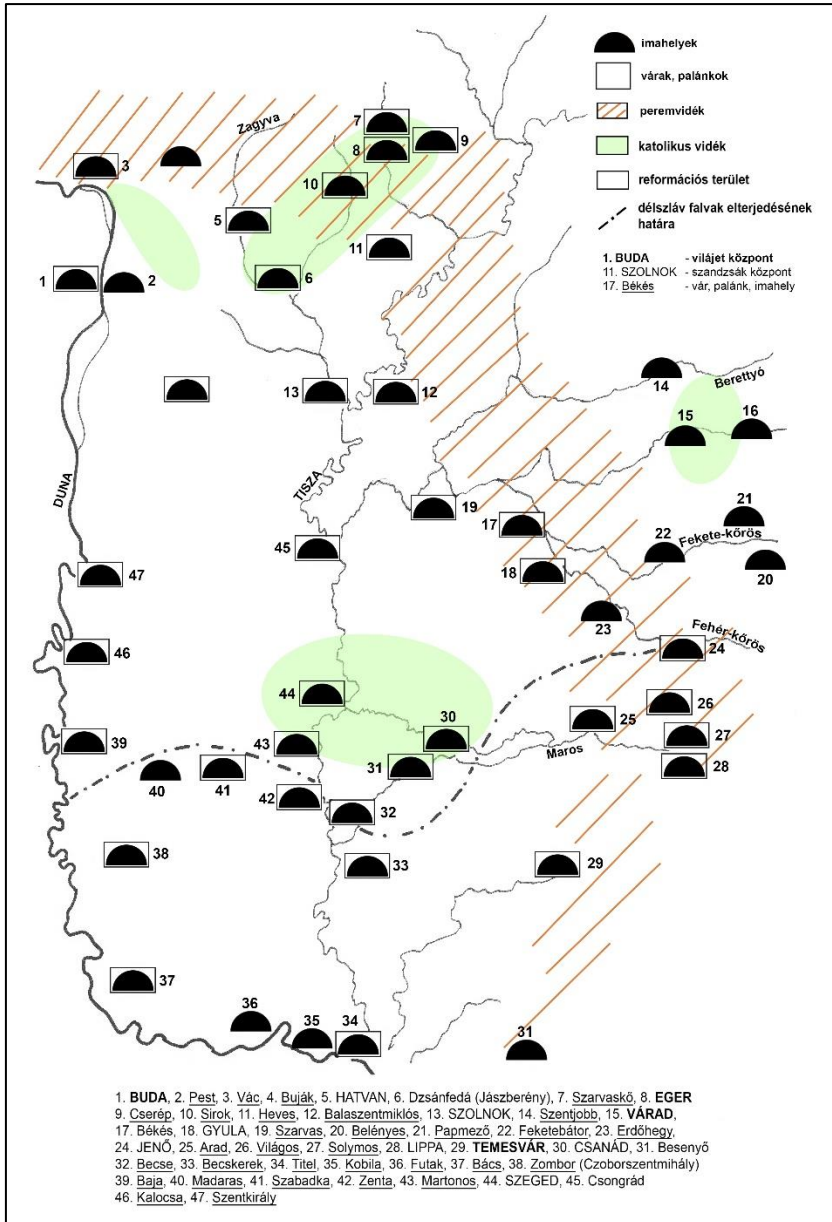
el. Mint már esett róla szó, a nagyobb létszámú török katonaságot, népességet magukba foglaló településeken várak és palánkok álltak, s igen sok török imahely létesült szerte a hódoltságban. A sókamarák és a vámhelyek egy része elpusztult, de a megmaradtak tovább teljesítették feladataikat.

A kezdeti megtorpanás után a kézműipar és a kereskedelem, a vásártartás viszont az új helyzetben is fejlődött. Ezeket a minden korban a fejlődés motorjainak számító gazdasági ágazatokat – bizonyos korlátokkal – be lehet mutatni a 16. század második felének adatai alapján. Ami viszont nehezebben értelmezhető és csak megszorításokkal használható, az a kereskedelmi utak rendszere. Ami első ránézésre kimondható, az az, hogy kevesebb, de bizonyára jobban kihasznált út vezetett az Alföldön át. A végig az ütközőzónában haladó Pest–Hatvan–Gyöngyös–Eger–Miskolc–Kassa utat használták, mindkét félnek érdekében állt a kereskedelem bizonyos mérvű biztosítása. Az ebből kiágazó, délre és keletre vezető utak szintén fontosak voltak mind a török, mind a magyar hatóságok számára. Ugyancsak megtartotta jelentőségét a Pest és Szeged közötti út. Bár a szakirodalomban keveset hivatkoznak a vízi utakra, az Alföld belső területein a Tiszán, s a szőke folyóból kiszakadó nagyszámú ereken, patakokon (Hortobágy, Mirhó és társaik) még évszázadokkal később is folyt a só- és egyéb termékek szállítása, ladikokon, tutajokon, sárhajókon. Néhány úthálózati csomópont helyzete is megváltozott a török uralom alatt. Ilyen például Szolnok, mely immár elsősorban török érdekeket szolgált, de hasonló volt Gyula, Békés helyzete is. Mások viszont felértékelődtek, nem kis mértékben a század második felében virágzó szarvasmarha-kereskedelem következtében (Makó, Varsány, Szarvas, Kecskemét) (2.TÉRKÉP)

Amennyiben az alföldi városhálózat helyzetét vizsgáljuk, mindenképpen fontos helyet kap ebben a kézműipar. Bácskai Vera a 15. századról a következő, századunkra is érvényes megállapítását idézzük: „Az oppidiumokban élő kézművesek száma, s főleg számaránya az egyik, de korántsem legfontosabb, s önmagában nem pontos felmérője a mezővárosok fejlődésének... az iparúzők számának vizsgálata egymagában nem elegendő, hanem a mezőgazdasági és ipari termelés különválásának, az iparon belüli munkamegosztás folyamatának vizsgálatával kell párosulnia... az iparágak száma egyben tükrözi az iparon belüli munkamegosztás fokát.”²²

A mezővárosok számának, egyáltalán a városnak nevezett vagy városi funkciókkal is rendelkező falvak meghatározásához szükséges a kézműipar jelenlétének kimutatása, s ha lehetséges, művelőinek számszerű megbecslése. Elfogadva Bácskai Vera érvelését, mind az iparágak számának meghatározását, mind az azokban résztvevők népességen belüli arányát fontosnak tartom.

²²Bácskai V. 1965, p. 32

1. ábra. Török várak, imahelyek és közigazgatási központok a hódoltsági Alföldön és peremén

A vizsgálatok az éppen a 15. században kialakuló családnevek alapján igyekeznek az adott településen belül a kézművesek arányát megállapítani.²³

Bár a népességszám meghatározásához hasonlóan ez az arány is becsléseken alapul, de amint a felsorolás is mutatja, elfogadhatónak tűnik ez a módszer. A nagy népességszámú mezővárosokban (Gyöngyös, Ráckeve, Kecskemét, Debrecen és mások) már céhek is alakultak, s ezek léte is segíti a kutatók véleményalkotását. Nyilvánvaló, hogy a kisebb mezővárosokban kevesebb iparos kellett a lakosság igényeinek kielégítéséhez, s az iparágak összetétele is árulkodó, amennyiben a nagyobb településeken jóval szélesebb a kínálat, mint a kisebbekben.

Az iparosnevet viselők százalékos aránya az alföldi központi helyeken a 16. század második felében:

1-10 Cegléd (1562), Battonya (1567, 1579), Décse (1567), Nagyiratos (1567, 1579), Kaszapereg (1567), Szentetorna (1567), Solt (1570), Fajszt (1570), Halas (1570), Fegyvernek (1548), Dévaványa (1571), Balaszentmiklós (1571),

11-15 Buják (1546), Cegléd (1546), Nagykörös (1546, 1562) Décse (1579), Dumegyház (1579), Kaszapereg (1579), Szentetorna (1579), Szénás (1567, 1579), Vásárhely (1570), Heves (1546), Pata (1546), Kövesd (1570), Nagytálya (1546), Fegyvernek (1591) Dévaványa (1591), Püspökladány (1591),

16-20 Buják (1562), Vác (1559), Kecskemét (1546, 1562), Szecső (1562), Békés (1567), Gerendás (1567), Dumegyház (1567), Gyöngyös (1546), Pásztó (1546, 1570), Hatvan (1546, 1570), Pata (1570), Varsány (1591), Szolnok (1571), Szeged (1570),

21-25 Nagymaros (1546, 1562), Szecső (1546), Vác (1546, 1562) Mezőtúr (1563), Gyula (1567, 1579), Békés (1579), Gerendás (1579), Szentes (1570), Gyöngyös (1570), Miskolc (1570), Jászberény (1546, 1559, 1562), Varsány (1571), Csongrád (1571),

26-30 Pest (1546), Ráckeve (1546, 1562), Mezőtúr (1591), Arad (1567), Pataj (1570), Foktő (1570), Heves (1570), Nagytálya (1570), Szolnok (1548), Jászberény (1570), Simánd (1579),

31-35 Simánd (1567), Makó (1567, 1579),

36 felett Kalacsa (1570).

Bácskai Vera szellemében az iparágak számát is rögzítettem, hogy valóban még tisztábban lássak a kézműipari tevékenység kérdésében. Ennek érdekében a fenti felsorolás valamennyi települését megvizsgáltam ebből a szempontból is, s a következő eredményre jutottam.

²³ a defterek és a dézsmajegyzékek alapján

Mesterségek száma az alföldi városokban és mezővárosokban a 16. századi defterek és dézsmajegyzékek névsorai alapján:

Szeged (50), Makó (37), Ráckeve (32), Gyöngyös (31), Miskolc (26), Vác (26), Kecskemét (23), Mezőtúr (22), Békés (22), Pest (21), Simánd (20), Jászberény (20), Gyula (18), Vásárhely (16), Pásztó (16), Nagymaros (15), Nagykőrös (13), Foktő (13), Hatvan (12), Decse (12), Dumegyház (11), Szentetorna (10), Szénás (10), Cegléd (10), Heves (10), Varsány (9), Szentes (8), Kalocsa (8), Pataj (8), Pata (7), Balaszentmiklós (6), Csongrád (6), Fegyvernek (6).

A 33 település első tucatjának mindegyikében – melyek legalább 20 mesterséggel bírtak – megtalálható a Kovács, Mészáros, Ötvös, Szabó és Varga családnév. A kutatók előfeltevése az, hogy ezek a nevek utalnak a viselőjük foglalkozására. Bár ez természetesen nem valós mindenkire, mégis a sok település vizsgálata alapján van alapja ennek a teóriának. Az a tény, hogy a bizonyos családfőszámot elért mezővárosokban a kézművesnek tartottak aránya igen hasonló, alátámaszthatja ezt a vélekedést. Gyakorinak mondható ezekben a nagyobb oppidiumokban az Ács, a Borbély, a Fazekas, a Kalmár, a Kádár (Kádas), a Molnár, a Szíjártó, a Szűcs, a Takács családnév is, s ennek alapján talán nem túl merész kijelenteni, hogy ezek a mesterségek voltak az alföldi mezővárosokban a legelterjedtebbek. A legkevesebb iparággal bíró, általam vizsgált hátsó tucat településen a Szabó, a Varga, a Kovács, a Szűcs és a Mészáros szakma neveit viselők voltak meg szinte mindegyikben. A népes békési mezőgazdasági jellegű falvak – annak ellenére, hogy sok mezőváros kisebb volt náluk – az iparúzők terén lemaradtak (legalábbis a névhasználat szerint), azaz a szinte korlátlanul rendelkezésre álló, feltörhető és legeltetésre is alkalmas földek a paraszti életmódot segítették elő. Igényeikben szerényebbek voltak, nem tudtak eltartani olyan szakmákat, amelyeknek egy-egy képviselőjét a mezővárosok polgársága már megélhetéshez elegendő munkával tudott ellátni. Ez utóbbi megállapítás megengedi azt a feltételezést, hogy a mezővárosok valami egyébben is kiemelkedhettek a népes falvak közül, vagy megfordítva, ez utóbbiak akkor válhattak városi funkciókkal rendelkező településsé, amikor a kereskedelem által bekapcsolódhattak a területi munkamegosztás rendjébe.

A kereskedelem városképző hatásáról már könyvtárnyi irodalom keletkezett. Mint fentebb már esett szó róla, az Alföld nem rendelkezett olyan piacképes nyersanyagokkal, amelyek az ország más jelentősebb tájainak fontos lettek volna. A gabonából a munkaerő csekélysege miatt ekkoriban a háborús helyzet miatt is kevés felesleget termelt, amelyet aztán a hódoltsági területen úttalan utakon át csak kis haszonnal lehetett értékesíteni. Az Erdélyből és Máramarosból a Maroson és a Tiszán szállított só a közvetítőkereskedelmet éllette, melynek hasznát általában nem az alföldi emberek, mezővárosok látták. A belső távolsági kereskedelem termékei a Nagyalföldet szegélyező vásárvonal piacain cseréltek

gazdát, „a nagytájak érintkező sávján, mélységben tagolt vásárövként.”²⁴ Ilyen települések voltak Gyöngyös, Eger, Miskolc, Temesvár, Debrecen és Nagyvárad. Egész Alföldön kiemelkedik Debrecen, amely a három nagy tájegység, az Alföld, a Felvidék és Erdély közötti kapcsolatok legfontosabb láncszeme volt a maga 7 vásárával, gazdag kereskedő-és tőzsér rétegével, fokozatosan gyarapodó határával. A hódoltság keleti szélén fekvő mezőváros minden gondja ellenére átvette az alföldi vezető szerepet a török iga alatt senyvedő Szegedtől. Az Alföld nyugati határa, a Duna mellett is sorra fejlődtek a kisebb-nagyobb mezővárosok Váctól egészen Bajáig, amelyek szintén hasonló típusú vásár városoknak tekinthetők. Az Alföld belső területein is volt néhány mezőváros, amelyek vására (sokadalma) országos hírűvé vált: Túr és Varsány, majd délebbre Békés, Gyula, Simánd és Makó. Szeged és Szolnok a só révén fejlődhettek, bár utóbbi a török miatt nem tudta kiaknázni ezt a kivételes helyzetet. A 16. században a kiváltságos Jászság egyébként jó földrajzi fekvésű, legnagyobb települése, Berény is a legnagyobb alföldi városok közé emelkedett. A Duna-Tisza-közi mezővárosok egyedi fejlődési típusnak tekinthetők, amennyiben a vásárvonalaktól messze, az állattartás volumene miatt erősödtek meg (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét).

A 16. század második felének fejlődését az alföldi városok életében a só kereskedelmének és a nyugat felé irányuló szarvasmarha-exportnak a fellendülése okozta. 1521-ben uralkodói rendelettel megszűnt a só királyi monopóliuma, mivel bebizonyosodott, hogy só kitermelésére és kereskedelmére az addig működő rendszer képtelenné vált, a török hódítással pedig szabaddá vált a terep a különböző rendű-rangú vállalkozók előtt az erdélyi és a máramarosi só értékesítésére.²⁵

A kisebb sólerakatok – bizonyára a védtelenségük miatt – eltűntek a defterek számadásaiból (Poroszló, Abád), s olyan helyeken rakodták ki és továbbították a sót, ahol biztosított volt mind az áru, mind a kereskedők és vevők védelme. Átrendezés ment végbe a lerakatok sorában is: Szeged és Szolnok mellett Debrecen is jelentős központtá válhatott. Draskóczy István egy példával is alátámasztja ezt: „Valószínűsíthető, hogy a debreceni sókamara a Tiszántúl jó részét ellátta... Egy 1552. decemberi esetről kiderül, hogy a dési sószállítóból debreceni üzleti partnere azért vett át 2000 kockát, hogy Túrra vigye. Az eset azért sem érdektelen, mert azt sejteti, hogy az ez évi török hadjárat pusztításai ellenére ezen a tájon a gazdasági összeköttetések nem mentek veszendőbe.”²⁶

Természetesen a túri vásárokon – hasonlóan a Tiszántúl más jeles sokadalmaikhoz – még a török uralma alatt is el lehetett adni ezt a mennyiséget, sőt jóval nagyobbakat is. A só fontosságát nyilván nem kell hangsúlyozni.

²⁴ Frisnyák S. 2017, p. 47

²⁵ Draskóczy I. 2018, Veresegyházi B. 2021

²⁶ Draskóczy I. 2018, p. 251

Ugyancsak Draskóczytól, valamint Sugár Istvántól tudhatjuk meg, milyen sokoldalúan használták fel a sót. „Az egri vár 1548-1555. évi számadásainak tanúsága szerint például használták ételek sózására, kenyér készítésére, füstölt hús, (tisza) hal, szalonna sózására. De félretettek sót káposzta és sajt készítésére. Ezenkívül ökor-, báránybőr kikészítése céljából vargák és szücsök kaptak belőle.”²⁷

Az éppen a tárgyalt korunkban virágzó, exportra termelő szarvasmarha-tenyésztés is igen sok sót kívánt meg, hiszen a legelők sózásával növelték a gyorsan felhizlalni kívánt állatok étvágyát. Nem nehéz belátni, hogy a Duna-Tisza-közi, a Maros–Körösök közötti és a Debrecen környéki nagy állattartó körzetek jelentős mennyiségű sót vásárolhattak fel. Mivel a török nem akadályozta, sőt gazdasági szempontból érdekében állt az állatkivitel, ezért feltehetően a só forgalma ellen sem volt kifogása, sőt megadózta. A defterek adataiból kitűnik, hogy a vámmal rendelkező helyek szinte mindegyikén szerepel a só forgalmának megadóztatása. Szegedről és Debrecenről már esett szó, de igen jelentős volt Szarvas vámjának forgalma is, ahogyan a Tiszavarsány–Tiszavárkony állathajtásból eredő bevétele is. A Dunánál a váci, ráckevei (kovini), pesti, földvári, kalocsai, pataji, réfalui vámokon ment át a legtöbb szarvasmarha.

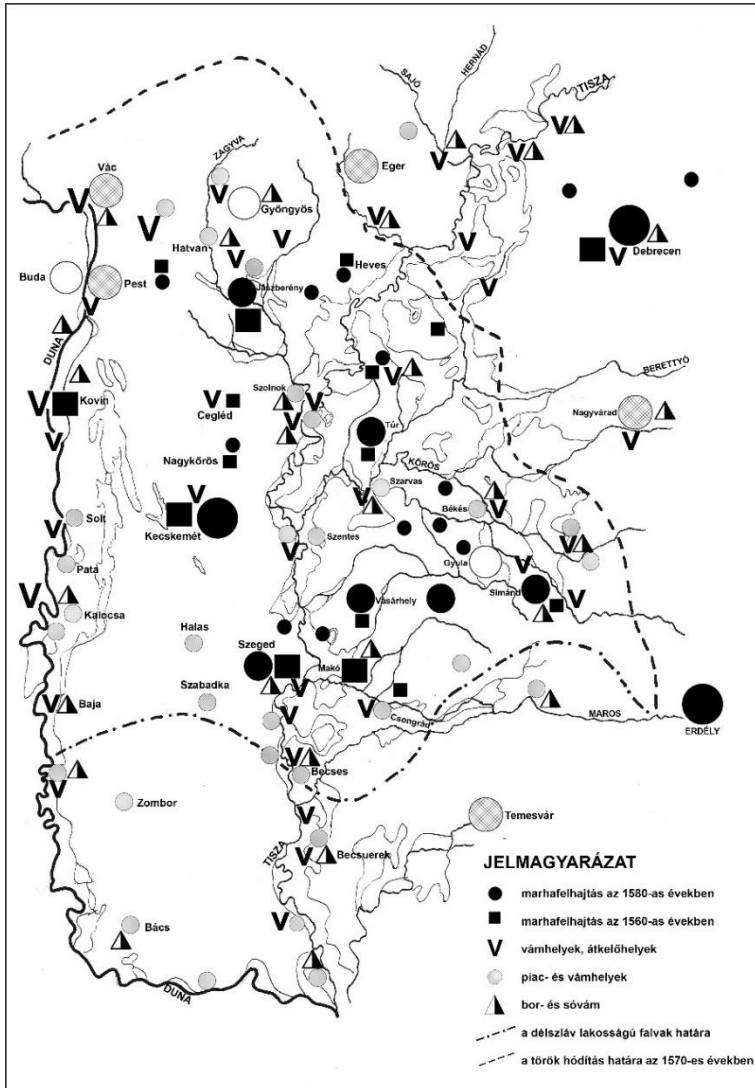
A legelőkön felnevelt szarvasmarhák exportja a 15. század elejétől – vagy már korábban is – jelentős mértékű volt. Az észak-itáliai városok, osztrák tartományok, a délnémet városok húsigénye indította be és tartotta fenn ezt a kereskedelmi ágat, amely a nagyalföldi települések (mezővárosok és nagy népességű falvak) határának fokozott hasznosításával járt. A földművelés, bármekkora felesleget is termelt alkalomadtán, a földek 3-10%-át foglalta csak el. A rétek, a legelők és a kaszálók részére tehát annyi terület maradt, amennyit emberi erővel fel tudtak használni, ezt szinte korlátlanul tekinthetjük. A szarvasmarha, a ló és a juh egyre fontosabbá vált. A mohácsi katasztrófa után az Alföld uraivá vált törökök nem akadályozták a nagyállat-exportot, inkább lefőlőzték annak hasznát.

A szarvasmarha-kivitelről a 16. század hatvanas éveinek elejétől és a nyolcvanas éveinek végéről vannak adataink, a váci és más dunai átkelő helyekről, illetve az érsekújvári hídvám-jegyzékből.²⁸ A két adatsor a szarvasmarhatartó helyek érdekes átrendezését vetíti elénk. A hatvanas években Kecskemét, Makó, Jászberény, Debrecen, Szeged, Cegléd, Heves, Nagykörös, Szecső, Szentés, Poroszló, Békéscsaba, Csanád, Vásárhely és Csongrád a Vácott áthajtott marhák legnagyobb származási helyei. Káldy-Nagy Gyula szerint az

²⁷ Draskóczy I. 2018, p. 305., Sugár I. 1977

²⁸ Káldy-Nagy Gy. 1968, pp. 27-98, Kocsis Gy. 1993, pp. 287-359, Mészáros L. 1979, pp. 123-149

1563. július 22. és 1564. március 9. közötti időszakban 66 településről vittek állatokat át a vámon (21 város, 45 falu). A szerzők szerint az 1560-as években átlagosan 55-60 ezer szarvasmarha, 1100-1500 ló és 23-30 ezer juh kelt át a nyugati piacok felé.

2. ábra. Az Alföld fontosabb gazdasági központjai a 16. század második felében

A század nyolcvanas éveinek végén Kocsis Gyula dolgozata szerint²⁹ Kecskemét, Debrecen, Mezőtúr, Simánd, Kolozsvár, Mágocs, Vásárhely, Nagyiratos, Jászberény, Nagyenyed a sorrend, és olyan nagy falvak, mint Kömlő, Kamarás, Pereskutas, Keresztes, Jászapáti, Mezőhegyes, Monyorófecskés legelőiről is jelentős számú állatot hajtottak. Az 1587-88-as hajtási idényben 65.614 szarvasmarha került exportra a jegyzékek szerint. Az átkelőhelyek környékén mindkét időintervallumban jelentős volt Ráckeve (Kovin) marhatartása is. A korábbi nagy szarvasmarha-exportőr települések között ekkor már Cegléd, Makó, Heves, Szecső, Nagykörös, Poroszló, Csanád és Csongrád sem található meg (2. térkép).

Kocsis Gyula szerint „a gazdasági esztendő ... áprilistól decemberig tartott, azonban... a forgalom 85-90%-a az év öt hónapjára (júniustól-októberig) esik... a legtöbb állatot júliusban és augusztusban hajtották.”³⁰

Az élő szarvasmarha, ló és juh exportja mellett tekintélyes mennyiségű feldolgozott és kikészített marhabőr (10.000 körül), birkabőr és prém, valamint kevesebb bárány- és borjúbőr is szerepelt a tételek között. A marhabőr kivitele november és december hónapokban volt jelentős, ami a visszamaradt, helyi fogyasztásra alkalmas szarvasmarhák feldolgozására és húruk piaci kimérésére is utal.³¹

A kereskedelem természetesen nem csak a tárgyalt két húzóágazatból állt. Csak példaként álljon itt egy felsorolás a Simándon szedhető törökilletékekről: üres kocsi, teli kocsi, marhabőr, juhbőr, kaba-szövet, só, marha, ló, birka, csuha posztó, bicska, esztergál-süveg, réz, ón, gabona, vágóhídi illeték, sertés, bor, apró-cseprő áru utáni helypénz.

A folyók mellett a hajókat, naszádokat is megvámolták. Szolnokon, Varsányban, Várkonyban a hal, a zöldségek, a kender, a fokhagyma, a pálinka, a zsír, a gyolcs és a pokróc, a rézedények, a cserépedények is után is le kellett róni az illetéket.³²

A defterek alapján – remélhetően pontosan – összeállítottam a 16. század második felének vámos-vásáros-átkelő helyeinek sorát, amelyek szintén centrális tevékenységeket folytattak:

A kereskedelmi tevékenységet folytató kiemelt helyek az Alföldön a 16. század második felében:

Budai szandzsák alföldi része: Cegléd, Csepel, Demsőd, Háros, Kecskemét, Körös, Lórév, Mácsa, Makád, Marosa, Pest, Ráckeve (Kovin), Szentmiklós, Török, Vác, Vácrév,

²⁹ Kocsis Gy. 1993, pp. 287-299

³⁰ Kocsis Gy. 1993, p. 289

³¹ Káldy-Nagy Gy. 1968, pp. 35-36

³² Káldy-Nagy Gy. 1970, Velics-Kammerer 1886-1896

Hatvani szandzsák alföldi része: Apc, Adacs, Berény, Gyöngyös, Györk, Heves, Pásztó, Nagy tájja, Tar,

Szolnoki szandzsák: Balaszentmiklós, Bánhalma, Csongrád, Fegyvernek, Hortobágy, Szolnok Túr, Újfalu, Várkony, Varsány, Vezseny (Bátor, Debrecen, Lök, Kálló, Tokaj),

Gyulai szandzsák: Arad, Békés, Bikács, Dumegyház, Erdőhegy, Gyula, Kisdobos, Kovácsház, Kötegyán, Kunszentmárton, Remete, Simánd, Szarvas, Székudvar, Tamáshíd, Vadas,

Csanádi szandzsák: Aracs, Becse, Becskerek, Csanád, Csenta, Csomorkány, Dolni Elemér, Hódegy, Kanizsa, Makó, Módos, Nagybasanova, Orlohát,

Szegedi szandzsák: Bács, Baja, Bekén, Botra, Foktó, Futak, Gyeve, Kalacsa (Kalocsa), Kis-Tóna, Kolut (Küllöd), Kuzsdin, Pataj, Réfalu, Sót (Solt), Szabadka, Szeged, Szentes, Tápé, Temerkén, Titel, Vásárhely, Zenta, Zombor, Zsablyák.

5. ADÓZÁS, JÖVEDELMEZŐSÉG

A török defterek jóvoltából az Alföld egészéről több-kevesebb adatunk van a helységek adóterheiről, azaz a török számára befolyó jövedelmekről. Bár arról már esett szó, hogy a magyar hatóságok mindvégig sajátjuknak tekintették a meghódolt területeket, s bíraskodásban, igazgatásban és adóbehajtásban is kihasználták a török hatóságok közömbösségét, de a török adószedést, esetenként a bíraskodást és a török segédcsoportok rajtaütéseit, a népesség időnkénti rabságba vetését nem tudták megakadályozni, sok esetben még mélyen a Királyi Magyarország területén sem. A törökök nem vizsgálták az egyes települések jogcímét a városi, mezővárosi rangra, elsősorban a települések adózási fegyelme volt fontos számukra. Maga a magyar jog ismerte és alkalmazta a város (civitas) és mezőváros (oppidium) fogalmakat, de az Alföldön elsősorban az utóbbiakról beszélhetünk. A mezővárosok rendje már a 15. század végére kialakult nagytájunkon, a korábban (az Anjouk és Zsigmond idején) királyi engedéllyel rendelkező oppidiumok Mátyás és a Jagellók időszakában már nagyobbbrészt földesúri fennhatóság alatt éltek. „A földesurak egyre-másra ruházták fel nagyobb forgalmú, jelentősebb vásárhelyeiket, uradalmi központjaikat, falvaikat mezővárosi kiváltságokkal.”³³ Példaként hozhatjuk fel erre Mezőtúr és Tiszavarsány oppidiummá emelését (Kállayak, Derencsényiek) és Pálóci Imre Szolnok birtokközponttá emelését célzó építkezéseit és intézkedéseit, melynek megvalósulását korai halála megakadályozott.³⁴

³³ Bácskai V. 1965, pp. 18-19

³⁴ Adatok Szolnok megye történetéből I., 1980, pp. 621-622 és Kertész R. 2015, pp. 245-291

Ezeket a példákat azért hoztam fel, mert a török hódítás hatására a nemesi vármegye intézményei, a püspökségek és a nemesség nagy része északra, a Királyi Magyarország területére költözött, eddigi jogaikat fenntartották a bírászkodásra, az adószedésre, a jobbágyok költözésének ellenőrzésére. Ugyanakkor a török hódítók elfoglalták a stratégiai helyeket (Buda, Pest, Szolnok, Gyula, Szeged, majd később Nagyvárad), kialakult egy keskenyebb-szélesebb övezet, ahol mindkét fél jogot formált az ottmaradt népesség feletti uralomra, beleértve – szempontunkból most ez a fontosabb – az adóztatásukat (kettős adózás).

A török adóztatás eleinte alacsony szinten mozgott, a kutatók megállapítása szerint a beszedett jövedelmet igen nagy központi kincstári támogatással kellett kiegészíteni, hogy az itt élő katonaságot és adminisztratív szervezetet fizetni tudják. Ez a gyakorlat azonban viszonylag hamar megváltozott, „a központi támogatás már az 1560-70-es évek fordulóján látványosan... esett, 1575-től pedig teljesen megszűnt.”³⁵

A való életben – a magyar adófizetőkre nézve – ez az adóztatás hatékonyságának emelését jelentette. A központi támogatás hiányában a török adminisztráció minden fufangját bevetette, hogy a katonaság és a civil hatóságok zsoldját fedezze. Hegyi Klára többek között ezt írta: „A budai szandzsák 1546-1590 között folyamatosan lakott 283 települése közül csak 18 olyan akad, amelynek – többnyire erős lakosságcsökkenést követve – adóterhei mérséklődtek, 9-ben pedig az adók összege változatlan maradt. E két kategória a helységek durván 10%-át teszi ki. A nagy többség terhei 1546-1580 között leggyakrabban másfélszeresükre-háromszorosukra nőttek, de a több mint tízszeres emelkedés sem ment ritkaságszámba.”³⁶

Ugyanő a Jászság egészét, Jászberényt és a 12 falut „riasztó példának” nevezi. Itt 1546-1591 között 67.500 akcséről 391.736 akcséra emelkedtek az adóterhek (5,8-szeres adóemelés). 1562-től az adózás már előre megállapított összegeket teljesített, s a defterdárók ügyeskedése sok esetben tetten érhető.³⁷ Az adóterhek nagyságának ismerete esetünkben viszont egyik eleme lehet a mezővárosi és központi szerepkörű falvak vizsgálatának s kategorizálásának, amellyel kiegészíthetjük az előzőekben már számba vett települések sorát. Bár az adókiivetés a két fél egyenlőtlen alkupozícióján született, azért bizonyára ugyanúgy el lehet fogadni egy mutatóként, mint az iparosneveket, vagy a népesség becslésen alapuló számát.

³⁵ Ágoston G. 1992, pp. 82-91

³⁶ Hegyi K. 1995, p. 41

³⁷ Hegyi K. szíves közlése

1. táblázat: Az adó mértéke és megoszlása az Alföld néhány mezővárosában a 16. század hatvanas és hetvenes éveiben.

Település neve	Az adó összege (akcse)	Az adó összege (akcse) százalékban		
		1	2	3
Aracs (1579)	35.901	14	52	39
Becse(j) (1579)	110.230	13	28	59
Becskerek (1567)	77.770	33	29	38
Békés (1579)	146.290	20	53	27
Csanád (1579)	12.370	41	54	5
Foktó (1570)	80.245	21	49	30
Gyöngyös (1570)	207.300	21	75	4
Jászberény (1570)	164.620	22	68	10
Makó (1579)	190.900	45	33	22
Marosa (1562)	220.514	7	42	51
Módos (1567)	42.857	34	25	41
Pataj (1570)	55.575	45	11	44
Pest (1562)	138.432	12	2	86
Ráckeve (1562) A	140.043	40	35	25
Ráckeve (1562) B	274.697	20	18	62
Simánd (1579)	123.544	28	30	52
Szeged (1570) A	250.000	28	72	0
Szeged (1570) B	444.572	16	40	44
Szolnok (1591) A	8000	23	72	5
Szolnok (1591) B	52.150	33	12	85
Vác (1562) A	270.034	19	17	64
Vác (1562) B	1.287.534	3	12	85
Varsány (1591)	75.000	16	28	56
Vásárhely (1570)	166.177	29	68	3

Az 1. táblázatban néhány mezővárostól származó jövedelmet vizsgálunk meg. Az első oszlopban az összes adó szerepel akcsében. A másodikban azok szerepelnek, amelyekhez nem köthetünk szorosan gazdasági jellegű tevékenységet (kapuadó, menyasszonyadó, hordóadó, büntetéspénzek). A harmadik oszlopban a gazdasági jellegű adók (gabona, állatok, malom, növényfélék), a negyedikben pedig a piac, a vámok, az illetékek összegei szerepelnek százalékos kimutatásban. Néhány fontos település kimaradt, mert egyelőre az átalányban megállapított összegek nem bonthatók fel megfelelő módon (Fegyvernek, Túr stb.). Nem szerepelnek a déli, délszláv és török

lakosságú települések és a temesvári vilajet városai sem. A néhány mezővárosnál, városnál szereplő A és B jelzés a település kereskedelemtől mentes számadását (kivéve a helyi piac) (A), illetve a kereskedelemmel együttes számadását (B) jelenti.

A török által megszállt várak, városok népességét és jövedelmét (Szolnok, Gyula, Szeged, Pest, Jászberény, Hatvan) lényegesen nehezebb meghatározni, mint a tisztán a magyar adózók által lakottakét. Álljon itt példaként Gyula, melynek népessége alig egy évvel a vár és a város elfoglalása után így alakult: 1567-ben A vár és a vársánc: 88 török hane, 16 bolt. A város: 250 török hane, 37 bolt, 196 magyar családfő, összesen 534. 1579-ben vár és a város 402 török hane, 55 bolt, 159 magyar családfő, összesen 561 fő.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az a jövedelem, amit a települések a török hódítóknak fizettek, nem tartalmazza a szarvasmarha- és a lótarás adóját, mert azt a falvaknál és városoknál nem szedték be, hanem az exportra szánt állatok után volt csak bevételük. Nem tartalmazták a defterek az iparosok adóját, kivéve a malomkerekek számát. A kézműipari termékeknek a piaci vásárokon kellett az illetékeiket leróni, ahogyan a vágásra került szarvasmarháknak is. Feltehető, hogy az oszmán hatóságok beletörődtek abba, hogy emberhiány miatt nem lehetett közvetlenül minden adóztatható tételnek utánajárni. Így jártak el a családfők számának megállapításakor is. Káldy-Nagy Gyula és Dávid Géza is „durván” 30 százalékra tette a defterdárók elől elbújt, megszökött családfők arányát akkor, amikor a népesség számát igyekeztek megbecsülni.³⁸

6. AZ ALFÖLDI MEZŐVÁROSOK ÖN- ÉS KÖZIGAZGATÁSÁNAK ALAKULÁSA

„A városok és falvak gazdálkodása a törököket csak mint adózásuk alapja érdekelte, az viszont teljesen közömbös volt számukra, hogy a települések milyen forrásokból teremtik elő, lakosaik milyen arányban osztják szét maguk között a fizetnivalókat ... a községi gazdálkodás és a rendfenntartás-jogszolgáltatás jórészt átkerült a helyi eljáróságok hatáskörébe...”³⁹ Azok a mezővárosok, amelyek jelentős számú lakossággal rendelkeztek – s a veszélyhelyzetben a falusi jobbágyok egy része hozzájuk menekült –, nagy tekintélyű tanáccsal bírtak, amelynek feladata volt a fenti területek irányítása és ellenőrzése. A magyar megyei nemesség a Királyi Magyarországról igyekezett szemmel tartani az oppidiumokat, adott esetekben magához rendelni a települések vezetőit, vagy éppen erejét demonstrálva kisebb csapatokat küldeni a renitens városok megfélemlítésére. Elrendelték a török hatóságok „bojkottját”, különösen ha a megye nemességének birtokjogát látták veszélyben. Ahogyan Hegyi Klára

³⁸ Káldy-Nagy Gy. 1970, pp. 100-101, illetve Dávid G. 2005, p. 22

³⁹ Hegyi K. 1995, p. 158

megfogalmazta: „Egy helységtől adót szedni, beleszólni életébe, vitáiban dönteni csak törvényes birtokosának állt jogában, a törvénytelen legfeljebb „ragadozott” ... a hódoltság népe hozzájuk fordult védelemért, velük alkudott meg a puszták használatáról, csak az ő intézkedésüket és ellenőrzésüket tűrte el...”⁴⁰

Természetesen a területen ténylegesen létező fegyveres török uralmat nem lehetett negligálni: az adók, a jogszolgáltatás kérdésében hozzájuk is kellett fordulni, nekik is be kellett számolni a mezővárosok dolgairól. Minél kisebb volt egy település, annál inkább ki volt szolgáltatva a helyben uralkodó töröknek. Védekezésül a szökések, a vándorlás kínálkozott, és a hódoltság népe élt is evvel. A defterek és a dézsmajegyzékek névsorainak összehasonlításával igen plasztikus képet kapunk erről a folyamatról.

A török középszintű tartományi igazgatás kulcsfigurája a kádi volt, akinek a bíraskodáson kívül feladata volt a hadsereggel való kapcsolattartás, az adóztatás megszervezése, a városok helyi szerveinek, a piacok és az árak ellenőrzése, s a közjegyzői teendők ellátása is. A magyar hódoltsági területen mintegy félszáz kádi és kádihelyettes volt: Kecskeméten, Ráckeven, Makón s Jászberényben voltak ekkoriban a legfontosabb kádi-hivatalok.⁴¹

Ebben a közegben kellett tehát lavíroznia a hódoltsági alföldi mezővárosok és a peremterületi oppidiumok vezetésének. Kiváló taktikai érzékkel, paraszti furfanggal, diplomáciai tehetséggel kellett rendelkezniük, amellet számolni azzal a lehetőséggel, hogy mindkét felet magukra haragíthatják (s a saját mezővárosuk népét is). Több ízben bírók, városi tanácsnokok életébe is került ez a kétés értékű vezető szerep. Értelniük kellett a magyar hatóságok lecsillapításához csakúgy, mint a török előljárók, kis és nagy hivatalnokok megvesztegetéséhez. Ugyanakkor kitágult a cselekvési körük, városukat körültekintően fejleszthették, s annak gazdagodása kézzelfogható volt.

Történeti-földrajzi szakirodalmunkban ezt a jelenséget kiemelkedően ábrázolta Beluszky Pál, aki kötetében az alföldi sajátosságok magyarázatát kereste. Miután sorra vette a táj szerepét, az „alföldi út” nomád örökségét, az úgynevezett „megkésett fejlődést”, a periféria és a frontier-jellegek hatását a tájra és népére, végül egy alapvető megállapítást tett: „A 15. századtól kezdve figyelhető meg egy olyan folyamat, amely az alföldi út meghatározó jellegét adja. E folyamat lényege, hogy az Alföld igen rövid idő alatt úgy került át egy „feudalizmus előtti állapotból egy a feudalizmust meghaladó állapotba, hogy közben a feudalizmus kifejlett, tipikus formája meg sem szilárdult...”⁴²

A hódoltság első fél évszázadában kiemelkedő élőállat-kivitel az alföldi mezővárosokat megerősítette, s „széles folyosók vezettek a feudalizmus utáni

⁴⁰ Hegyi K. 1995, p. 155

⁴¹ Hegyi K. 1995, p. 124

⁴² Beluszky P. 2001, p. 68

állapotba.” E mezővárosok autonómiája széles körű, tehetősebb polgárainak vagyona tekintélyes... A mezővárosi polgárok de facto szabad paraszti életet éltek, szabad paraszti mentalitást alakítottak ki.”⁴³

A mezővárosi autonómia három területen érvényesült: az első és legfontosabb, a további szabadságjogok alapja a gazdasági élet területeinek szervezése, irányítása és védelme volt. Ezek a tevékenységek a törököknek is fontosak voltak, hiszen hasznot, bevételt hoztak, s a megszállók a helyi előljárók nélkül nemigen tudták volna ezt a hasznot realizálni, hiszen alig rendelkeztek ehhez elég emberrel. Ezért aztán a magyar helyi hatóságok igen nagy szabadságot élveztek ebben a kérdésben. Mind gazdasági, mind igazgatási téren három nagy csoportra oszthatjuk a hódoltságskori alföldi, alföld-peremi mezővárosokat, központi funkciókkal is rendelkező nagyobb falvakat. A hódoltsági peremterületén élők általányt fizettek a törököknek (mivel nagyobb településekről van szó, ezek elsősorban szultáni [központi kincstári] birtokok voltak, vagy a szandzsákbégek tették rájuk a kezüket. A hódoltság belső területein a négy, kádival rendelkező városban (Kecskemét, Tolna, Ráckeve, Jászberény) a kádik irányították és felügyelték a város életét, a magisztrátus pedig elsősorban a mindennapi munkát szervezte. A ráckevei és a kecskeméti kádi-hivatal a 15 éves háború idején megszűnt, a tolnairól sincsenek adatok, a jászberényit pedig az 1620-as években hívták vissza.⁴⁴

A kádi nélküli városok közvetlenül a budai hivatalokkal álltak kapcsolatban, ezekről sokkal kevesebb írásos (levelezési) anyag maradt fenn, mint az előzőkről. Az viszont kétségtelennek tűnik, hogy a „legönállóbb városok sem szűntek meg a török szervek utasításainak végrehajtói lenni. Önállóságukat ezenkívül a török hivatalviselők pénzéhsége is csorbította: ezek az élet minden olyan eseményében fenntartották ellenőrzésüket, amely számottevő jövedelemmel kecsegtetett. Az az önállóság, amelyet alattvalóik mindennek ellenében kivívtak maguknak, a városok és a magyar hatóságok kapcsolataiban, a kondominium rendszerében szenvedett további csorbát: a magyar fél egy sor olyan területen keményen beavatkozott, ahol a városok a töröktől nyugalomban maradhattak volna.”⁴⁵ Ilyen területek voltak a városi számadásokba való betekintés és beleszólás, a községi élet szabályozásának felülbírálása, a határperekben való illetékesség fenntartása. Ezek is a magyar nemesség folyamatos uralmának demonstrálására szolgáltak ezeken a pillanatnyi lakóhelyüktől oly távoli területeken.

A Beluszky Pál által leírt sajátosság magyarázatát Hegyi Klára fogalmazta meg legjobban, amelyhez nemigen lehet hozzátenni: „birodalmuk európai felében a törökök Magyarországon találkoztak a legfejlettebb

⁴³ Beluszky P. 2001, p. 73

⁴⁴ Hegyi K. 1986, p. 316

⁴⁵ Hegyi K. 1986, p. 319

önkormányzatokkal, amelyekre nyugodtan rábízhatták magukat: ezek önadóztatásukkal biztosították a jövedelmek folyamatos áramlását és a termeléshez szükséges rendet. A török igazgatásnak csak arra kellett figyelnie, hogy a rája önállósodása ne öltön túlzott, az ő érdekeit és jövedelmeit veszélyeztető méreteket...⁴⁶

Ez az önkormányzatiság már a 15. század elejétől kimutatható – még a perifériának tekinthető Alföldön is –, amikor a király és a nagybirtokosok kiváltságokat adtak a leginkább fejlődő falvaknak, amelyek aztán – áttételeken keresztül – bekerültek az európai kereskedelem vérkeringésébe. Ezt az erőteljes folyamatot még a török hódítás sem tudta megakasztani – legfeljebb ideig-óráig –, sőt a mezővárosiasodás szempontjából még előnyökkel is járt. Mint tudjuk, a 15 éves háború pusztításai és az európai gazdasági rendszer gyökeres változása kellett ahhoz, hogy ez a fejlődés megakadjon. A 17. század szinte folyamatos háborúságai pedig megadták a kegyelemdőfést a mezővárosi fejlődésnek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Amikor a török 1526 és 1541 után birtokba vette, majd tovább bővítette hatalmának szervezeti egységeit, a szandzsákokat az Alföldön, annak éppen egy több mint egy évszázada tartó felzárkózási folyamatát állította meg ideiglenesen. Az alföldi gazdaság – ezen keresztül az egész táj – felzárkózási alapja a szarvasmarha-, ló-, juhtenyésztés és export azonban csak rövid ideig szünetelt, mert az 1560-as évek elején már bevételeivel újra gazdagította a mezővárosokat és a népesebb falvakat.

A magyar nemesség és az egyházi vezető réteg a királyi Magyarországra menekült, és onnan szervezte adminisztratív szervei által a továbbiakban az elhagyott és elhagyatott alföldi megyék népének adózását, s egyéb terheinek elvégzését.

Kettős hatalom alakult tehát ki az Alföld tekintélyes nagyságú területein, amely minden megmaradt falut és mezővárost, várost sújtott. A törökök elfoglalták Szolnok, majd Gyula várát, magyar részről csak Eger vigyázta az alföldi népet, s a kialakult két végvár vonal közötti területen az ellenséges csapatok be-becsaptak a másik területére. Ugyanakkor ez az időszak mégis egy békésebb periódus volt a hódoltság 150 évének, a népesség száma stagnált, a gazdaság egyes területei virágoztak, mások éppen csak a szükséges javakat termelték meg. A fejlődés egyes elemei – köztük a mezővárosi autonómia – addig nem tapasztalt magasságokba emelkedtek. A kézműipar, a piacozás, a kereskedelem nagyobb pénzekhez juttatta az oppidiumokat, mint a földművelés, a nagyállattartás és -tenyésztés pedig változatlan erővel folyt tovább exportcélal, s kiemelte azokat a mezővárosokat, amelyek polgárai erre alapozták tőkájüket. A

⁴⁶ Hegyi K. 1986, p. 320

másik húzóágazat a szőlő- és bortermesztés volt, Váctól Tokajig kihasználva a keresletet.

Ez a fejlődés a török és a magyar hatóságok kontrollja alatt állt; míg az előbbieket főként a beszedhető jövedelem érdekelte, utóbbiak emellett még uralmuk jogfolytonosságára, a hódolt terület magyar lakosságának lojalítására és irányíthatóságára is ügyeltek.

A 16. század második fele ezzel együtt a népesség számának lassú fogyásával és a helyben maradtak elszegényedésével, a falvak számának csökkenésével és állandósult veszélyhelyzettel járt. A török terjeszkedési kísérletek nem hoztak eredményt, a kettős hatalmi rendszer állandósult. Ennek az állapotnak a század végén a 15 éves háború vetett véget. Ez egyben pusztulást is hozott a tájra. Eger 1596-os elvesztése stabilizálta a birodalom helyzetét, a frontvonalak évtizedekre megmerevedtek, a falvak százai elnéptelenedtek, a világ- és európai gazdasági folyamatok pedig megszűntek inspirálói lenni az Alföld eddig oly sikeres gazdasági ágainak.

Az alföldi centrális helyeket számba vevő 15. század végi kép megváltozott.

Kubinyi András kritériumrendszere a 16. század második felében már nem használható. A magyar tulajdon- (birtok-) viszonyok, a király és a nemesség kezén levő várak, kastélyok, udvarházak vagy megsemmisültek, vagy a töröké lettek. A mindenkori uralkodók ugyan elvettek és adományoztak birtokokat, de a török vonalak mögött ezek a jogfolytonosság elvét tartották fenn csak. A katolikus egyházi szervezet eszközrendszere és személyi állománya csak a hódolt területek kis részén maradt meg, helyüket elfoglalták a protestánsok. A török garnizonokban és a nagyobb városokban török imahelyek épültek, s az Alföld déli területeinek magyar lakossága elpusztult vagy elmenekült, helyükbe délszláv elemek telepedtek.

Irodalomjegyzék

- ÁGOSTON G. (1988): A szolnoki szandzsák 1591-92. évi összeírása. in: Zounuk 3. pp. 221-296.
- ÁGOSTON G. (1989): A szolnoki szandzsák 1591-92.évi összeírása 2. in: Zounuk. 4. pp. 194-215.
- BAYERLE G. (1998): a hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvani L. Múz. Füz. 14.
- BÁCSKAI V. (1965): Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. Akad. Kiadó
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza, Budapest-Pécs, Dialóg Campus
- BLAZOVICH L. (1998): Az alföld 14-16. századi úthálózatának vázlata. in: TCSMT. XXVI.
- BLAZOVICH L. (2002): Városok az Alföldön a 14-16. században. Szeged. Dél-Alföldi Évsz. 17.

- DÁVID G. (1997): Magyarország népessége a 16-17. században. in: Magyarország történeti demográfiája (896-1995). KSH. pp.141-172.
- DÁVID G. (2005): Pasák és bégek uralma alatt. Budapest. Akadémiai K.
- DRASKÓCZY I. (2018): A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme. MTA BKT
- FEKETE L. (1968): A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968.
- FENYVESI L. (1989): Makó, mint hódoltsági nagyváros a 16. században. Makó
- FRISNYÁK S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. in: A kárpát-medence történeti földrajza. pp. 121-142.
- GLASER L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. in: Földrajzi Közl. 4. pp. 297-307.
- GYÖRFFY GY. (1987): Az árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. Akadémiai
- GYÖRFFY L. (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok.
- HEGYI K. (1986): A török adminisztráció és az alföldi mezővárosok. in: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykovács. szerk.: Novák L., Selmeczi L.
- HEGYI K. (1995): Török berendezkedés Magyarországon. Bp. História Könyvtár. Monográfiák
- HEGYI K. (2007): A török hódoltság várai és várkatonasága I-III. Bp.
- KÁLDY-NAGY GY. (1968): Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560-64-ben. Tört. Stat. Évkönyv. 1965-66. pp. 27-97.
- KÁLDY-NAGY GY. (1970): Magyarországi török adóösszeírások. Ért. Tört. Tud. Köréből
- KÁLDY-NAGY GY. (1977): A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. Pest M. Levéltár
- KÁLDY-NAGY GY. (1982): A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba
- KÁLDY-NAGY GY. (1985): A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. (Pest megye múltjából 6.) Pest Megyei Levéltár
- KÁLDY-NAGY GY. (2008): A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. Szeged.
- KÁROLYI ZS. - NEMES G. (1975): Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895-1846) Budapest.
- KERTÉSZ R. (2015): A középkor végi Szolnok és méltatlanul elfeledett földesura: Pálóci Imre. In: Tisicum. 24. pp. 245-291.
- KOCSIS GY. (1993): Az érsekújvári hídvámjegyzék. in: Bács-Kiskun megye múltjából XII. pp. 287-360.
- KOCSIS GY. (2005): A Jászság népessége, társadalma, gazdálkodása a XVI-XVII. században.

- KUBINYI A. (2000): Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön. Szeged
- KUBINYI A. (2004): Városhálózat a késő középkori kárpát-medencében. Tört. Szemle 1-2. pp. 1-30.
- MÉSZÁROS L. (1979): Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén. in: Bács-Kiskun megye múltjából II. pp. 58-286.
- MISKEI A. (1998): török kori magyar városok. Debrecen, Kossuth Kiadó
- MISKEI A. (2016): A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok. Eger, Liceum
- N. KISS I. (1961): 16. századi dézsmajegyzékek. Bp. Akadémiai Kiadó
- SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. század) in: Tört. Földr. Tanulmányok. szerk: Frisnyák S. pp. 1-31.
- SUDÁR B. (2014): Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. MTA. BKTI. Adattárak
- SUGÁR I. (1977): Az egri vár 1594-95.évi számadása (második közlés). in: Archivum 11. pp.103-142.
- SZAKÁLY F. (1981): Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp.
- SZAKÁLY F. (1997): Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp.
- TÓTH T. (szerk.) (1980): Adatok Szolnok megye történetéből I. kötet. SZMLT. Szolnok
- VELICS A. - KAMMERER E. (1886-1896): Magyarországi török kincstári defterek. Bp.
- VERESEGYHÁZI B. (2021a): Szolnok és a só. Tisicum 29. pp. 129-136.
- VERESEGYHÁZI B. (2021b): A tiszafüredi és az abádszalóki életkamrák a 16. században. Tiszafüredi Tanulmányok 10.
- ZIMÁNYI V. 1980. Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. Századok 114.évf. 511-566.

A BÓDVA-VÖLGY TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLATA¹

FRISNYÁK SÁNDOR

HISTORICAL LAND USE OF THE BÓDVA VALLEY

According to the taxonomy of the natural landscapes the upper section of the Bódva Valley – belonging to Hungary – is an independent small geographical unit, while its basin-like lower section at the mouth of the river, beyond the Edelény Gate is already part of the Sajó Valley. In this paper – considering the two units to be an organic historical and economic geographical microregion – the historical landscape of the Bódva Valley is treated, with special respect to the processes of the temporal and spatial change of its land use. This land use and the utilization of the natural resources is summarised by historical geographical approach from the time of the Hungarian conquest (895–900) to the beginning of the 20th century. The spatial impresses of the regional processes are outlined in three timelines attempting to a model-like representation.

A Bódva-völgy hazai szakasza a honi tájfelosztás szerint önálló természetföldrajzi kistáj, de a völgytorkolati medencéje (az Edelényi-kapu és előtere) már a Sajó-völgy része (*Dövényi Z.* 2010). A Bódva-völgy történeti tájrajzát (területhasználatának idő- és térbeli változásfolyamatát) megjelenítő írásomban a két területrészt egységes történeti és gazdaságföldrajzi mikrorégióknak tekintem.² A Bódva-völgy táj- (természeti erőforrás-) használatát történeti földrajzi megközelítésben foglalom össze, a honfoglalás korától a 20. század elejéig. A regionális folyamatok – társadalmi-gazdasági változások – térbeli lenyomatait három idősíkbán vázoló fel, modellszerű megjelenítésre törekedve.

1. A Borsodi-dombság és a Cserhát választóvonalát képező Bódva-völgy észak-déli irányban 40 km hosszú. Településeinek összterülete 300 km². A kistáj három tektonikus *völgymedencéből* és ezeket összekötő *szurdokvölgyekből* tevődik össze. Északon a Bódvaszilasi-, a folyó középső szakaszán a Szendrői-, délen a völgykaput képező Edelényi-medence helyezkedik el. A *teraszos völgymedencék* településeinek gazdálkodási tere a medenceperemet képező alacsony

¹ A Szlovákia területére eső Felső-Bódva-völgy jellemzésére a tanulmány nem tér ki

középhegységekre és a hegységközi dombsági tájakra is kiterjed. Pl. a Szendrői-medence területe 33 km², ugyanakkor a névadó település határa (gazdálkodási tere) meghaladja az 53 km²-t (Peja Gy. 1973, Szabó J. 1998, 1999, Dövényi Z. 2010). A Bódva a Gömör–Szepesi-érchegység déli oldalán, a Nagy-Csükerész-hegy lábánál ered, a kismedencék mélyvonalán halad és Sajószentpéter határában torkollik a Sajóba.

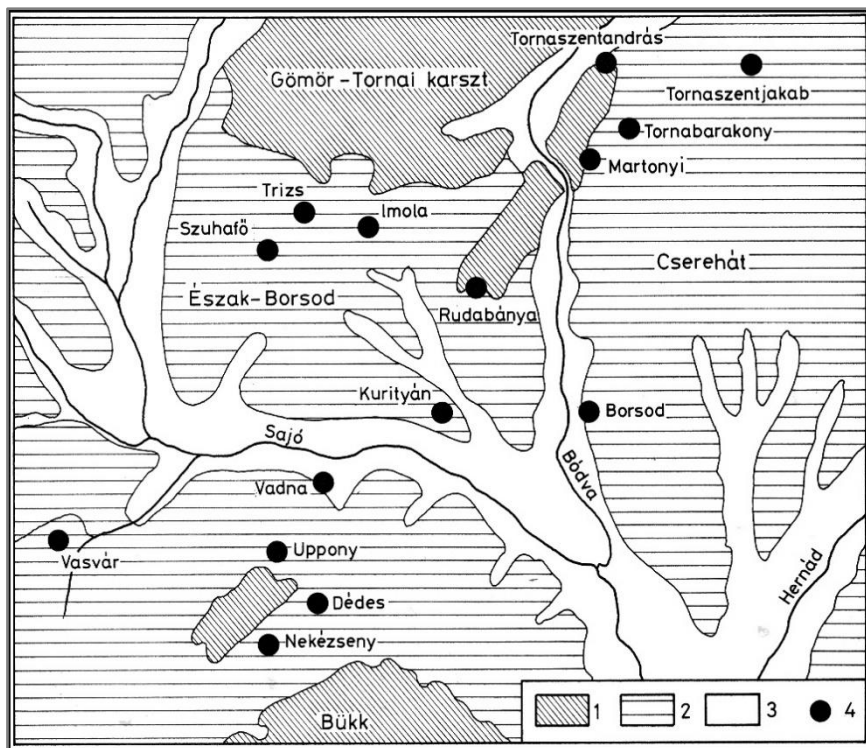
A Bódva-völgy a magyarság honfoglalás és kora Árpád-kori szállásterületének északi részén, a kárpáti hegységkeret *erdőövezetében* helyezkedik el. A teraszos folyóvölgy benépesítése és gazdasági birtokbavétele az Alföld felől, az ártéri övezetben történt. A ligeterdőkkel, láp- és mocsárfoltokkal tagolt folyóvölgyi ártéri síkság a legeltető állattartás természetes takarmánybázisát képezte. A megtelepedés és a földművelés magterületei az alluviális völgy sík fölé emelkedő árvízmentes teraszfelszínek és a lankás völgyoldalak voltak. A települések és a kultúrtájszigetek kialakítása antropogén tájformálással, *erdőtirtással* és *gyepfeltöréssel* valósult meg, nemzedékek egymásra épülő tevékenységével. A medenceperemet alkotó hegységek és a tagolt medencedombság erdőségei is szervesen beépültek a Bódva-völgyi települések határhasználati szerkezetébe.

A Kárpát-medencét jellemző késő középkori (14-15. századi) tájtípusok, valamint a tájhasználat jellege és erőssége alapján a Bódva-völgy (a közeli Sajó- és Hernád-völgyhöz hasonlóan) a *hegységközi teraszos folyóvölgyek* kategóriájába sorolható, szórványos kultúrtájformálással, *átmeneti gazdálkodással* és a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenységekkel (Csüllög G. et al. 2018).

Az Északnyugati-Kárpátok (Felföld) teraszos harántvölgyei, köztük a Bódva völgye is már az őskortól kezdődően a népességáramlás természetes útvonalai voltak. A honfoglalás idején a Bódva völgye és környezete már nem volt teljesen nyerstáj (őskörnyezet), mert az előttünk élt népek a neolitikumtól (Kr. e. 6000–4400) kezdődően életterük kialakítása során tájformáló tevékenységet is folytattak, a természeti ökoszférában apró kultúrtáj szigeteket hoztak létre, de a 750-es évektől a 9. század közepéig-végéig tartó száraz éghajlati időszak alatt a kis kiterjedésű kultúrtáj kezdemények nagyrészt vagy teljesen megsemmisültek.

A központi medencerendszer antropogén hatásra kialakult erdőszyepp területei és az erdős hegységkeret gazdasági kapcsolatai a kora Árpád-kortól kezdődtek, majd a késő középkorban, az önellátó gazdálkodást felváltó árutermelés idején megélnékültek (Sümegei P. 2017). A 13-14. században az európai agrárforradalom hatásaként – a térségünkben megtelepült szerzetesek közvetítésével – a szántó-erdőváltó, szántó-legelőváltó földművelésről áttértek a két- és háromnyomásos gazdálkodásra, továbbá a termelést hatékonyabbá tevő fordítóeke, valamint a fogatoláshoz szükséges szügyhám használatára. Az

erdőirtással és gyepfeltöréssel növelt szántóföldek helyileg állandósultak, és a középkor végére kialakult a térhasználat (és a településhálózat) alapszerkezete.

1. ábra. Az észak-borsodi vasvidék a kora Árpád-korban
(szerk. Frisnyák S.). Jelmagyarázat: 1 = középhegység, 2 = medencedombság, 3 = teraszos folyó- és patak völgy, 4 = vasipari telephely

A 10-12. században és a 13. század első harmadában a Bódva-völgy és környezete (a Rudabányai- és a Martonyi-hegység 15-20 km-es körzetében) az agrár-térhasználat mellett mint *vasműves régió* épült be hazánk kibontakozó gazdasági térszerkezetébe (1. ábra). A Hídvégardóra, Tornaszentandrásra, Szendrőre és egyéb Bódva-völgyi településekre is kiterjedő vasipar a felszín közeli vasérctelepeket és a völgyek gyepvasérceit hasznosította. A 13. század közepén – a nyersanyaglelőhelyek kimerülése után – az észak-borsodi vasipar áthelyeződött a Gömör-Szepesi-érchegység területére, a Felső-Sajó-, Csetnek-, Murány-, Turóc-, Balog- és Rima-völgybe (Dénes Gy. 1997, 1998). A felföldi vasipar termékei a Sajó, a Bódva és a Hernád völgyében áramlottak az alföldi felvevőpiacok felé. Az átmenő forgalom, a távolsági kereskedelem település- és

területfejlesztő tényezőként hatott a Bódva-völgy gazdasági életére (Csorba Cs. 1994).

A kora Árpád-kori regionális fejlődés kiegészült egy másik folyamattal, a regionalizációval, a királyi, majd a nemesi vármegyék, egyházmegyék és a határvédelem intézményrendszerének kiépítésével. Borsod határvármegye volt, amelynek első központja (földvára) a Bódva völgyében a 10. század végén, a 11. század elején létesült. A borsodi földvár határvédő szerepét hamar átadta a nála északabbra fekvő területeknek, de a vár melletti település ispánsági és esperesi központként továbbra is funkcionált (Wolf M. 1999, 2019). A vázolt jelenségek, az agrogén felületeken kívül a szórványosan elhelyezkedő montanisztikum (a bányászat és a kohászat), továbbá a határvédelem térelemeinek kialakítása *jelentős környezetátalakítással* történt.

A középkorban a *helyi energiák* (a természeti és humán erőforrások összessége) mellett a földrajzi fekvésből származó előnyök, a *helyzeti energiák* is területfejlesztő tényezőként hatottak. A Bódva-völgy a középkorban mint közlekedési folyosó (közvetítő táj) és gazdasági erővonal *a környezeténél fejlettebb terület volt, hatást gyakorolt a regionális térszerveződésére*. Borsod a geomorfológiai tagoltsága szerint ún. *hegyalja vármegye* volt, amelynek északi felét a középhegységek és hegységközi medencedomságok, déli részét a hordalékkúpsíkságok és a Tisza menti árterek alkotják. A gazdasági centrumtértség a hegységek és a síkföldek, a két eltérő természeti és termelési jellegű táj érintkezési vonalán, a *vásárhelyövben* alakult ki. Az alföldperemi vásárhelyöv energikus szakasza a Sajó, Bódva és az abaúji tájakat összekötő Hernád alföldi völgynyílásait egyesítő kistáj, a Miskolci-kapu volt, több termékcserre központtal. A Miskolci-kapuban *három mezőváros*, Sajószentpéter, Miskolc és az Abaúj megyéhez tartozó Szikszó *együtt alkotott jelentős központot* (Kubinyi A. 1999).

2. A 16-17. században, a török hódoltság idején a három részre szakadt Magyarország gazdaságföldrajzi egysége megmaradt, és folytatódtak a természetföldrajzi nagytájakhoz kötődő régiók térkapcsolatai, az emberek és a gazdasági javak áramlásai. A Bódva völgye mint áramlási folyosó fontos szerepet töltött be Borsod vármegye gazdasági térszerkezetében és határvédelmi rendszerében (Csorba Cs. 1994, Csüllög G.–Horváth G. 2021).

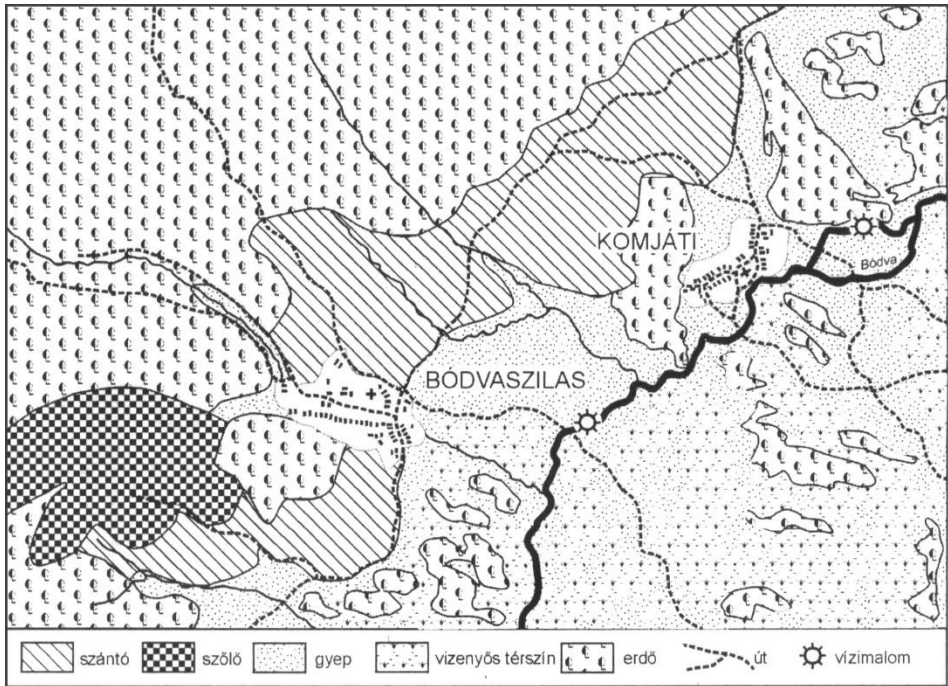
A folyóvölgy kismedencéiben a hódoltság ideje alatt is tovább folytatódott a középkor végére kialakult racionális – az agroökológiai feltételeknek megfelelő és fenntartható – környezetgazdálkodás. A rét- és legelőgazdálkodás, az erdőművelés és a szántóföldi növénytermelés mellett a korábban csak szórványosan fellelhető szőlő- és bortermelés is elterjedt minden faluban és mezővárosban. A 16. században a majorsági gazdálkodás kialakulásával összefüggő területrendezés, az egyes művelési ágak területmódosítása vagy

visszarendeződése nem formálta át a völgymedencék (kis életkamrák) késő-középkorból átöröklődő tájszerkezetét. A településközi térben a *kultúrtájak összekapcsolódtak*, a vizes földek és a magasabb térszínek erdőségei közötti teraszlépcsőkön sávokat alkottak. A kismedencéket összekötő szurdokvölgyekben, Perkupa és Szalonna, továbbá Szendrőlád és Borsod községek között a hegylábtelejtők erdőségei a folyó medréig terjedtek. A teraszatlan völgyszűkületben az erdei irtványfolyosón a távolsági kereskedelem útvonala haladt át, a lejtővezetben pedig kisebb elkülönült szigetekként szántóföldek és kaszálórétek is kialakultak.

A Bódva-völgy településhálózatából – kedvező helyzeti energiáinak köszönhetően – Szendrő emelkedett ki. Eleinte mezővárosi piac- és vásárhelyként, kézműves és uradalmi központként, a 16. század közepétől végvárként, majd 1613-tól 1660-ig megyeszékhelyként is működött. Szendrőnek két vára volt, a 14. századi alsó- és a 16. században épült felsővár. A régi várat lebontották, az újat több felföldi vármegye és város ingyenmunkájával építették fel.

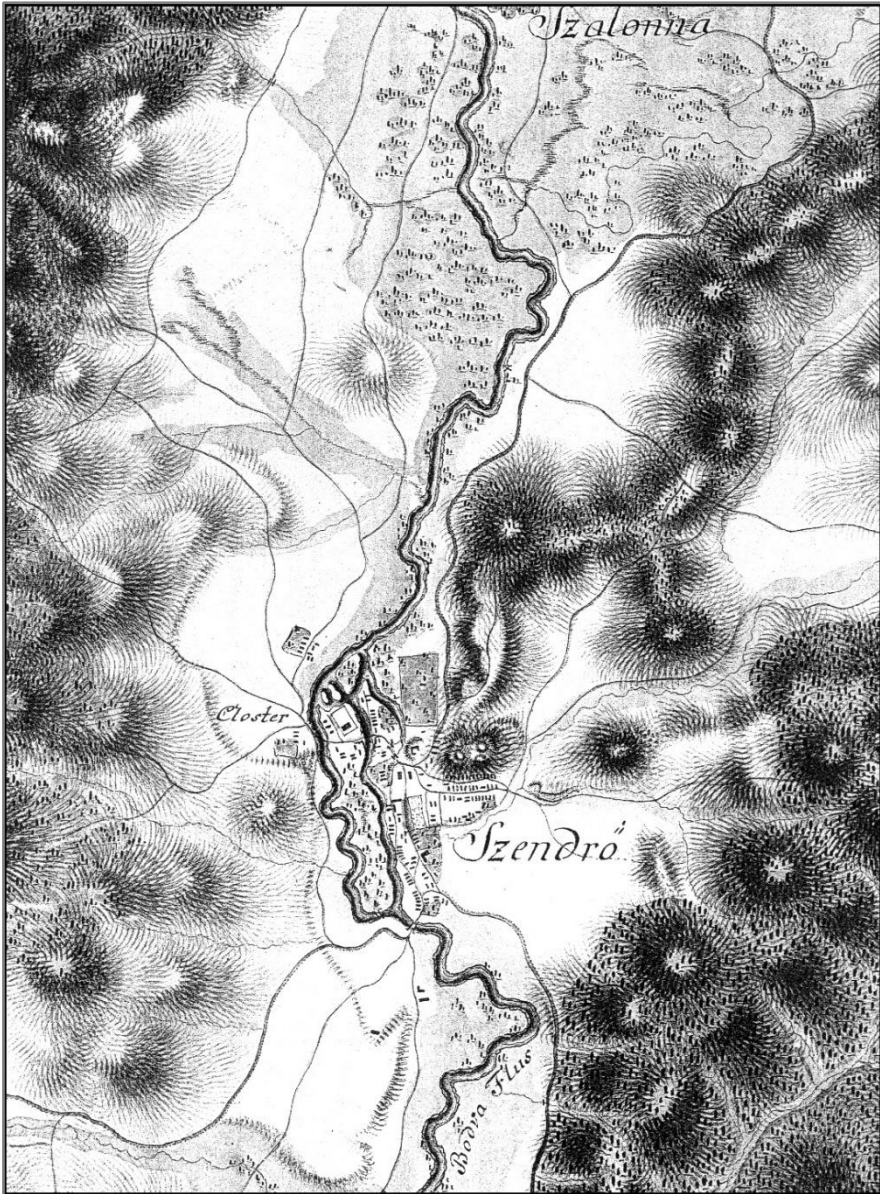
Buda elfoglalása (1541) után a katonai erőösszpontosítás a török által megszállt (hódoltsági) terület peremzónájába, a végvárövezetbe helyeződött át. A királyi Magyarország végvárövezete egy gazdasági erővonalon, a mélységben tagolt vásárövezetben épült ki, a völgynyílások energikus helyein. A Bódva völgyében a szendrői (felső)vár és több erődített település (templomerőd) szerves része volt az északi végvárövezetnek. Szendrő várőrsége gyakran meghiúsította vagy megtorolta a török támadásokat (*Csorba Cs.* 1994). A török csapatok támadásai és rablóhadjáratai többször megismétlődtek. A pusztítások időszakosak és részlegesek voltak, az épített környezet (belterület), a hidak és átkelőhelyek, vagy a termés betakarítása előtt álló határrészek tönkretételét jelentették.

3. A hódoltság után megindult a gazdasági élet újraszerveződése. A Bódva-völgy kis életkamrái a folyamatos változások, az egyes munkaföldrajzi téregységek kisebb-nagyobb módosításai ellenére a 18. század végéig megőrizték alapszerkezetüket. Az 1782–1783 között készült első katonai felmérés részletes (1:28 800-as méretarányú) térképszelvényei és a terepvizsgálataink alapján megállapítható, hogy az *egyes művelési ágak területei elérték az optimális határukat*. A Bódva-völgyi településeket – a 19. századi iparfejlesztések ellenére – továbbra is az agrárgazdaság jellemezte, a területi munkamegosztás az agroökológiai adottságok különbségeit tükrözte.

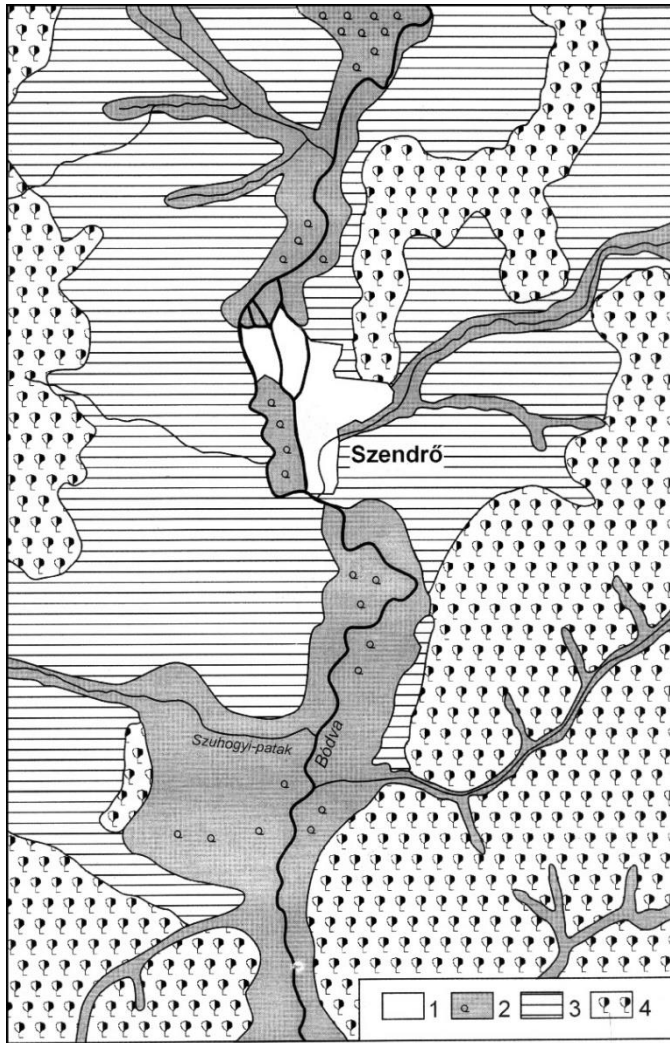

**2. ábra. Bódvaszilás és környéke tájhasználat a 18. században az első katonai felmérés alapján
(szerk. Dobány Z.)**

A völgymedencék tengelyét a Bódva ártéri övezete képezte, amelyet rét- és legelőgazdálkodással hasznosítottak. A teraszfelszíneken nagy- és kistáblás szántóföldi művelést folytattak, a 18. századi paraszti vallomások (investigatio) szerint két- és háromnyomásos rendszerben (Csorba Cs. 1991). A szántótablák parcellái (a termesző felületek) a 15°-nál alacsonyabb lejtésű szakaszokat foglalták el, a magasabb térszíneken kisebb szőlőskertek, az életkamrák peremén a középhegységi és dombsági erdők helyezkedtek el (2., 3., 4. ábra). A tájhasználat ritkábban megjelenő elemeként az erdőrégióban, az alacsonyabb dombtetőkön és a völgyközi hátakon is létesítettek kisebb szántóföldeket. A platóhelyzetű irtványszigeteket, termesző felületeket erdők övezték, amelyek nem kapcsolódtak össze a völgymedence teraszfelszínein kialakult szántóföldekkel. A korábbi századokhoz hasonlóan a vízenergiát a gabonaőrő és a fűrészmalmok hasznosították.

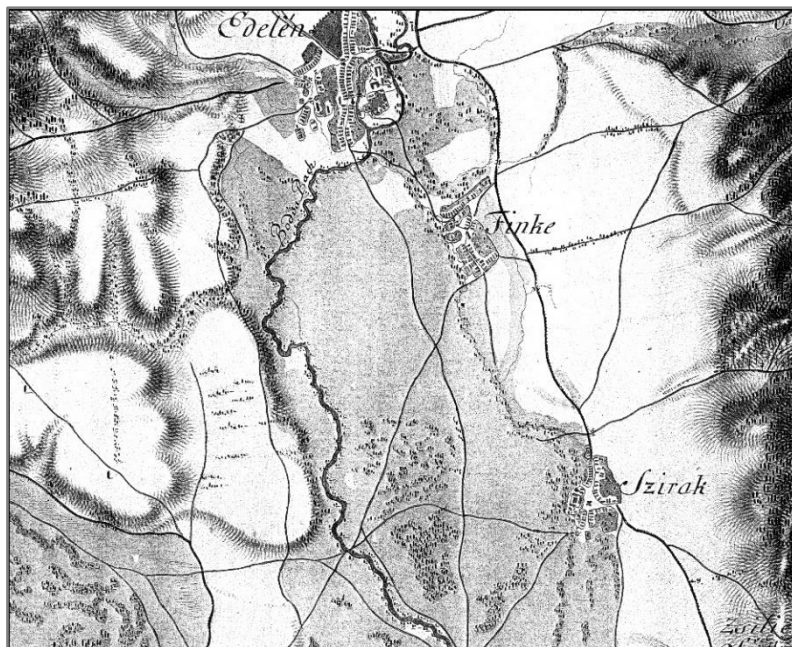
3. ábra. Szendrő és környéke az első katonai felmérés térképén (1782-1783)

4. ábra. A Szendrői-medence tájhasználatja a 18. század vége felé
 (szerk. Frisnyák S.). Jelmagyarázat: 1 = belterület, 2 = ligetes ártéri síkság, rét
 és legelőként hasznosítva, 3 = szántó, 4 = erdő

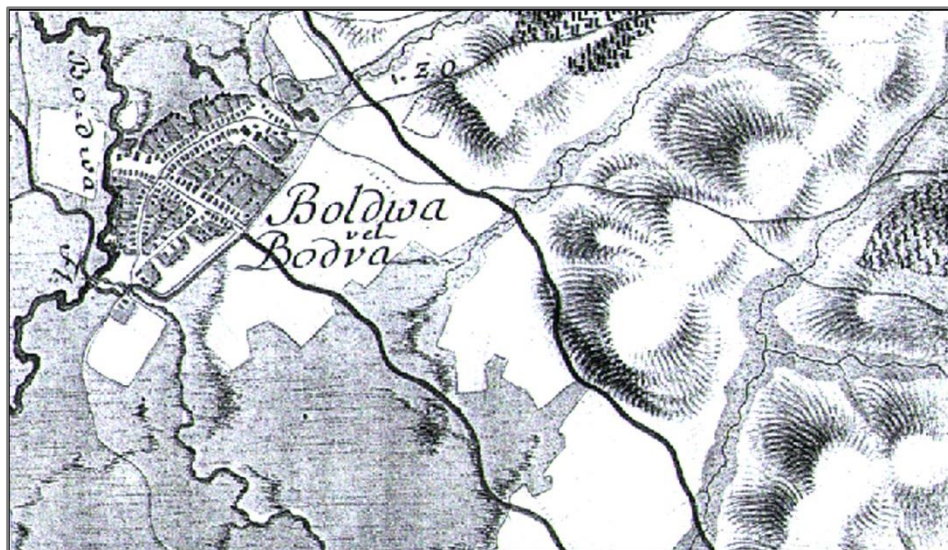
A 19. században – egyrészt a gabonakonjunktúra, másrészt a kialakuló borsodi bányá- és iparvidék hatására – módosult a Bódva-völgy történeti tájhasználatja és a mezőgazdaság termékszerkezete. A változási folyamatot az 1865. évi helytartótanácsi és az 1909. évi gazdasági összeírás adataival tudjuk megjeleníteni. A községsoros statisztikai adatok összegezésével és elemzésével megállapítható a Bódva-völgyi gazdaságföldrajzi kistérségi műveléségi

megoszlása és az agrárium értéktermelése. A települések összterülete 1865-ben 49 093 katasztrális holdat tett ki, amelyen 65 nagybirtokos és 2782 kisbirtokos gazdálkodott. A mezőgazdasági földalap 30,5%-át a szántóföldek, 22,8%-át a rétek és legelők, 2,1%-át a szőlőskertek, 39%-át az erdőségek és 5,6%-át a haszonvehetetlen területek foglalták el. A néprajzi és a történeti tértudományokkal foglalkozó kutatások mai álláspontja szerint azonban a helytartótanácsi statisztikában haszonvehetetlenként szereplő területek is beépültek a paraszti gazdálkodás (tájhasznosítás) szerkezetébe.

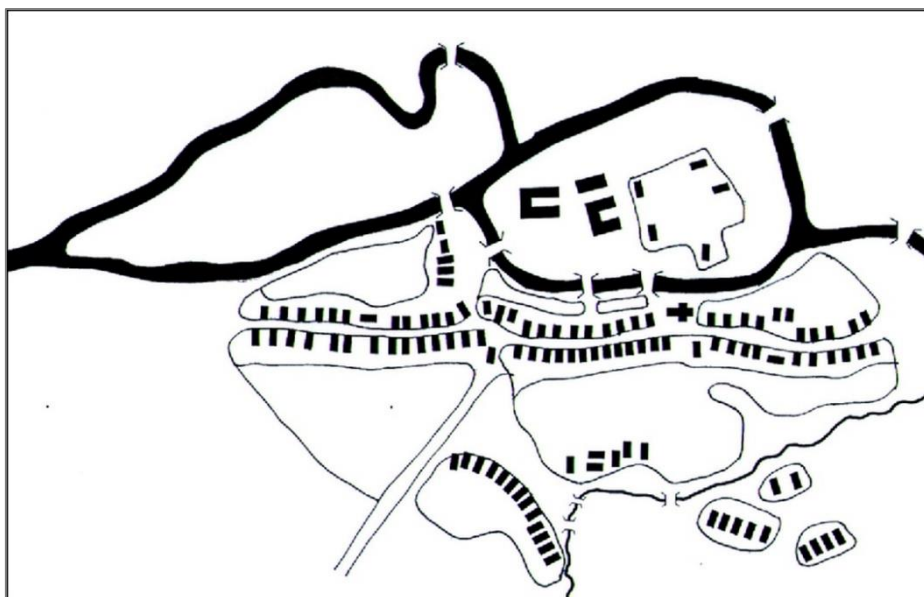

5. ábra. Edelény és környéke az első katonai felmérés térképén (1782–1783)

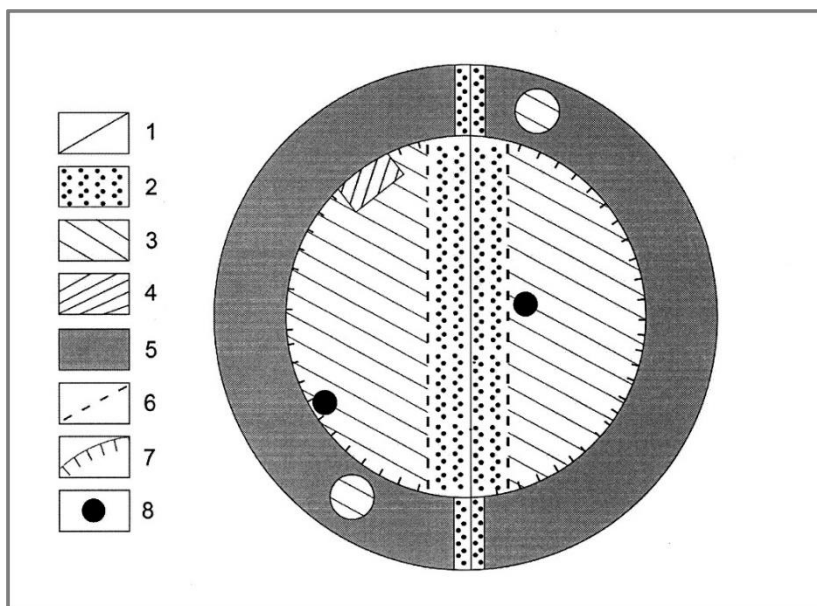
A 19. század második felében a szántóföldi kultúra behatolt a folyóvízi ártéri síkság gyepövezetébe és a medenceperem erdőségeibe. 1909-ben a terület (51 320 katasztrális hold) 44,3%-át a szántóföldek, 2,5%-át a kertek és a szőlők, 20,6%-át a rétek és legelőföldek, 28%-át az erdők és 4,6%-át az egyéb tájrészek alkották (1-2. táblázat). Nem egészen fél évszázad alatt a szántóföld területi részesedése 30,5%-ról 44,3%-ra növekedett, a gyepföldek és az erdők részaránya pedig csökkent. A filoxéra következményeként a szőlőterület is csökkent, a gyümölcsfaállomány valamelyest növekedett. Az 1895. évi összeírás szerint a Bódva-völgyben – többnyire a belsőségek kertjeiben – 74 606 gyümölcsfa volt, 55,5%-uk szilva-, 9,7%-uk alma-, 7%-uk körte- és 27,8%-uk egyéb gyümölcsfa.

6. ábra. Boldva az első katonai felmérés térképén (1782–1783)

7. ábra. Edelény belterülete az 1780-as években (szerk. Frisnyák S.)

8. ábra. A Bódva-völgyi teraszos kismedencék (életkamrák) történeti tájhasználatát (általánosító modell).

Jelmagyarázat: 1 = folyómeder, 2 = ártéri síkság: rét és legelő, 3 = teraszfelszínek: szántóföld, 4 = magasabb teraszfelszín, lejtő: szőlő, 5 = medenceperem, alacsony középhegység és medencedomság: erdő, 6 = ártérperemi telepítővonal, 7 = medenceperemi telepítővonal, 8 = település (szerk. Frisnyák S.)

A kistáj településeinek kataszteri tiszta jövedelme 1909-ben 290 055 korona, átlagosan 592 fillér/katasztrális hold volt, az országos átlag (648 fillér/katasztrális hold) 91,4%-a. Az egyes települések értéktermelése a határ műveléségi megoszlásától és az agroökológiai tényezőktől, elsősorban a szántóföldi gazdálkodásra alkalmas teraszfelszínek területi részesedésétől függött. Az átlag Borsodszirákon, a folyó völgytorkolati kismedencéjében volt a legmagasabb (1172 fillér/katasztrális hold), és Perkupán a legalacsonyabb (292 fillér/katasztrális hold). A művelési ágak közül a szőlő volt a legjövedelmezőbb, az erdőművelés pedig a legkevésbé (pl. Edelényben a szőlő 1528 fillér/katasztrális hold, az erdőgazdálkodás 178 fillér/katasztrális hold tiszta jövedelmet eredményezett). A Bódva-völgy gazdasági szerkezetében a szántógazdálkodás volt a meghatározó, nemcsak területi részaránya okán, hanem az értéktermelésben is. Edelény példájánál maradva, a szántóföld 51%-os területi részesedése a kataszteri tiszta jövedelem 74,7%-át szolgáltatta (2. táblázat).

A Bódva-völgyi mezőgazdálkodás ágazati szerkezetében minden korszakban jelentős volt a nagyállattartás és az állatkereskedelem. A 19. század átmenetet képez az extenzív pásztorkodás és az istállózó (takarmánytermelésen alapuló) forma között. A gyepföldek területi részaránya (a földalap 1/5-e) még a századforduló idején is meglehetősen magas volt. 1895-ben az állatállomány létszáma (3. táblázat) a mikrorégió népességszámához, a 15 000 főhöz viszonyítva jelentősnek mondható (7008 szarvasmarha, 9688 sertés, 2071 ló és 11 720 juh).

* * *

1. táblázat. A Bódva-völgyi települések műveléségi megoszlása és kataszteri tiszta jövedelme (1909)

Település	Szántó	Kert és szőlő	Rét és legelő	Erdő	Terméketlen	Összesen	Jövedelem	Átlagos jövedelem
	(katasztrális hold)					(korona)	(fillér/katasztrális hold)	
Bódvalenke	451	17	375	254	49	1 146	5 988	546
Bódvarákó	317	46	517	676	48	1 604	6 969	448
Bódvaszilás	666	79	696	1 681	205	3 327	11 796	378
Boldva	3 203	88	986	466	198	4 941	35 778	754
Borsod	856	39	221	259	89	1 464	12 963	943
Borsodszirák	1 111	51	211	81	86	1 540	17 043	1 172
Dobódél	153	6	116	231	25	531	2 191	433
Edelény	3 107	146	563	1 999	279	6 094	40 447	696
Finke	1 528	136	178	577	92	2 511	19 990	826
Hídvégardó	1 630	48	781	175	91	2 125	12 979	638
Komjáti	747	50	880	162	113	1 952	9 139	497
Perkupa	823	116	1 088	618	191	2 836	7 770	294
Szalonna	1 140	70	516	1 161	194	3 081	16 916	586
Szendró	3 794	191	1 600	3 407	338	9 330	47 480	528
Szendrőlád	1 449	94	323	1 093	118	3 077	12 625	427
Tornanádaska	345	36	714	208	53	1 336	6 359	488
Tornaszentandrás	976	31	456	1 159	106	2 728	11 053	422
Ziliz	1 061	48	324	182	62	1 677	12 569	778
Összesen	22 757	1 292	10 545	14 389	2 337	51 320	290 055	592
Összesen (%)	44,3	2,5	20,6	28,0	4,6	100,0	-	-

2. táblázat Edelény mezőgazdasági területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként (1909)

Ágazat	Terület		Kataszteri tiszta jövedelem		Átlagos kataszteri tiszta jövedelem (fillér/ katasztrális hold)
	(katasztrális hold)	(%)	(korona)	(%)	
Szántó	3 107	51,0	30 221	74,7	973
Kert	117	1,9	2 127	5,2	1 818
Rét	261	4,3	2 900	7,2	1 111
Szőlő	29	0,5	443	1,1	1 528
Legelő	302	4,9	1 206	3,0	399
Erdő	1 999	32,8	3 550	8,8	178
Terméketlen	279	4,6	-	-	-
Összesen	6 094	100,0	40 447	100,0	696

3. táblázat A Bódva-völgy állatállománya 1895-ben

Település	Szarvasmarha	sertés	ló	juh
Bódvalenke	189	174	49	195
Bódvarákó	369	254	85	-
Bódvaszilás	315	645	101	1 245
Boldva	701	518	302	1 803
Borsodszirák	276	186	86	-
Edelény*	1 121	2 124	422	3 035
Hísvégardó	459	570	98	424
Komjáti	321	289	51	501
Perkupa	503	428	147	231
Szalonna	374	805	145	883
Szendrő	1 046	1 842	377	1 274
Szendrőlád	352	686	87	1 295
Tornanádaska	267	137	35	16
Tornaszetandrás	472	773	35	-
Zilíz	243	257	51	868
Összesen	7 008	9 688	2 071	11 720

* Edelény Borsod és Finke község adatait is tartalmazza

A falvak és mezővárosok az ősi telepítő vonalakon, az amfibikus ártér és az ármentes szint határán, továbbá a kismencedék peremén, az ármentes felszín és a völgylejtő érintkező vonalán létesültek (8. ábra). A szalagtelkes települések tengelyei egyrészt a Bódva folyásirányával megegyezően, másrészt – a mellékpatakok völgynyílásában és a lejtők peremén – a folyóra merőlegesen helyezkedtek el. Az 1900-ban történt statisztikai adat-felvételezés szerint a 2694 lakóház 22,5%-a kőből vagy téglából, 23,6%-a kővel vagy téglával alapozva

vályogból, 49,4%-a vályogtéglából és 4,5%-a fából épült. A háztetők 17,1%-át cserép vagy pala, 19,7%-át zsidó, 63,2%-át nád vagy zsúp fedte. A földszintes falvak és mezővárosok a helyi építőanyagokat (mész, agyag, nád, fa stb.) hasznosították.

Kiegészítő megjegyzések

A Bódva-völgy történeti tájhasználatát – az érintkező tájegységekhez hasonlóan – a 19. századtól kezdődően a belső fejlődés és a kívülről érkező hatások módosították. A változás folyamatát a gabona- és a gyapjúkonjunktúra mellett a borsodi bányá- és iparvidék fejlődése indukálta. A mikrorégió a borsodi szénmedence peremén helyezkedik el, ahol a szénbányászat tájformáló-szerkezetmódosító hatása lokális jellegű volt, csak két térponton, először 1838-ban Edelényben, majd a század vége felé, mindössze néhány évig Szendrőn jelent meg. A kibontakozó iparvidék élelmiszer- és munkaerő-piacának hatása a Bódva-völgyi agrártermelés termékszerkezet-váltásában, és ezzel összefüggésben az egyes művelési ágak arányváltozásaiban nyilvánult meg. A változás folyamata nem lett eredményes. A Bódva-völgy mint történeti és gazdaságföldrajzi mikrorégió a 19. században Borsod megye belső periferiájává vált, stagnáló népességgel (1870-től 1910-ig a népesség 15 304-ről mindössze 15 461 főre módosult).

A Bódva-völgyi kismedencék (életkamrák) tájképében napjainkban is felismerhetők az organikus tájfejlődés eredményei, a fentiekben vázolt történeti táj alapszerkezete (8. ábra).

IRODALOM

- BELUSZKY P.– FRISNYÁK S.–KOC SIS K.– MEZEI G. (2021): Települések a 15. század végén. In: *Kocsis Károly* (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza. Társadalom. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont. Budapest, pp. 102–103.
- BODNÁR M.– RÉMIÁS T. (szerk.) (1999): Tanulmányok a Bódva-völgy múltjából. Putnok, 806 p.
- CSORBA Cs. (1991): A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőponos vizsgálatai. Borsod vármegye. Miskolc, 278 p.
- CSORBA Cs. (1999): Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: *Viga Gyula* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megyekönyv. Miskolc, pp. 81–130.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. 2021: A 15. századi Borsod vármegye településhálózatának kultúrtáj jellemzői. Történeti Földrajzi Közlemények 9. 1-2. pp. 57–72.
- CSÜLLÖG G.– FRISNYÁK S.– TAMÁS L. 2018: Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In: *Kocsis Károly* (főszerk.): Magyarország

- Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont. Budapest, pp. 112–113, 116.
- DÉNES GY. (1997): Az Esztramos és környéke középkori történeti földrajzához. *Topographia Mineralogica Hungariae* 5. Miskolc, pp. 15–30.
- DÉNES Gy. (1998): A Torna megyei Galyaság középkori történeti földrajza. In: *Frisnyák Sándor* (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, pp. 273–287.
- DOBÁNY Z. (1999): A Cserehát történeti földrajza (18-20. század). Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, 219 p.
- DOBÁNY Z. (2010): A Sajó–Bódva köze történeti földrajza (18-20. század). Aggteleki Nemzeti Park Igazgatósága. Jósvalfő, 166 p.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. Második, átdolgozott és bővített kiadás. (Az első kiadást szerk. *Marosi Sándor–Somogyi Sándor*). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, 876 p.
- FRISNYÁK S. (1999): Borsod vármegye földhasznosítása a 18-19. században. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37. Miskolc, pp. 585–602.
- FRISNYÁK S. (2002): Szendrő földrajzi képe. In: *Veres László – Viga Gyula* (szerk.): Szendrő monográfiája. Szendrő, pp. 7–22.
- FRISNYÁK Zs. (2003): A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000. História Könyvtár, MTA Történettudományi Kutatóközpont. Budapest, 346p.
- FRISNYÁK Zs. (2013): Az utak forgalma Borsodban a 19. század végén. Történeti Földrajzi Közlemények 1. évf. 1-2. sz. pp. 48-55.
- HADOBÁS P. (szerk.) (1999): Edelény és a Bódva-völgye. Segédkönyv a helytörténet és a természetrajz tanításához általános és középiskolák részére. Edelény, 189p.
- H. SZABÓ B. (1956): Bódva-völgyi képeskönyv. Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Szervezete. Miskolc, 114 p.
- KUBINYI A. (1999): Központi helyek a középkor végi Borsod, Abaúj és Torna megyében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37. Miskolc, pp. 449–518.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 452 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2013): Munkák, emberek, hiedelmek a Bódva mentén. Budapest, p. 258
- PEJA Gy. (1973): Az edelényi táj földrajzi képe. In: *Sápi Vilmos* (szerk.): Edelény múltjából. Edelény, pp. 15-38.
- SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a Kárpát-medencében – régészeti geológiai, geoarcheológiai és környezettörténeti vizsgálatok és azok szintézise. In: *Szónokiné Ancsin Gabriella* (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Szeged, pp. 83–104,

- SZABÓ J. (1998): A Cserhátvidék geomorfológiai fejlődése és domborzati képe. *Földrajzi Értesítő* 47. 3. pp. 409–431.
- SZABÓ J. (1999): A Bódva-völgy (településeinek) geomorfológiai adottságai a tájfejlődés tükrében. In: *Bodnár Mónika–Rémiás Tibor* (szerk.): *Tanulmányok a Bódva-völgy múltjából*. Putnok, pp. 19–44.
- SZUHAY P. (1982): A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában. Miskolc, 159 p.
- VIGA Gy. (2007): Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza. Debrecen, 264 p.
- VIGA Gy. (2013): A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században). Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 238 p.
- WOLF M. (1999): Adatok a Bódva-völgy honfoglalás és kora Árpád-kori településtörténetéhez. In: *Bodnár Mónika–Rémiás Tibor* (szerk.): *Tanulmányok a Bódva-völgy múltjából*. Putnok, pp. 121–130.
- WOLF M. (2019): A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása. Budapest–Miskolc–Szeged, 516 p.

STATISZTIKAI FORRÁSOK

- (1) Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Buda, 1865.
- (2) A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Budapest, 1897.
- (3) A Magyar Korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. Budapest, 1903.
- (4) A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904.
- (5) Abaúj-Torna vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövendelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T-czikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1914.
- (6) Borsod vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövendelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T-czikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1914.
- (7) Magyarországi statisztikai adatgyűjtemény: 1870–1970. Földterület III. Községsoros adatok. KSH. Budapest, é.n.
- (8) Magyar statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés III. Községsoros adatok: 1. Szarvasmarha-állomány, 2. Sertésállomány, 3. Lóállomány, 4. Juhállomány. KSH. Budapest, 1972.

A KÖZIGAZGATÁS TÉRBELI VÁLTOZÁSAI A BÁNSÁGBAN (1718-1923)

KÓKAI SÁNDOR

SPATIAL CHANGES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE BANAT (1718-1923)

As a result of the frequent changes in the division of administrative space, the most frequent and largest transformations in historical Hungary were in the Banat region, so much so that the names of some of the medieval counties were forgotten. However, this unity of administrative history does not call into question the unity and independent image of the Banat, which differed in all respects from the surrounding macro-regions (Bačka, Transylvania, the Great Plain) and still lives as an entity in the minds of the Banat people, the image of Banat formed earlier, based on some general characteristics, is one-sided in this respect as well. All this can lead to a revision of the historical concept of Banat and the so-called Even to a more comprehensive understanding of Banat-syndrome.

BEVEZETÉS

Az Al-Duna, a Tisza és a Maros folyók által közrefogott terület igazgatására és térszerveződésére a magyar honfoglalás előtt a széttagoltság volt jellemző, s eltérő irányú, birodalmi perem területekhez való kapcsolódásokban nyilvánult meg. Az itt élő népek (pl. dák, római, hun, gót, frank, avar, bolgár stb.) e területet – vagy annak egy részét – általában rövid ideig uralták és az avarok kivételével nem építettek ki tartós és maradandó államszervezetet, illetve térstruktúrát, s nem hoztak létre valós társadalmi-gazdasági-politikai centrumot sem. E folyamatokban markáns változást a magyar honfoglalás és államszerveződés hozott, melynek egyik legfontosabb eredménye, hogy a Kárpát-medence helyi és helyzeti energiáit – társadalmi-gazdasági szerveződésénél fogva – úgy tudata hasznosítani és működtetni, hogy mindhárom funkcionális térszínen (alföld, dombvidék, hegységkeret) egyszerre jelent meg, s területi rendszerébe zökkenő mentesen építette be a korábbi tájhasználat legfontosabb, ekkor meglévő elemeit, az igazgatási térstruktúrája azonban teljesen eltért a korábbi évszázadokétól.

A honfoglalásunk után rövid idő alatt olyan igazgatási-területi rendszer kiépítése következett be, mely e térségben kisebb módosulásokkal (Ajtony

„országától” Csanád királyi vármegye felbomlásáig bezárólag) évszázadokig fenntartható maradt. A regionalizmus és az állam kiépülő és homogenizáló hatalmi-politikai intézmény-rendszereinek és területi-szervezeti szintjeinek megfelelő regionalizáció harmóniáját területünkön jól mutatja, hogy ezek (pl. Lippai (szegedi) kamara /1308-1382/ stb.) magterülete minden esetben az Al-Duna–Tisza–Maros folyók által közrezárt terület maradt. A 16. század elejéig a belső térszerkezeti erővonalakra és a két legfontosabb – nagytájakat összekötő – folyó-völgyre (Maros-kapu, Al-dunai Vaskapu) szerveződő hét nemesi vármegye (pl. Temes, Keve, Csanád stb.) és központjaik biztosították a magyar állam és a mindenkori uralkodói számára e déli végeken is az uralmat. A temesközi vármegyék köz- és szakigazgatási szervezete nem tért el az ország más részein megismertektől, azonban az Al-Duna menti sűrű végvárrendszer kiépítése és fenntartása, illetve az állandósuló török veszély a várbirtokok jelentőségét kiemelte.

A több évszázados fejlődés eredményeként kialakult igazgatási-gazdálkodási struktúrára a Török Birodalom terjeszkedése (1390-ben a törökök már betörnek és pusztítják e terület erőforrásait) és Kárpát-medencén belüli térfoglalása régióinkban ismét megosztott teret és igazgatást eredményezett. Temesvár törökök általi elfoglalása (1552) után kialakult állapot – kisebb hatalmi tér módosulásoktól eltekintve – gyakorlatilag a felszabadító háborúig fennmaradt. A Temesvári vilajet – a Partium, a Tisza és az Al-Duna között olyan török közigazgatási egység volt, mely északon a Marosig, ill. a Körösökig terjedt – és szandzsájkjainak (pl. Csanád, Arad, Lippa stb.) kiterjedése ugyan csak részben fedte le a későbbi Bánság területét, azonban megszüntetve megőrizte a korábbi igazgatási alapelemeket, mindazok ellenére is, hogy a Lugos-Karánsebesi kerület már az Erdélyi fejedelemséghez tartozott. A politikai periférizálódás ismét puffer övezetté változtatta e régiót, amelynek megosztottsága csak 1658-ben szűnt meg, amikor Barcsay Ákos, az utolsó lugosi és karánsebesi bán – az erdélyi fejedelmi cím elnyerésért – Lugost és Karánsebest a töröknek átadta, a vassvári béke pedig a török e szerzeményét helybenhagyta.

A felszabadító háborúk idején Veterani tábornok Karánsebes elfoglalása (1688) után reorganizálta a korábbi közigazgatási állapotot, azonban a karlócai béke a területet ismét a török kezére jutatta, s ott is maradt a pozsareváci békekötésig (1718).

I. A KÖZIGAZGATÁSI TERFELOSZTÁS SAJÁTOSÁGAI 1718-1779 KÖZÖTT

A pozsareváci békekötés után az Al-Duna-Tisza-Maros folyók és a történelmi Erdély nyugati határa közötti 28523 km²-nyi területet nem csatolták vissza az anyaországhoz, hanem 1716-tól 1751-ig katonai kincstári, 1751-1779 között pedig polgári kincstári igazgatás alá helyezték. A bécsi Udvar által újszerzeménynek tekintett területre nem térhetett vissza a korábbi közigazgatás

és az ezt leképező térstruktúra sem reorganizálódott. Az ország többi területétől vámhatárokkal is elválasztott régióra új elnevezést vezettek be (Temesi Bánság), mindazok ellenére, hogy korábbi történelmi idősakra vonatkozóan egyetlen temesi bánról és önálló temesi bánságról sincs tudomásunk.

E lépéssel a török alóli fölszabadítás után a bécsi udvar egyedülálló lehetőséghez jutott a terület modern berendezkedésének kialakításához. A Bánságra koronatartományként tekintettek – hivatalosan nem volt az –, s közvetlenül Bécsből kormányozták. A főhatóságot az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács gyakorolta (*Kalmár J. 1991*). Az Udvari Kamara által használt Bánát elnevezés, a Banatus Temesiensis latin szó szerkezetben szereplő első tagból szóvégeelhagyással keletkezett. A német Banat elnevezés is ebből ered, amely 1748-ban Temesvári Bánát alakban megjelent a magyar írásbeliségben, majd tájnévként a szerb és román nyelvben is gyökeret eresztett (*Kiss L. 1980*). A régió magyar lakosai a Bánság elnevezést használták. A Temesi Bánság elnevezés 1718-1779 és 1851-1860 között volt használatos, s ekkor is csak a közigazgatásban.

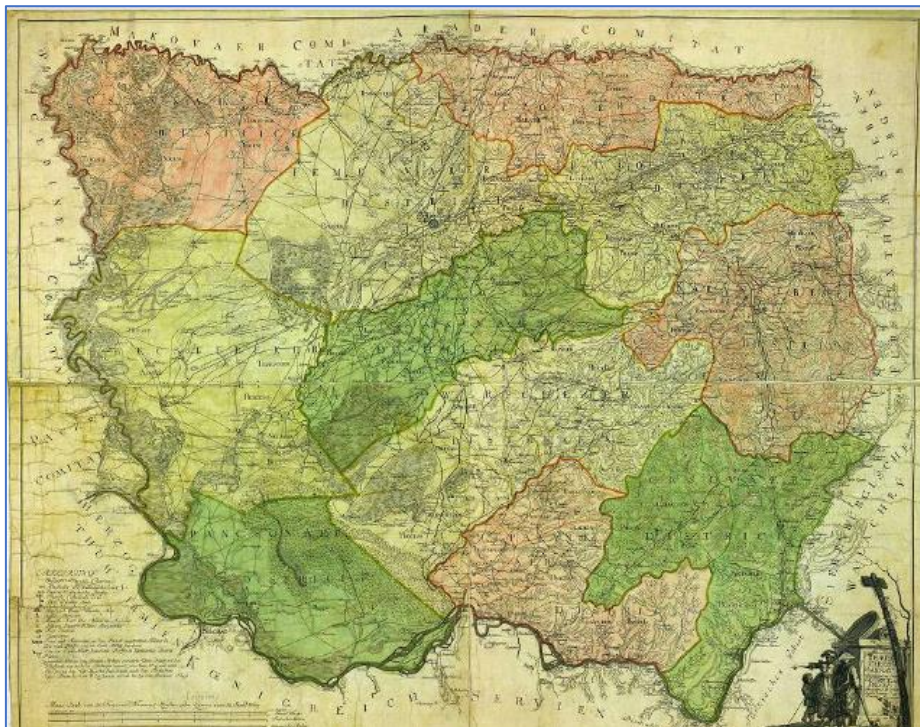
1. táblázat. A Bánság lakott települései kerületenként (1717)

Kerület	Lakott települések száma	Lakatlan települések száma	Lakóházak száma	Népességszám		Lakott települések száma*	Lakóházak száma*
				4,5fő/ház	5 fő/ház		
Nagybecskereki	24	55	574	2583	2870	24	547
Csanádi	21	40	448	2016	2240	20	410
Pancsovai	36	40	776	3492	3880	36	778
Temesvári	71	58	1448	6516	7240	67	1829
Csákovai	61	1	3432	15444	17160	68	3752
Lippai	76	71	1131	5089	5655	76	1132
Verseci	72	11	3503	15764	17515	71	3488
Palánkai	55	3	2377	10696	11885	55	2320
Facsádi	108	36	1968	8856	9840	104	1844
Karánsebesi	91	5	3915	17618	19575	88	3992
Orsovai	39	5	1717	7726	8585	29	1692
Összesen	654	325	21.289	95.800	106.445	638	21.784

*Forrás: Magyar Katolikus Lexikon, ill. *Szentkláray J. adatai szerint*

A mindenkori katonai kormányzó elnökletével létrejött a „Lands-Administration des Temescher Banats”, katonai és kamarai tisztviselőkkel. Az adminisztrációt a tizenhárom, majd tizenegy kerület élén „Verwalter”-ek és a melléjük kirendelt hivatalnokok (pl. tiszttartók, vámszedők, harmincadosok, sótiszték, írnokok stb.) képviselték, akik egyik fontos feladata a humán erőforrás és az épített környezet állapotának felmérése volt (*1. táblázat*).

A Bánság belső igazgatási struktúrája is átalakult, 11 kerületre osztották fel (1. térkép). Az egyes kerületeket 2-4 körzetre (Process) osztották, azonban a pancsovai kerületen belül ekkor még nem jelöltek ki körzeteket. Az elnevezések jellege is mutatja, hogy a katonai szakigazgatás volt a domináns – különösen 1751-ig –, s a polgári közigazgatás valamennyi elemét is ennek rendelték alá. A belső igazgatás fejlődését mutatja, hogy a humán erőforrás betelepítéssel és betelepüléssel történő jelentős gyarapodásának eredményeként a földrajzi környezethez alkalmazkodó, mindazt figyelembe vevő differenciált, de stabil mikro regionális igazgatási-gazdasági térstruktúrák alakultak ki a 18. század közepére (2. táblázat).

1. térkép. A Temesi Bánság térképe kerületi beosztással (1765)

Forrás: Hadtörténeti Intézet, BIXa 1281 (Wikler H, Bécs, Sax J. készítette)

2. táblázat. A Bánság népessége és igazgatási régiói (1775)

Kerület	Település	Lakossága	Járásokba sorolt települések száma
Temesvári	42	54715	Szt. András (17), Parta (12), Bucovat (13)
Csáki	63	38110	Csák (15), Juruka (13), Berzava (16), Temes (19)
Verseci	64	75108	Krassóvár (8), Tikvány (7), Ramna (13), Nagyzsám (16), Versec (20)
Csanádi	15	29733	Marosi (8), Tiszai (7)
Lippai	42	31402	Kápolnás (11), Lippa (10), Barra (11), Kissemjén (10)
N.becsekereki	15	29810	Temesi (8), Tiszai (7)
Újpalánkai	51	-	Jasenova (13), Illadia (14), Racasdia (15), Clisura (9)
Pancsovai	22	-	Kubin (8), Neuzina (7), Pancsova (7)
Karánsebesi	75	29826	Poganis (24), Temes (29), Bistra (22)
Orsovai	36	-	Orsova (23), Almás (13)
Lugosi	91	34034	Facsád (27), Lugos (24), Lunkány (24), Szárazány (16)
Bánság	516	317.928	36 járás

Forrás: Ethnographie... (1857)

E lépésekkel a Bánság különös és sajátos helyzetbe került, s a történelmi Magyarország többi régiójától társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén is karakterisztikusan elkülönült (pl. településhálózati, gazdasági, etnikai, történelmi és regionális elemek stb.). A Bánság 1718-1779 közötti történelme európai összehasonlításban is kuriózum volt. Az államügyek tárgykörök szerinti elkülönítésének első olyan előfutára volt – ellentétben a kancelláriákkal –, amelyek modern birodalmi perspektívában gondolkodtak, szakképzett hivatalnokokkal rendelkeztek és igyekeztek eleget tenni az új kor új követelményeinek, melyeken keresztül érvényesült az udvar korlátlan gazdasági, pénzügyi és politikai befolyása. Mindezzel egybevág, hogy a Bánság kormányzása meglehetősen centralizált volt, a mindenkori kormányzó döntött polgári és katonai ügyekben, s csupán a bécsi udvarnak tartozott felelősséggel.

Egyfajta politikai, kormányzati és társadalmi „tabula rasa” jellemezte a vidéket, amely látens lehetőségeivel jelentős migrációt indított el Európa legkülönbözőbb tájairól. Az előremutató népesedéspolitikai (pl. kivándorlási tilalom, több gyermek nevelésére serkentő adókedvezmények stb.), a modern köz- és szakigazgatás, a méltányosabb adózás, a nagyobb jólét, a jobbágyság részbeni megszüntetése, a kulturális szükségletek jobb kielégítése a különállás

érzetét és tudatát volt hivatva kifejleszteni a betelepülők körében. A merkantilizmus szellemében céltudatos gazdasági intézkedéseket hajtottak végre, a gazdasági folyamatokat az állam szabályozta, új iparágakat fejlesztettek és a modern ipari eljárások tanulmányozására szakembereket küldtek külföldre. Az ország más területeitől eltérően – török piacra termelő – állami manufaktúrákat hoztak létre, s a közigazgatás is modernizálódott.

Elsősorban a korábbi széttagolt társadalmi-gazdasági keretet átalakítva az egységes gazdaság – egyelőre regionális keretben – megteremtése felé tették meg az első lépéseket. E kísérlet eredményeként a Temesi Bánság politikai, társadalmi és gazdasági régióként is elkülönült, így válhatott a 18. század végére sajátos történelmi régióvá is. Ezt az időszakot joggal nevezhetjük az első modern regionalizációs kísérletnek a történelmi Magyarországon. E modernizációs kísérlet azonban – hiába volt előremutató – kudarcot vallott, azonban a Bánság – mint tudatosan kialakított „minta tartomány” – olyan előfutárrá vált, amely – ha csak áttételesen is – alapjaiban segítette elő a 18. századi Habsburg regionalizáció – politikai előzményekre is reagáló – központosító törekvéseinek sikerét.

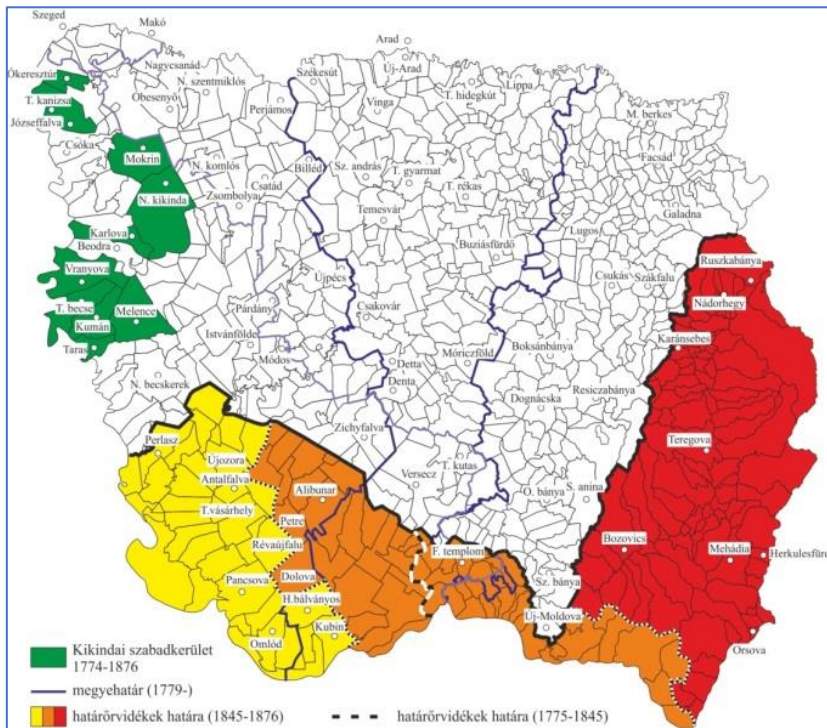
II. A közigazgatási térfelosztás sajátosságai 1779-1876 között

Mária Terézia az 1778. évi rendeletében teljesítette a magyar nemesség gyakran megismételt kérését és a polgári igazgatás alatt lévő nyolc bánsági kerületet Magyarország közigazgatási szervezetébe visszacsatolta. E területekből alakult Torontál, Temes és Krassó vármegye. Azonban ez nem a középkori vármegyék automatikus visszaállítását jelentette, s a Bánsági Határőrvidékre (1779-1876) és a Kikindai Szabad kerületre (1774-1876) nem terjedt ki (2. *térkép*), mely területek továbbra is elszakítva maradtak Magyarországtól, s a bécsi Haditanács fennhatósága alatt maradtak.

Az Udvari Kamara közvetett és közvetlen beavatkozásai a nemesi vármegyék visszaállítása (1779) után ugyan megváltoztak, azonban a társadalmi-gazdasági-települési tér valamennyi elemét átfogó, a 18. századi abszolútizmus merkantilista jegyeit is magán hordozó hatások lenyomatai napjainkig kimutathatóak a régióban.

Az 1774/1779-től kialakított bánsági köz- és szakigazgatás közel egy évszázadig ismét megosztott struktúrát eredményezett, most Bécs és Pest-Buda között, időszakosan is eltérő dominanciával. Ezt az állapotot az 1845. évi belső átrendezés – önálló illír (szerb) határőrezred kialakítása Fehértemplom központtal – sem változtatta meg. II. József kerületbeosztása – a temesvári kerület létrehozása Temes, Torontál, Krassó és Bács-Bodrog vármegyékből (1785-90), a Bánsági Határőrvidék nélkül -, s a Bach-korszak változásai – a német nyelvű Szerb Vajdaság és Temesi Bánság létrehozása, a Bácska és Szerémség egy

részével együtt (1851-1860) – mélyebb lenyomat nélküli rövid intermezzo-nak bizonyultak.

2. térkép. A Bánság közigazgatási térfelosztása (1779-1876)

A régió igazgatási-gazdasági egységének helyreállítása az 1871. június 8-i királyi rendelettel kezdődött, amely a Bánsági Határörvidéket feloszlatta és 1872. január 1-től fogva de jure az anyaországhoz visszacsatolta. A Bánsági Határörvidék megszüntetése és betagolódása a három bánsági vármegyébe néhány év alatt megtörtént, melynek fokozatos megvalósításával az uralkodó a magyar Honvédelmi Minisztériumot bízta meg. A Bánsági-Határörvidéket ideiglenesen a temesvári hadi főparancsnokság alá helyezték, amíg a polgárisítást be nem fejeződik. 1872. VI. 8-án e folyamat véglegessé vált, az öt (kubini, antalfalvai, pancsovai, perlaszi, glogoni) járásra osztott terület 1-10. századából egészítették ki Torontál vármegyét. A 11. (károlyfalvi járás) és 12. századát (kubini járás) Temes vármegyébe kebelezték (3. térkép). A visszacsatolást az 1873. XXVII. tc. iktatta törvénybe. Ennek értelmében:

1. a volt román-bánsági ezred és a volt szerb-bánsági ezrednek 12. százada, vagyis a karánsebesi, teregovai, bozovici és orsovai szolgabírói járasok

- Karánsebes székhellyel Szörény vármegye elnevezése alatt önálló törvényhatósággá egyesítették;
2. a volt szerb-bánsági ezredből a fehértemplomi szolgabírói járás Krassó vármegyébe;
 3. a volt szerb bánsági ezredből és a volt német-bánsági ezredből a károlyfalvi és a kubini szolgabírói járások Temes vármegyébe;
 4. a szerb-bánsági ezredből és a német-bánsági ezredből a pancsovai, ujfalvi, alibunári, antalfalvi és a perlaszi szolgabírói járások Torontál vármegyébe;
 5. Pancsovát, Fehértemplomot és Karánsebest önálló törvényhatósági joggal ruházták fel.

A bánsági ezredek területének legnagyobb része – miként a Nagyikindai Szabad Kerület is – Torontál vármegyéhez, kisebb részük Temes illetve Szörény vármegyéhez került (3. térkép), ezzel a Határőrvidék közigazgatási, jogi különállása megszűnt.

3. térkép. A Bánság közigazgatási térfelosztása (1873-1880)

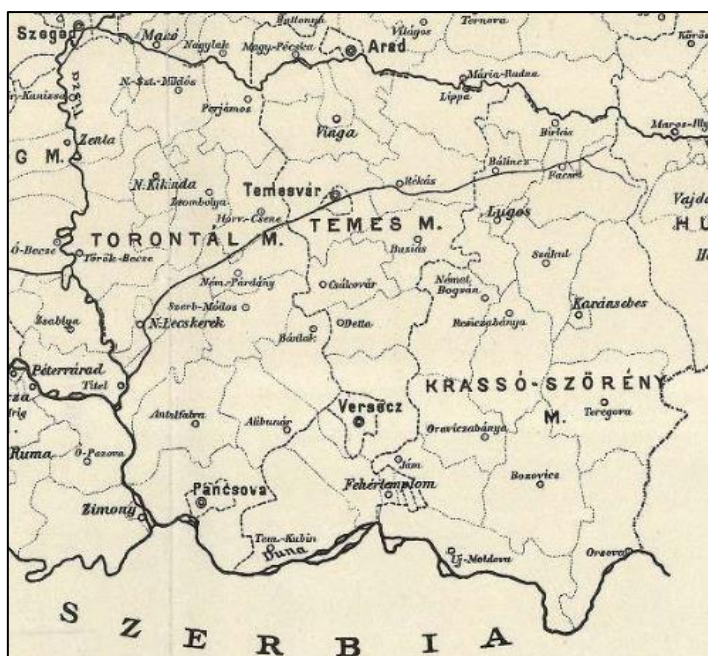
Forrás: saját szerkesztés

A visszacsatolás de facto 1876-ig, illetve 1880-ig elhúzódott. Az 1873. évi XXVII. tc. ugyanis létrehozta Szörény vármegyét, meghatározva területét,

székhelye az önálló törvényhatósági joggal felruházott Karánsebes lett. E vármegye azonban igen rövid életűnek bizonyult, mert már 1880-ban egyesítették Krassó vármegyével.

III. A KÖZIGAZGATÁSI TÉRFELOSZTÁS SAJÁTÓSÁGAI 1876-1920 KÖZÖTT

Az 1881-1920 közötti közigazgatási beosztás alapján a Bánság három vármegye (Torontál, Temes és Krassó-Szörény) 39 járását, három törvényhatósági jogú (Temesvár, Versec, Pancsova) és hat rendezett tanácsú (Nagybecskerek, Lugos, Nagykikinda, Karánsebes, Vinga, Fehértemplom) városát és 795 községét, ill. az ezekhez kapcsolódó külterületeket foglalta magába, 28523 km²-nyi kiterjedésben (4. térkép).

4. térkép. A Bánság közigazgatási térfelosztása (1881-1920)

Forrás: Magyarország közigazgatása (1910)c. térkép részlete

Az igazgatástörténeti előzményeket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a 19/20. század fordulójára a Bánság olyan történeti, politikai, gazdasági és földrajzi régióvá vált, amelynek 18-19. századi fejlődése sajátos társadalmi-települési, etnikai, néprajzi és kulturális arculatot is adott e vidéknek. A Bánság rendelkezett olyan társadalmi-gazdasági igazgatási-települési sajátosságokkal –

az egyértelmű természet földrajzi különbségek mellett –, melyek elkülönítették a Kárpát-medence más régióitól (Kókai S. 2010). A kedvező földrajzi-ökológiai adottságok és a humán erőforrások hatására pedig a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtájává vált, melynek megtartásáért és megszerzéséért minden érdekelt fél (Magyarország, Szerbia, Románia) maximális erőfeszítéseket tett 1918-1923 között. A régió etnikai-vallási alapú kulturális sokszínűsége, a keleti és nyugati kereszténység évezredes találkozási területe és puffer zónájaként is felfogható (Nagy M. M. 2006).

IV. A KÖZIGAZGATÁSI TÉRFELOSZTÁS SAJÁTÓSÁGAI 1920-2023 KÖZÖTT

Különösen fontos, hogy a realitások talajától messze elrugaszkodó szerb és román területi igények egymást is keresztezték. Ez az ütközés olyan mértékű volt, hogy 1918 végén, illetve 1919 elején reálisan felmerült egy szerb-román háború lehetősége. Ennek elkerülése érdekében hozta létre a francia hadsereg az ún. semleges zónát. Az első világháborút lezáró katonai megszállás (5. térkép) és a trianoni békediktátum kihívásaira és próbatételeire adott sajátos bánási válaszok (pl. Bánási Köztársaság kikiáltása, demilitarizált övezet létrehozása, Lugos és Krassó-Szörény vármegye északi részének sajátos helyzete 1919-ben stb.) közül mindössze kettőt említek meg, amelyek markánsan érintették a közigazgatási térfelosztást (Suba J. 2018). A belgrádi katonai konvenció – mely megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását – értelmében a Maros folyó vonaláig demilitarizálni kellett a Délvidéket, úgy hogy a megszállt területeken jogilag továbbra is fennmaradt a magyar közigazgatás. Ténylegesen azonban a megszállt területeken a magyar közigazgatás nem funkcionált, szerepe és feladatai a megszállók igényei szerint alakult.

A Versaillesban megrajzolt határok sem az etnikai összetételre, sem a települési-természeti tényezőkre nem voltak tekintettel, azaz a Bánágban is tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Valkány, Klári stb.) és a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat (pl. a bánági vasútvonal-hálózatot nem kevesebb, mint tizenhét helyen metszette a trianoni határ) vágtak szét az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően.

A trianoni döntés, amely három részre szakította e régiót, s mindez az 1923. november 24-én Belgrádban aláírt szerb-román országhatár módosítás óta – ekkor 20 települést cseréltek ki az érintett felek Magyarország kizárásával – napjainkig változatlan (3. táblázat, 6. térkép). A trianoni döntés eredményeként ismét megosztott uralmi tér alakult ki Budapest, Belgrád, Bukarest kontextusban. A Bánág ismét puffer zónává vált, s közismert sajátosságokkal napjainkban is rendelkezik (pl. áramlási kapu, gyűjtő- és elosztó csomópontok, kulturális ütközőtér stb.).

5. térkép. A Délvidék katonai megszállása 1918. novemberében

Forrás: saját szerkesztés

Amint a 3. táblázatból látható: 13 település került a délszláv államtól Romániához, míg 7 település került Romániától a délszláv államhoz.

- ✓ A Romániához került 13 település közül, mindössze 5 település (Óbéb, Laczunás, Öregfalú, Csorda és Jám) volt román többségű! A fennmaradó nyolc településből öt német többségű (Battyánháza, Zombolya, Kiskomlós, Újvár és Nagyzsám), kettő szerb többségű (Csene és Karácsonyiliget) és egy magyar (Pusztakeresztúr). A Romániához került 28424 főnek mindössze 19,2%-a (5455 fő) volt román.
- ✓ A délszláv államhoz került 7 település közül, mindössze egy volt szerb többségű (Torontálsurján), négy német (Nákófalva, Párdány, Módos és Káptlanfalva) egy román (Nagygáj) és egy magyar többséggel (Torontálújfalva rendelkezett. A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került 14895 főnek 19,7%-a (2941 fő) volt szerb.
- ✓ A települések cseréjét nem az etnikai szálak mozgatták. Ugyanis a fenti adatsorok alapján kijelenthetjük, hogy a jugoszláv-román határmódosítás során nem érvényesült az etnikai elv! Nem igazságosabb etnikai alapú területcsere következett be – azaz nem román-szerb lakosságcsere történt – hanem többségében német és

magyar lakosságú településeket cseréltek ki egymás között, stratégiai okok miatt (Kókai S. 2022).

3. táblázat. A szerbek és a románok között kicserélt települések lakosságának etnikai megoszlása az 1910. évi népszámlálás adatai alapján

Települések	Összlakosság	magyar	német	szerb	román	egyéb
Romániához						
Pusztakeresztúr	687	671	13	-	1	2
Óbéb	2494	405	212	37	1809	31
+ Battyánháza	155	4	145	-	5	1
Zsombolya	10893	2266	8088	245	105	189
Kiskomlós	1855	50	1769	2	21	13
Laczunás	1040	121	14	14	864	27
Öregfalu	1353	427	65	32	820	9
Újvár	1656	56	1553	17	14	16
Csene	2735	198	957	1409	43	128
Karácsonyiliget	1065	24	32	906	102	1
Nagyzsám	2662	220	2193	147	15	87
Csorda	676	4	-	-	661	11
Jám	1153	109	46	1	995	2
Összesen (A)	28424	4555	15087	2810	5455	517
Szerb-Horvát-Szlovén Államhoz						
Nákófalva	2509	39	2427	9	33	1
Párdány	3213	243	1874	1052	4	40
Módos	4750	878	1941	1374	61	496
Torontálsurján	563	74	51	434	2	2
Káptalanfalva	267	112	155	-	-	-
Torontálújfalva	663	450	196	14	3	-
Nagygáj	2930	745	620	58	1456	53
Összesen (B)	14895	2541	7264	2941	1559	592
Összesen (A+B)	43319	7096	22351	5751	7014	1109

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Említést érdemelnek még azok a közigazgatási változások is, amely Magyar-Bánság 271 km²-nyi területén lévő kilenc Torontál megyei települést 1923-ig Kiszombor ideiglenes székhellyel önálló töredék megyeként kezelte, majd 1949-ig Arad-Csanád-Torontál k.e.e. vármegye részévé tette, s 1950-ben pedig Csongrád megyéhez kapcsolta. Szerb-Bánság (9307 km², 187 település) és Román-Bánság (18945 km², 608 település) közigazgatási beosztása a 20. században egy-két évtizedenként mind elnevezésében, mind területi kiterjedésében gyakran változott. A Bánság 1920. évi 804 db közigazgatásilag önálló települése napjainkban öt romániai megyéhez, három szerbiai vajdasági körzethez és Belgrádhhoz, valamint Csongrád-Csanád megyéhez tartozik.

6. térkép. A Bánság felosztása (1920-1923)

Forrás: Dan Petre (2005) alapján saját szerkesztés

ÖSSZEZÉS

Az igazgatási térfelosztás gyakori változásainak eredményeként a történelmi Magyarországon a leggyakoribb és a legnagyobb átalakítások a bánsági régióban voltak, olyannyira, hogy a középkori vármegyék egy részének a neve is elfelejtődött. E rövid közigazgatás-történeti írás alapján sem kérdőjelezhető meg azonban a Bánság egysége, önálló, sajátos arculata, mely minden tekintetben különbözött a környező makro régióktól (Bácska, Erdély, Nagyalföld) és mindez ma is entitásként él a bánsági emberek tudatában, utalva arra, hogy a korábban – néhány általános jellemző alapján – kialakított Bánság-kép e tekintetben is egyoldalú. Mindez elvezethet a történeti Bánság fogalom revíziójáig és az ún. Bánság-szindróma átfogóbb megértéséig is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÖHM L. (1867): Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Pest.
- CZOERNIG, K (1857): Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. kötet. Wien.
- DAN, P (2005): Hotarele românismlui în date. București: Litera Internațional. 2005. 106–107.
- GRISELINI, F (1780): Versuch einer politischen und naturlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. Wien.
- JAKABFFY I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- JAKABFFY E. (1920): Krassó-Szörény végnapjai. Bp. 49. p.
- KALMÁR J. (1991): A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján. Századok, 125. évfolyam, pp. 489–499.
- KISS L. (1980): Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 850 p.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 421 p.
- KÓKAI S. (2022): Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718-2011). Nyíregyháza-Kiszombor, 810 p.
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON XIII. Főszerk. Diós István; szerk. Viczián János. Budapest: Szent István Társulat. 2008. Online hozzáférés: 2022. V. 12.
- Nagy Miklós M. (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In. A Délvidék történeti földrajza. (szerk. Kókai Sándor), Nyíregyháza. pp. 161-177.
- PESTY F. (1877): A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története. Budapest.
- REISZIG E. (1909): Torontál vármegye községei. In. Borovszky S. (szerk.) Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- REISZIG E. (1911): Temes vármegye községei In. Borovszky S. (szerk.) Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p.294.
- SUBA J.(2018): Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. Közép-Európai Közlemények, pp. 170-176.
- SZENTKLÁRAY J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig). Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. Temesvár

SZABOTÁZSTEVÉKENYSÉGEK TERVEZÉSE A M. KIR. HONVÉDSÉGHADMŰVELETI TERVEIBEN EGY FELTÉTELEZETT KISANTANT ÁLLAMOK ELLENI KATONAI KONFLIKTUS ESETÉN ¹

SUBA JÁNOS

PLANNING SABOTAGE ACTIVITIES IN THE OPERATIONAL SCHEMES OF THE ROYAL HUNGARIAN ARMY, IN CASE OF A HYPOTHETICAL MILITARY CONFLICT AGAINST THE LITTLE ENTENTE STATES

The aim of sabotage actions is to carry out operations against the transport network and the news centers in the territory of the hostile states or in domestic areas occupied by the enemy, in order to disturb or delay mobilization and procession of the enemy forces. It had a particularly important role in the Hungarian operational schemes, as it was believed that the active enforcement of sabotage operations could successfully foil an assumed Czechoslovakian attack against Budapest. Two forms of sabotage were distinguished in the contemporary military terminology: destroy or disturb. The only difference was the extent of damage, which defines the duration of reconstruction and the size of the usable standing forces. As military terms, destroy and disturb primarily meant an attack against the transport lines (railway and road network) and the news centers in order to significantly harm the communication and the free moving of the enemy. It has to be commanded if the benefit counterbalances the possible disadvantages and damages. Destroy requires at least 4 or 5 days, while disturb takes 1 or 2 days to be restored. Destroy was included in mayor operational schemes therefore it could only be ordered by higher headquarters. Preparations for sabotage actions were suspended by the military leadership for foreign policy reasons since the autumn of 1934. After the Marseille assassination the role of sabotage operations was reconsidered. The operational documents

¹ A dolgozat szerves folytatása a szerző: A magyar királyi honvédség alkalmazási lehetőségei a két világháború között In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 2017. 5. évf. 3-4. sz. 230-244.p. Valamint Suba János: Egy lehetséges magyar-csehszlovák katonai konfliktus magyar foratókönyve 1934-ből. In: *Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek* (sárospataki konferenciasorozat 1) Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára (szerk.: Dr. Tamás Edit – Dr. Kókai Sándor) 305-316 p., Sárospatak 2019. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 66. tanulmányainak.

clearly indicate the aims and directions of raids using military forces as well as operations by Secret Service tools, which were supposed to support the success of the Hungarian operational schemes.

BEVEZETÉS

Szabotázstevékenység célja az ellenséges államok területén (vagy az ellenség által megszállt saját területeken) vasút, út, műtárgyak, pályaudvarok, rádióállomások, híradóvonalak, híradóközpontok ellen végrehajtott műveletekkel az ellenséges erők mozgósítását felvonulást megzavarni és késleltetni. A magyar hadművelleti tervekben azért kapott fontos szerepet, mert szerintük a Budapest elleni feltételezett csehszlovák támadás –akkori terminológiával megrohanás -, meghiúsításában a szabotázstevékenység cselekvő alkalmazása sikerrel kecsegtet.

1. SZABOTÁZSTEVEKENYSÉG

1.1. Célja

A korabeli katonai terminológia a szabotázstevékenységnek két fajtáját különböztette meg: a rombolását és a megszakítást. Eltérés csak a károkozás mértékében van, – robbantás és tönkretétel útján – és ez meghatározza a helyreállítás időtartamát és a felhasználható álló erők nagyságát.

A rombolás és a megszakítás, mint katonai fogalom elsősorban a közlekedési vonalak (vasút-úthálózat) és hírközpontok ellen történő támadást az ellenség mozgásszabadságának, összeköttetésének érzékeny megzavarását jelentette. Akkor kell elrendelni, ha a haszon a később várható saját hátránnyal és kárral arányban áll. A rombolás helyreállításához minimum 4-5 nap, míg a megszakítás helyreállításához 1-2 nap kell.

Rombolások végrehajtása robbantással történik. A vasútvonalaknál: a nagy hidaknál egy-két hídmező felrobbantását (a pillérek robbantásához kamrák kellene), esetleg fontosabb tartóhevederek robbantását jelentette. Alagutak robbantásánál úgy, hogy a föld teljesen behulljon. Műutaknál az útkereszteződéseknél és útkanyarulatoknál és serpentineknél több egymáson átnyúló tölcser robbantása, és a hidak robbantása. A vízi csatornáknál zsilipek, hídon vezetett csatornák, alagutak robbantása kell, hogy megtörténjen.

Megszakítások végrehajtása általában rongálást jelentetett. A vasútnál a nyílt pályán: éles kanyarulatban a külső sínzálak és az azokat összekötő sínhevederek robbantása eltávolítása; esetleg nyombővítés, sínlazítás. Rövid műtárgyak robbantása, eltávolítása (főleg magas töltéseknél). Az állomásokban: váltósínek, csúcssínek, állomásbiztosító berendezések robbantása, eltávolítása. Víz utaknál: lánc-, gerenda záruk létesítése, hajók elsüllyesztése, aknák lerakása.

Műutaknál: az utakat szegélyező fasorok leterítése (úgyhogy a fák a gyökérrel még összefüggjenek), kocsik és egyéb torlaszok készítése, kövezet felbontása, árkok létesítése az úttesten, aknák használata stb.

A rombolásokat egy nagyobb hadművelet terv keretébe illesztették be. Ezért a rombolást csak magasabb parancsnokságok rendelhették el. Végrehajtásukra külön parancs intézkedik. A vasúti és közúti rombolások és megszakításokba a táviró és távbeszélő összeköttetés is beleértendő. Az állami rádióállomások mind rombolandók a korabeli szabályzatok szerint.

A szabotázs munkálatok előkészületeit a katonai vezetés külpolitikai okokból 1934 ősze óta szüneteltette. A Marseille-i merénylet² kapcsán átgondolták a szabotázs műveletek szerepét, a következő szempontok alapján: a szervezéseket újra megindítsák-e, vagy a maradjon az akkori állapot, vagy teljesen beszüntessék a szabotázs előkészületeket? A katonai vezetés szerint tisztán katonai szempontból kívánatos volna a szabotázs szervezésének újbóli megindításuk. A külpolitikai feszültségre való tekintettel vezérkar egy része az akkori állapot fenntartását és esetleg később fokozatos elsorvasztását javasolta.

A hadműveleti iratokból nagyon szépen kirajzolódik az katonai erővel végrehajtott rajtaütések, illetve a titkosszolgálati eszközökkel végrehajtandó tevékenységek céljai, és irányai, amelyek alátámasztották a magyar hadműveleti terv sikerét.

2. CSEHSZLOVÁKIA ELLEN TERVEZETT ROMBOLÁSOK ÉS MEGSZAKÍTÁSOK

2.1. rombolások

Fontossági sorrend Csehszlovák területen – ez általában a felvidéket jelentette – a következők voltak:

- a Vág völgye és régi országhatár között lévő vasútak és közutak
- Ruttka, Zólyom, Léva, Párkány vonala és a Vág közötti terület vasútjai és közútjai
- a vasúti összeköttetést biztosító vonalak megszakítása Romániával³

² 1934. október 9-én Marseille-ben meggyilkolták II. Sándor jugoszláv királyt, és Barthou francia külügyminisztert. A támadást követő nyomozás során sok külföldi ország, így Olaszország mellett Magyarország érintettsége is felvetődött, illetve hogy szerepet játszott a merényletet végrehajtó horvát usztasák kiképzésében. A szervezők egy része Magyarországra menekült, akiket a magyar titkosszolgálat „tüntetett el” Magyarországról. (SJ.)

³ A dokumentumokban a települések az akkori magyar illetve német névükkel vannak megadva. Felváltva fordulnak elő a magyar és a német nevek. A könnyebb beazonosításhoz megadjuk a mostani, és az akkor térképen szereplő német nevüket is.

- a légi erő bénítása, (repülőterek)

Ez részleteiben a következőket jelentette: Vasútrombolásokat terveztek a következő vonalakon: Komárom⁴–Dunaszerdahely⁵ – Pozsony, illetve Pozsony – Lundenburg⁶ vonalon. A Vág völgyében: Lipótvár⁷ – Nagyszombat⁸ – Jablánc⁹ – Sasvár¹⁰ – Jókút¹¹. A Vágújhely¹² –Verbóc¹³ – Morvaország Trencsén¹⁴ – Morvaország vonalon. Zsolnától¹⁵ É-ra Szilézia felé vezető vasútvonalon. A Bánréve–Rimaszombat¹⁶–Breznóbánya¹⁷, valamint Bánréve¹⁸–Rozsnyó¹⁹ – Dobsina²⁰ vonalakon. Kassától kiinduló vonalak közül a legfontosabb Kassa–

⁴ Komárom–Érsekújvár vasútvonalat 1910-ben építették ki. 1910–1914 között Komáromban felépült a vasúti Duna-híd és így a Duna két oldalán futó vasútvonalak összekapcsolása megvalósult. Ezért értékelődött fel Komárom szerepe katonai szempontból.

⁵ Dunaszerdahely (szlovákul: *Dunajská Streda*, németül: *Niedermarkt*.)

⁶ Lundenburg (magyarul *Leventevár*) település Dél-Morvaországban. Ma *Břeclav*. Bécs–Brno vasútvonal halad keresztül a városon.

⁷ Lipótvár, Újvároska (néha Lipótvár, *Leopoldov*, csehül *Městěčko*, *Leopold Mestičko*, németül: *Leopoldstadt*)

⁸ Nagyszombat (szlovákul: *Trnava*, németül: *Tyrnau*.)

⁹ Jablánc (szlovákul: *Jablonica*.)

¹⁰ Sasvár (szlovákul: *Šaštín*.)

¹¹ Jókút (1899-ig Kutti, szlovákul: *Kúty*)

¹² Vágújhely (szlovákul: *Nové Mesto nad Váhom*, németül: *Neustadt an der Waag*.)

¹³ Verbóc (szlovákul: *Vrbovce*.)

¹⁴ Trencsén (szlovákul: *Trenčín*, németül: *Trentschin*.)

¹⁵ Zsolna (szlovákul: *Žilina*, németül: *Sillein*.) a cseh és a lengyel határ közelében fekvő város, fontos vasúti és közúti csomópont.

¹⁶ Rimaszombat (szlovákul: *Rimavská Sobota*, németül: *Gross-Steinfeld*)

¹⁷ Breznóbánya (szlovákul: *Brezno*, németül: *Bries/Briesen*.)

¹⁸ Bánréve A sajó völgyében a szlovák határ mentén terül el, vasútállomása Trianon előtt rangos elágazó állomás volt: itt ágazott ki a gömöri fővonalból a *Pelsőc-Rozsnyó-Dobsina* felé vezető vasútvonal, amely (a belőle kiágazó Murányi és Nagyszabosi szárnyvonalakkal) a Gömöri Érchegység bányavidékét kapcsolta be a vasúthálózatba. Trianon után ezek a vasútvonalak Csehszlovákiához kerültek. Így Bánrévénel két vonalat vágott ketté a trianoni határ: a Losonci és a Rozsnyói (Dobsinai) vonalat. A csehszlovák vasúttársaság a rozsnyói vonal kiágazását átépítette, hogy az ne Bánrévére, hanem a szomszédos Sajólénártfálvára (szlovákul: *Lenartovce*) csatlakozzon be. Bánréve állomása egyben a Dobsinai vonal határállomása is lett. Igaz, hogy a csehszlovák oldalon a Bánrévétől kiinduló a síneket felszedték. Ezért a vonatok Sajólénártfalva állomáson keresztül mentek Dobsina felé.

¹⁹ Rozsnyó (szlovákul: *Rožňava*, németül: *Rosenau*.)

²⁰ Dobsina (szlovákul: *Dobšiná*, németül: *Dobschau*.)

Poprád²¹–Rózsashegy²²–Ruttka²³ kelet-nyugati irányú vonalon, illetve a Kassától keletre Kassa–Legenye²⁴–Sátoraljaújhely²⁵; valamint Kassa–Ungvár²⁶ vonalakon. Kárpátalján a Sátoraljaújhely–Ungvár; Sátoraljaújhely–Csap²⁷–Beregszász²⁸ – Huszt²⁹ – Máramarossziget,³⁰ valamint az Ungvár–Csap; Bátor³¹ –Munkács; Királyháza³²–Szatmárnémeti vonalakon.

A hadműveleti tervekből kiderül, hogy bizonyos szakaszokat már előkészítettek a rombolásra. Ezek a következők voltak: Dunaszerdahely,

²¹ Poprád (szlovákul: *Poprad*, németül: *Deutschendorf*).

²² Rózsashegy (szlovákul: *Ružomberok*, németül: *Rosenberg*).

²³ Ruttka (szlovákul: *Vrútky*, németül: *Rutteck*) város. 1871-ben itt találkozott a Budapest–Fülek–Zólyom–Ruttka, valamint a Kassa–Oderbergi (csehül: *Bohumín*) vasútvonal és ezzel vasúti csomóponttá vált.

²⁴ Legenye (szlovákul: *Luhyná*) község a Ronyva patak bal partján a magyar határ mellett fekszik.

²⁵ Sátoraljaújhely, (németül: *Neustadt am Zeltberg*; szlovákul: *Nové Mesto pod Šiatrom*.) A Budapest- (*Hatvan- Miskolc*)- Sátoraljaújhely- Kassa vasútvonalat, valamint a Budapest- Sátoraljaújhely- Csap- Bátor- Munkács vasútvonalat Sátoraljaújhelynél vágták ketté. Az új csehszlovák állam csak így tudta ellenőrzése alatt tartani a Kassa-Munkács vasútvonalat, melynek egyik állomása Sátoraljaújhely volt. Ezért ez a terület (vasútállomása és környéke: 2000 hektár területtel, egy iparteleppel) minden egyéb szempont mérlegelése nélkül a csehszlovák oldalra került. A Ronyva patak túloldalán lévő elcsatolt városrész az Újhely (más néven *Szlovákújhely*, *Kisújhely* vagy *Tótújhely*.) *Slovenské Nové Mesto* nevet kapta. Később Sátoraljaújhely és az országhatár között Csap felé a vasutat (a deltát) felszedték.

²⁶ Ungvár (szlovákul és csehül *Užhorod*, németül: *Ungwar*.)

²⁷ Csap (szlovákul: *Čop*) országos jelentőségű vasúti csomópont. Határában nemzetközi vasúti- és közúti határátkelőhely működik. A következő vasútvonalak érintik: Nyíregyháza–Záhony, Kassa–Csap, Csap–Bátor–Munkács- Lemberg (Lvov), Csap–Ungvár–Lvov vonalak.

²⁸ Beregszász (ukránul: *Berehove*, oroszul: *Beregovo*, németül: *Bergsaß*, *Lampertshaus*.)

²⁹ A települést érinti a Bátor–Királyháza–Taracköz–Aknaszalatina vasútvonal. 1872-ben épült a Debrecen–Szatmárnémeti–Máramarossziget vonal, melynek nyomvonala Huszt követelésére a Tisza jobb partjára került.

³⁰ Máramarossziget (románul: *Sighetu Marmăției*, röviden *Sighet*, németül: *Maramureschsighet*, röviden *Siget*). Debrecen–Szatmárnémeti–Máramarosszigeti vonal Máramarossziget környéki szakasza (Hosszúmező, Visóvölgy között) Romániához került.

³¹ Bátor (korábban *Uzlovoye*, *Batyovo*.) Bátoron halad át több nemzetközi vonat (Budapest és Moszkva között is), valamint itt érintkezik a csap-munkács-Lemberg, Bátor – Királyháza-Taracköz–Aknaszalatina vasútvonal.

³² Királyháza (1899-ig *Királyháza-Tölgyesfalva*, ukránul: *Koroleve*, oroszul: *Korolevo*). Itt találkozik a Nagyvárad–Székelyhíd – Érmihályfalva–Nagykároly–Szatmárnémeti–Halmi–Királyháza vasútvonal és a Bátor –Királyháza–Taracköz–Aknaszalatina vasútvonal.

Nagyszombat, Jablánc, Sasvár. A Pozsony-Lundenburg vonal Vágújhelytől keletre Zsolnától északra, Kassától délre Széplakapáti³³ Legenye- Alsómihályi körzete, a Sátoraljaújhely–Csap vonal, Ungvár, Munkács, Huszt körzete.

1. ábra A hadműveleti tervekben tervezett szabotázsstevékenységek Csehszlovákia területén

1. Államhatár; 2. Út és vasútvonal; 3. Előkészített vasútrombolás; 4. Tervezett vasútrombolás; 5. Előkészített vasút megszakítás; 6. Tervezett vasút megszakítás; 7. Tervezett útrombolás; 8. Tervezett útmegszakítás; 9. Előkészített hadianyaggyár vagy hadianyagraktár rombolás; 10. Tervezett hadianyaggyár vagy hadianyagraktár rombolás; 11. Tervezett repülőtér rombolás, 12. Előkészített repülőtér rombolás; 13. Település

2.2. Megszakítások

A hadművelet tervekben kiderül, hogy Csehszlovák területen Pozsony, Ruttka, Poprád, Kassa vonaltól Délre a magyar határig csak vasúti és közúti megszakítások vannak tervezve. Vagyis azokon a területeken ahol a honvédség erői támadást terveztek, ott megszakításokat terveztek a terület vasút és

³³ Széplakapáti (szlovákul: *Opátka*) Kassától 7 km-re délkeletre, a Hernád bal partján fekszik. 1945 óta Abaszéplakkal egyesült, ezen a néven. 1976 óta Kassa város része.

úthálózatában, süllyal a Kis-Magyar-Alföldön,³⁴ a támadásra kijelölt fő területen.

Vasútvonalakon: Párkány³⁵ – Érsekújvár³⁶ – Galánta³⁷ – Pozsony, Galánta – Pöstyén³⁸ – Vágújhely, Érsekújvár– Nyitra – Galgóc,³⁹ Párkány–Léva⁴⁰–Körmöcbánya⁴¹ – Ruttká vonalakon. Ezeken már előkészületeket is tettek a megszakításokra. Ezentúl számításba vették a Nyitra –Trencsén – Zsolna (a Vág völgyében), a Nyitra – Zsolna vonalat, illetve a Párkány – Csata⁴² – Ipolyság⁴³ - Korpona⁴⁴ – Zólyom⁴⁵, és a Zólyom – Losonc⁴⁶ vonalat.

³⁴ Kis-Magyar-alföld a Kisalföld régebbi neve a *Győri-medence* vagy *Pozsonyi-medence* Szlovákia nyugati síkságát, a Magyarország északnyugati részén található „magyarországi Kisalföldet” és az Ausztriában található *Seewinkel* tájegységet magába foglaló földrajzi terület. Teljes területe 9000 km², ennek kevesebb, mint fele – 4000 km² – tartozik Magyarországhoz, Magyarországon lévő területe északnyugaton fekszik. A terület szlovákiai részét és a déli, magyarországi részét a Duna választja el egymástól. A Pozsonytól keletre elterülő szlovákiai rész neve *Podunajská nížina*, vagyis Duna menti alföld.

³⁵ Párkány (Párkányána), Párkány szlovákul: *Parkán-Nána*, németül *Gockern*. Esztergommál átellenben, a Duna bal partján fekszik. 1948-tól a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjéről, Ludovít Sturról szlovákul Štúrovonak nevezték el. A (Bp-Vác-Szob)-Párkányána- Érsekújvár –Pozsony-Bécs vasútvonal Szob-Pozsonyi szakaszának kezdőpontja.

³⁶ Érsekújvár (szlovákul: *Nové Zámky*, németül: *Neuhäus(e)l.*) Érsekújváron halad keresztül a 130-as vasútvonal Pozsonyból– Párkányig (határ). Innen indul a 140-es vonal Nagysurányon keresztül Nyitrára és Privigyére, valamint a 135-ös vonal Komáromig (határ). Az Aranyosmarótra és Zólyomba közlekedő vonatok egy része is érinti Érsekújvárt, azonban a 151-es aranyosmaróti és a 150-es zólyomi vasútvonal Nagysurányból indul, ezért a Pozsonyból Zólyomba közlekedő gyorsvonatok a Tótmegyer és Nagysurány közötti vasútvonalon elkerülik Érsekújvárt.

³⁷ Galánta (szlovákul: *Galanta*, németül: *Gallandau*).

³⁸ Pöstyén (szlovákul: *Piešťany*, németül: *Pistyan*, [*Bad*] *Püschtin*).

³⁹ Galgóc (szlovákul: *Hlohovec*, németül: *Freistadt*).

⁴⁰ Léva (szlovákul: *Levice*, németül: *Lewenz*)

⁴¹ Körmöcbánya (szlovákul: *Kremnica*, németül: *Kremnitz*.)

⁴² Csata (szlovákul: *Čata*) 1891-ben megépült a Párkányána- Csata-Léva vonalból Csatánál kiágazó (Csata-Ipolyság)-(Drégelypalánk-Balassagyarmat)-Losonc vasútvonal.

⁴³ A Csata-Ipolyság)-Drégelypalánk-Balassagyarmat-Losonc vasútvonalat a békeszerződés értelmében a csehszlovák szerelvények Ipolyság (Sahty) és Losonc (Lučenec) között Balassagyarmaton keresztül a MÁV vonalán, ún. passage-forgalomban közlekedtek, ráadásul úgy, hogy magyar utasok is igénybe vehették ezeket. Az átmenő forgalmat azonban a MAV vonal pályaállapotának romlása miatt 1927-ben leállították.

⁴⁴ Korpona (szlovákul: *Krupina*, németül: *Karpfen*), a Vác-Diósjenő-Drégelypalánk-Ipolyság -Korpona vasút végpontja. Drégelypalánk és Ipolyság között 6,3 km hosszú vasúti pályát az országhatár kettévágta.

⁴⁵ Zólyom (szlovákul: *Zvolen*, németül: *Altsohl*)

⁴⁶ Losonc (szlovákul: *Lučenec*, németül: *Lizenz*.)

Közutakon: Losonc – Zólyom, Ipolyság – Léva; Párkány – Léva; Érsekújvár – Nyitra – Galgóc, Érsekújvár – Galánta útszakaszokon terveztek. Kárpátalján Munkács – Huszt – Máramarossziget, illetve Huszt – Nagyszőlős⁴⁷ szakaszok között.

2.3. egyéb szabotázások

A rombolások a repülőtereket és a hadianyaggyárakat, raktárakat is érintette. Repülőterek esetében Kassa, Losonc, Nyitra, Pöstyén, Pozsony, Brünn,⁴⁸ Olmütz⁴⁹ repülőterei ellen terveztek rombolásokat. A hadianyaggyárak és raktárak esetében: Pozsony, Galgóc, Trencsén, Körmöcbánya, Zólyom, Besztercebánya; felvidéken: Kassa, Eperjes, Homonna,⁵⁰ Morvaországban: Olmütz objektumait vették számításban. Ezek közül Pozsonyban tettek előkészületeket a rombolásra.

3. JUGOSZLÁV TERÜLETEN TERVEZETT ROMBOLÁSOK ÉS MEGSZAKÍTÁSOK

A legfontosabb célpontok a Duna hidak és Szlavóniai Száva hidak, a szlavóniai, valamint a Dunától É-ra lévő vasútak, közutak, valamint a légi erők bénítása. Vasúti és közúti összeköttetés rombolása Romániával.

A következő vasútvonalakra terveztek rombolásokat:

- (Murakeresztúr) – Csáktornya⁵¹ – Varasd⁵² – Zágráb⁵³
- (Zalaegerszeg) – Alsólendva⁵⁴ – Csáktornya
- Gyékényes⁵⁵ – Koproneca⁵⁶ (Kopivnica) – Zágráb

⁴⁷ Nagyszőlős (ukránul: *Vinohradiv*, oroszul *Vinogradov*).

⁴⁸ Brünn csehül: (Brno, németül: *Brünn*; *Berén*, magyarul: *Börön* vagy *Börénvásár*.)

⁴⁹ Olomouc (németül: *Olmütz*, archaikus magyar nevén *Alamóc*.)

⁵⁰ Homonna (szlovákul: *Humenné*, németül: *Homenau*)

⁵¹ Csáktornya (horvátul: *Čakovec*, németül: *Tschakturn*).

⁵² Varasd (horvátul: *Varaždin*, németül: *Warasdin*).

⁵³ Zágráb (horvátul: *Zagreb*, németül: *Agram*).

⁵⁴ Lendva (korábban Alsólendva, *Alsólindva*, horvátul: *Lendva Dolnja*, *Lendva*, németül: *Unter-Limbach Lindau*)

⁵⁵ Gyékényes Határállomás és fontos vasúti átkelőhely Horvátország felé. Itt megy a Budapestet Fiumével összekötő vasútvonal (A Budapest–Dombóvár–Pécs vonal Dombóvárnál kiágazó Dombóvár–Gyékényes vasútvonal), ami itt találkozik a Székesfehérvár–Gyékényes vasútvonallal.

⁵⁶ Kapronca (horvátul: *Koprivnica*, németül: *Kopreinitz*.) Itt halad át a Budapest–Zágráb vasútvonal.

- Kopronca – Eszék⁵⁷ – Vinkovci⁵⁸ – Belgrád
- Baranyavár⁵⁹ – Pélmonostor⁶⁰ – Eszék
- Szabadka⁶¹ – Zombor⁶²
- Szabadka – Újvidék⁶³ – Belgrád
- Szabadka – Zenta⁶⁴
- (Szőreg)⁶⁵ – Nagyikinda⁶⁶ – Temesvár⁶⁷
- Temesvár – Pancsova⁶⁸
- Zágráb – Novska – Brod⁶⁹–Vinkovce⁷⁰–Sabac.⁷¹
- Zágrab – Sisak– Novska
- Vinkovce – Brcka

Ezek közül már tényleges előkészületeket tettek: Varasd– Zágráb; Koprivica – Zágráb, (Eszék)– Borovo–Vinkovce–Mitrovica–Ruma; Újvidék–Zimony⁷² vonal rombolására.

Közútrombolásokra az Újvidék–Zimony közötti útszakaszt tervezték. Zágráb, Újvidék, Pancsova repülőtereit vették még számításba, a zágrábi repülőtéren már megkezdték az előkészületeket. A hadianyaggyáratokat, raktárakat

⁵⁷ Eszék (horvátul: *Osiijek*, németül: *Essegg*.)

⁵⁸ Vinkovce (horvátul: *Vinkovci*).

⁵⁹ Baranyavár (horvátul: *Branjin Vrh*) falu. Ma Közigazgatásilag Pélmonostorhoz tartozik.

⁶⁰ Pélmonostor (1899-ig neve *Monostor*, szerbül: *Beli Manastir*, németül: *Manoster*).

⁶¹ Szabadka (Szerbül: https://hu.wikipedia.org/wiki/Szerb_nyelv/Subotica, németül: *Maria-Theresianopel*).

⁶² Zombor (szerbül: *Sombor*, németül: *Sombor*).

⁶³ Újvidék (szerbül: Novi Sad, németül: Neusatz,) Újvidéket helyiérdekű vasút kötötte össze Zentával és Szabadkával.

⁶⁴ Zenta (szerbül: Senta)

⁶⁵ Szőreg egykori község, ma Szeged városrésze. Szeged és Szőreg között kétvágányú volt a pálya. A vasútállomása Deszk és Újszeged között van.(Újszeged–Mezőhegyes–Kétegyháza–Békéscsaba vonalon. Egykor vasúti csomópont volt, három felé ágaztak el innen a sínek: Az áthaladó (egykori) Szeged–Temesvár vasútvonal, itt csatlakozott a (ma is meglévő) Makó–Kétegyháza vonal és (a megszűnt) Újszentiván–Gyálai vonal.

⁶⁶ Nagyikinda (szerbül: *Velika Kikinda*, németül: *Groß-Kikinda*.)

⁶⁷ Temesvár (románul: *Timișoara*, németül: *Temeswar*), https://hu.wikipedia.org/wiki/Rom%C3%A1n_nyelv

⁶⁸ Pancsova (szerbül: *Pančevo*, németül: *Pantschowa* vagy *Banstadt*.)

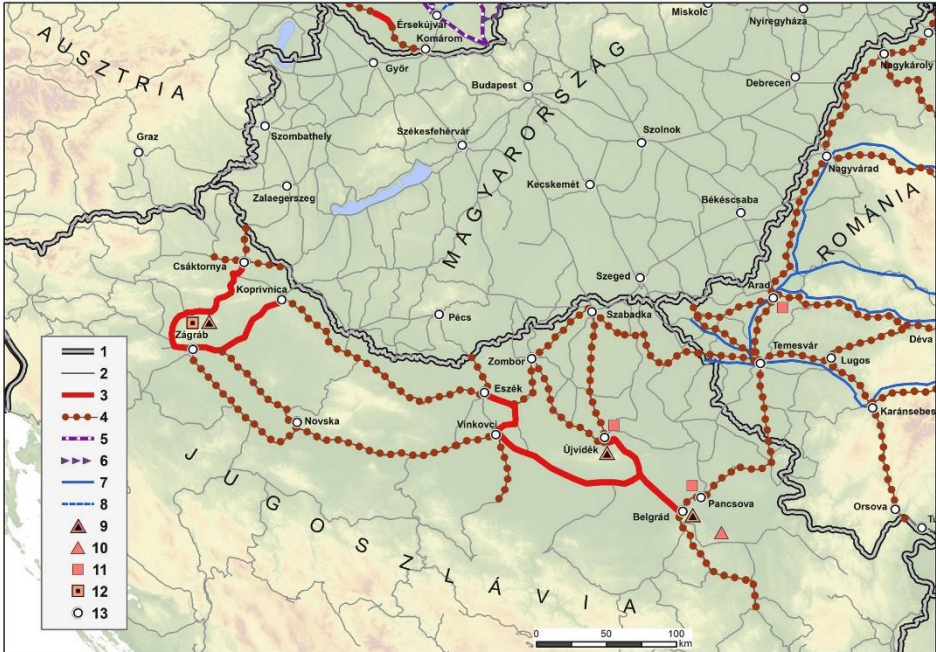
⁶⁹ Bród, régi magyar nevén Nagyrev (horvátul: *Slavonski Brod*)

⁷⁰ Vinkovce (*Vinkovci*)

⁷¹ Szabács (horvátul: *Šabac*)

⁷² Zimony (*Zemun*, németül: *Semlin*.) egykor önálló város, ma Belgrádhoz egyik városrésze.

illetően Zágráb, Újvidék, Zimony, Szendrő⁷³ objektumait tervezték rombolni. Zágráb és Újvidéknél már az előkészületeknél tartottak.

2. ábra A hadműveleti tervekben tervezett szabotázsstevékenységek Jugoszlávia területén

1. Államhatár; 2. Út és vasútvonal; 3. Előkészített vasútrombolás; 4. Tervezett vasútrombolás; 5. Előkészített vasút megszakítás; 6. Tervezett vasút megszakítás; 7. Tervezett útrombolás; 8. Tervezett útmegszakítás; 9. Előkészített hadianyaggyár vagy hadianyagraktár rombolás; 10. Tervezett hadianyaggyár vagy hadianyagraktár rombolás; 11. Tervezett repülőtér rombolás, 12. Előkészített repülőtér rombolás; 13. Település

4. ROMÁN TERÜLETEN TERVEZETT ROMBOLÁSOK ÉS MEGSZAKÍTÁSOK

A legfontosabb feladat a Dés– Kolozsvár, Tövis– Orsova vonal és a trianoni határ közötti vasutak és közutak súllyal Dés, Karánsebes, Nagyszeben, Marosludas területén, továbbá a légi erők bénítása. Vasúti és közúti összeköttetés megszakítása Csehszlovákiával és Jugoszláviával. A legfontosabb vasútvonalak a következők voltak:

⁷³ Semendria Szendrő (Smederevo) város Belgrádtól 48 km-re délkeletre a Duna jobb partján.

- a Magyar határral párhuzamosan futó Huszt – Királyháza – Nagykároly⁷⁴ – Arad – Temesvár⁷⁵ vonal
- illetve Temesvár–Pancsova – (Belgrád)
- Temesvár – Lugos⁷⁶ – Karánsebes⁷⁷ – Orsova⁷⁸ vonal
- A magyar határtól még Nagyszentmiklós⁷⁹ – Arad
- Nagyszentmiklós – Temesvár; Nagykikinda⁸⁰ – Temesvár vonalak.
- Aradról a Maros völgyében – Déva–Karánsebes – Orsova vonal
- az erdélyi belső körgyűrű (Nagyszőlős) – Nagybánya⁸¹ – Zsibó⁸² – Szamosújvár⁸³ – Kolozsvár⁸⁴ – Székelykocsárd⁸⁵ vonalain.
- Székelykocsárd–Gyulafehérvár⁸⁶ – Déva⁸⁷ vonal
- Székelykocsárd–Marosvásárhely⁸⁸ – Szászrégen⁸⁹–Maroshévíz⁹⁰ – Csíkszereda⁹¹ – Brassó⁹² –Tömösi szoros(Predal)⁹³ vonal

⁷⁴ Nagykároly (románul: *Carei Mari, Carei*, németül: *Großkarol*.)

⁷⁵ Temesvár (*Timișoara*, németül: *Temeswar*.)

⁷⁶ Lugos (*Lugoj*, németül: *Lugosch*)

⁷⁷ Karánsebes (*Caransebeș*, németül: *Karansebesch*)

⁷⁸ Orsova (*Orșova*, egykor *Rușava*, németül: *Orschowa*.)

⁷⁹ Nagyszentmiklós (románul: *Sânnicolau Mare* – régi helyesírással: *Sinnicolau Mare*, németül: *Großsanktnikolaus*.)

⁸⁰ Nagykikinda (szerbül: *Velika Kikinda Kikinda*, németül: *Groß-Kikinda*.)

⁸¹ Nagybánya (románul: *Baia Mare*, németül: *Frauenbach, Neustadt*, régi magyar elnevezése *Asszonypataka*.)

⁸² Zsibó (románul: *Jibou*, németül: *Siben*)

⁸³ Szamosújvár (románul: *Gherla*, németül: *Neuschloss* vagy *Armenierstadt*.)

⁸⁴ Kolozsvár (románul: *Cluj*, 1974-től *Cluj-Napoca*, németül: *Klausenburg*.)

⁸⁵ Székelykocsárd (románul: *Lunca Mureșului*, korábban *Cucerdea*, németül: *Kahlenberg*.)

⁸⁶ Gyulafehérvár vagy Károlyfehérvár (románul: *Alba Iulia*, németül: *Karlsburg*.)

⁸⁷ Déva (románul: https://hu.wikipedia.org/wiki/Rom%C3%A1n_nyelvDeva, németül: *Diemrich, Schlossberg, Denburg*.)

⁸⁸ Marosvásárhely (románul: *Târgu Mureș Tîrgu-Mureș*, németül: *Neumarkt, Neumarkt am Mieresch*.)

⁸⁹ Szászrégen (románul: *Reghin*, korábban *Reghinul Săsesc*, németül: *Sächsisch-Regen*.)

⁹⁰ Maroshévíz (korábban Oláhtoplica, románul: *Toplița*, németül: *Töplitz*.)

⁹¹ Csíkszereda (románul: *Miercurea Ciuc*, németül: *Szeklerburg*.)

⁹² Brassó (románul: *Brașov*, németül: *Kronstadt*)

⁹³ Tömösi-szoros (románul: *Pasul Timiș* vagy *Pasul Predeal*) elválasztja a keleti Kárpátokat a déli–Kárpátoktól, itt halad át a Brassó–Bukarest vasútvonal.

- a Tövis⁹⁴ – Medgyes⁹⁵ – Brassó vonal
- a Dés⁹⁶ – Bethlen⁹⁷ – Sajómagyarós⁹⁸ – Borgóprund.⁹⁹
- a magyar határ felé vezető Nagyszőlős – Nagybánya -
Nagykároly – Zsibó;
- Nagyvárad – Kolozsvár;
- Arad – Déva vonalak.
- Románia felé a Csíkszereda – Gyimes és a Brassó–Predal vonalak
- Nagyszeben¹⁰⁰– Vöröstorony¹⁰¹ vonal.

Ezek közül Zsibó– Szamosújvár– Kolozsvár– Bánffyhunad körszakasz, Marosludas¹⁰² – Szászrégen, illetve Maroshévíz – Csíkszereda – Brassó, Gyimes – Csíkszereda vonalon készültek el az akciótervek a rombolásra.

A műutaknál a Huszt – Nagyszőlős, a Zsibó – Szamosújvár – Kolozsvár – Bánffyhunad – Nagyvárad szakasz (a vasúttal párhuzamosan); Nagyvárad – Arad szakasz a magyar határral párhuzamosan, Arad – (Sebes Körös völgyében) – Piski; Arad – (Maros völgyében)– Déva – Karánsebes – Fehértemplom, Marosvásárhely –Kiskapus; Brassótól délre három irányba Órománia¹⁰³ felé. A Magyar határon még Nagyszentmiklós –Temesvár; Nagyikinda –Temesvár műutak voltak kijelölve rombolásra.

A román repülőterek közül Arad és Medgyes volt kijelölve rombolásra. A hadianyaggyarak és raktarak közül Zentelke (Bánffyhunad dél),

⁹⁴ Tövis (románul: *Teiuș*, németül: *Dreikirchen*) itt találkozott egymással a maros völgyében haladó Magyar Keleti Vasút és a Kolozsvárt Brassóval összekötő Első Erdélyi Vasút.

⁹⁵ Medgyes (románul: *Mediaș*, németül: *Mediasch*.)

⁹⁶ Dés (románul: *Dej*, németül: *Deesch*, korábban *Burglos*.)

⁹⁷ Bethlen (románul: *Beclean*, németül: *Bethlensdorf*.)

⁹⁸ Sajómagyarós (1912-ig *Sajómagyaros*, *Șieu-Măgheruș*, németül: *Ungersdorf*.)

⁹⁹ Borgóprund (románul: *Prundu Bârgăului*.)

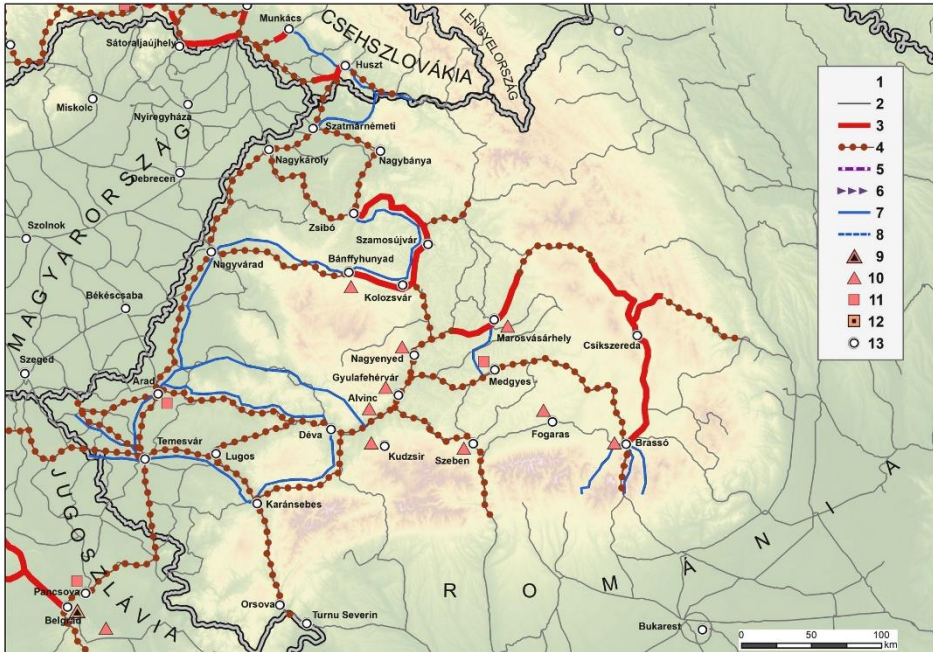
¹⁰⁰ Nagyszeben (románul: *Sibiu*, németül: *Hermannstadt*.)

¹⁰¹ A Vöröstoronyi-szoros (románul: *Pasul Turnu Roșu*, németül: *Roter-Turm-Pass* a Déli –Kárpátok szorosa, az Olt folyó fut benne. Ősi átjáró Havasalföld felé, ma az E 81-es út vezet rajta keresztül.

¹⁰² Marosludas (románul: *Ludoșul de Mureș*, *Luduș*, németül: *Ludasch*) A város a Marosvásárhely–Székelykocsárd–Nagysármás–Beszterce vasútvonalakon fekszik.

¹⁰³ Órománia vagy Regát (Királyság) az erdélyi magyarok által használt gyűjtőneve a Román Királyság 1881–1913 közötti (Moldova, Havasalföld, Dobruzsza) területére.

Marosvásárhely, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Alvinc,¹⁰⁴ Kudzsir¹⁰⁵, Nagyszeben, Fogaras¹⁰⁶, Brassó került fel a listára.

3. ábra A hadműveleti tervekben tervezett szabotázsstevékenységek Románia területén

1. Államhatár; 2. Út és vasútvonal; 3. Előkészített vasútrombolás; 4. Tervezett vasútrombolás; 5. Előkészített vasút megszakítás; 6. Tervezett vasút megszakítás; 7. Tervezett útrombolás; 8. Tervezett útmegszakítás; 9. Előkészített hadianyaggyár vagy hadianyagraktár rombolás; 10. Tervezett hadianyaggyár vagy hadianyagraktár rombolás; 11. Tervezett repülőtér rombolás, 12. Előkészített repülőtér rombolás; 13. Település

¹⁰⁴ Alvinc (románul: *Vințu de Jos*, röviden *Vinț*, németül: *Unterwinz* vagy *Winzendorf*.)

¹⁰⁵ Kudzsir (románul: *Cugir*, németül: *Kudschir*) jelentős a vas-acélipara, a fegyvergyár és lőszergyártása a legnagyobb volt Romániában.

¹⁰⁶ Fogaras (románul: *Făgăraș*, németül: *Fugreschmarkt*.)

DÉL-SZLOVÁKIA MEGHATÁROZÁSA A SZLOVÁKIAI MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉLETEBEN

HORBULÁK ZSOLT¹ – DEMETER GÁBOR²

DEFINING OF SOUTHERN SLOVAKIA AMONG HUNGARIAN SCIENTISTS LIVING IN SLOVAKIA

The study aims at tracing the changing boundaries of the area inhabited by the Hungarian minority in Slovakia, as well as the changing of the name of the region. From methodological aspects it draws the attention of the problems of the longue durée socio-economic investigations based on district level because of the frequent changes in their boundaries, and it also highlights the problem of settlement level investigations, which, though can precisely delimit the area inhabited by Hungarians, but – due to the lack of data – cannot provide a thorough overlook on their socio-economic situation. Comparing the administrative, ethnic and landscape boundaries the article investigates whether the southern part of Slovakia can be considered as an informal region and if not what criteria it should meet to become one.

BEVEZETŐ

A rendszerváltozás után jelentősen megélnékült a határon túl élő magyarság tudományos élete. Anyaországi segítséggel megkezdődött a határon túli magyar kisebbséggel foglalkozó önálló tudományos intézmények létrehozása. Szerteágazó kutatói munka indult meg, és olyan tudományterületek is fókuszba kerültek, amelyekre addig kevés figyelem hárul. Mindez érvényes Szlovákiára és a Szlovákiában élő magyarságra is. A kezdetekben a figyelem leginkább a nyelvhasználat (*Jakab 1995; Simon 2010; Cúth 2011*), a népesedési kérdések (*Popély 1991; Gyurgyík 1994*), majd a szociológia (*Gyurgyík 2008; Lampl 2012; 2018*) a néprajz és a lehetséges etnikai határok meghatározása (*Kocsis 2000; 2001*) felé irányult. Később elemzés tárgya lett Szlovákia közigazgatása (*Petőcz 1998; Mezei – Hardi 2003; Mezei 2005; Gulyás 2008b; Kocsis 2001*), regionális politikája (*Lelkes 2008b; Boros – Farkas 2014*), illetve a szlovák–magyar határon

¹ Pozsonyi Közgazdaságtudományi Egyetem / horbulak@gmail.com

² Bölcsészettudományi Kutatóközpont, MTA Kiváló Kutatóhely / demeter.gabor@abtk.hu

átívelő kapcsolatok (Ádám 2005) is. Ezekhez a tudományágakhoz idővel csatlakozott a közgazdaság (Lelkes 2003; Ádám 2004; Lelkes 2006; Lelkes 2008a; Antalík – Šeben 2014; Antalík – Szabó 2012; Horbulák 2015; Horbulák 2019), a terület gazdasági helyzetének többirányú vizsgálata.

Dél-Szlovákiáról mint földrajzi területről, a Szlovákiában magyarság általános helyzetéről szintén napvilágot láttak összefoglaló munkák (Fazekas – Hunčík 2004; Horváth (2004). A rendszerváltozás előtt az ilyen kiadványok ugyan ritkábban, de ugyancsak készültek (Zvara – Balázs – Csanda – Mózi – Mihály 1975; Morvay 1980; Nagy 1988; Kliműts 1989).

Tekintettel arra, hogy a határon túli magyarság jellemzően egy bizonyos földrajzi térségben él, ezért a vizsgálatoknak sokszor nem az egész országterületre, hanem egy adott régióra, régiók csoportjára kell összpontosítania (az országterület egésze, mint összehasonlítás alap jöet szóba gazdasági-társadalmi kérdések esetén). A kutatást nehezíti, hogy a magyarok által lakott vidékek gyakran nem esnek egybe a létező közigazgatási-statisztikai régiókkal, ezért a fentebb felsorolt kiadványok jelentős része lehatárol egy területet, amely egyben az elemzés tárgya.

Ennek a tanulmánynak célja bemutatni, hogy a szlovákiai tudományos életben, kiemelten a szlovákiai magyar kutatók körében a Szlovákia területén élő magyarság vizsgálatakor milyen földrajzi területet definiálnak a vizsgálataik alapjául. A cikk megvizsgálja, hogy Szlovákia közigazgatási felosztása(i) mennyire alkalmas(ak) a Szlovákiában élő magyarság helyzetének elemzésére. Célunk emellett az, hogy definiáljuk, mi Dél-Szlovákia: egy földrajzi fogalom, egy nemzeti kisebbség által lakott régió, illetve szubrégiók összessége vagy egy közigazgatási egységek által lehatárolt terület, esetleg más mentálisan lehatárolható terület?

A TERÜLETI DIMENZIÓ FOGALMI PROBLEMATIKÁI

A tanulmányban a vizsgált területet következetesen *Dél-Szlovákiának* nevezzük. Ennek alapvetően az az oka, hogy a szlovákiai magyar tudományos életben, de úgyszintén a közéletben ez a kifejezés honosodott meg, gyakorlatilag mindenki ezt használja (az anyaországi Felvidék, Dél-Felvidék kategóriával szemben). Ezt a tanulmányban későbbi részeiben kívánjuk bizonyítani. Tény azonban az, hogy a szlovákiai magyar köznyelvben és tudományos munkákban szinonimaként gyakran fordul elő a *Felvidék* megnevezés is. Mi ez utóbbi kifejezés használatától azért tartózkodunk, mivel a kifejezés Szlovákiában, a Szlovákiában élő magyarok és Magyarországon élő magyarok számára egyaránt mást jelent(het). Nagyon ritkán felbukkan recens kutatásokban a Dél-Felvidék megnevezés is (Bukovszky 2007). Alatta az 1938 után Magyarországhoz visszatért területet értik – éppen ezért a történeti jellegű szakirodalomban a fogalom elterjedtebb (Demeter-Radics 2007). A szlovákiai magyar köznyelvben

csak egyszer, egy egyéni kezdeményezésű autonómia-tervezetben a fordult elő *Dél-Fölvidék* alakban (Gulyás 2008a).

A szlovákiai magyarság vizsgálatának nem szükségszerűen kell területi dimenziót adni. A nyelvészeti kérdések (egy részének) vizsgálata esetében nem kell pontosan kijelölni az elemzett földrajzi területet. Ez mondható el a szociológiai vagy vallási témák egy részének kutatásról is. Más esetekben viszont szükséges a terület pontos lehatárolása, sőt, a kutatás éppen területi entitásokon alapul. A közigazgatási határok nagy befolyással lehetnek egy nemzeti közösség életére, önazonosságának a megőrzésre, de hasonló mondható el a gazdasági helyzetről is. Mivel a gazdasági kutatások sokszor statisztikai adatokból indulnak ki, ezek pedig a közigazgatási egységekre épülnek, ezért ilyenkor döntő fontosságú az elemzendő terület pontos kijelölése. Tisztában kell lenni azzal, hogy az adott – és igen gyakran vegyes lakosságú – közigazgatási terület adatai mennyire reprezentatívak az ottani magyarság esetében.

„A regionális tudományokban a *régió lehatárolt, a környezetétől elkülöníthető, területi egység a nemzeti és a települési szint között*, amelyet a társadalmi folyamatok széles körét átfogó, soktényezős *társadalmi-gazdasági összekapcsoltság (kohézió), lakosainak érzékelhető regionális összetartozása (identitástudata)*, valamint érdemi irányítási hatáskörű és önállóságú *regionális intézmények rendszere* fog tartós egységbe.” (Nemes Nagy 2009, 185-186). Egyértelmű, hogy ennek a szempontnak sem Szlovákia területén élő magyarság által lakott vidék, de Dél-Szlovákia fogalma sem felel meg. Ennek több oka van. A felvidéki magyarság, akárcsak a többi utódállamban élő magyar közösségek esetében, egyrészt tömbben, másrészt szórványban él. A tömbmagyarság esetében a területi behatárolás valamivel egyszerűbb, de szórványban élő magyarság esetében ez már jóval nehezebb. A napjainkban általánosan elfogadott meghatározás szerint nemzetiségek által lakott régióknak az a terület tekinthető, ahol a magukat a nem államalkotó etnikumhoz való aránya eléri a 20%.³ A jelenleg Szlovákiában hatályos törvény ettől megengedőbb. A Tt. 184/1999. számú törvénye a nemzeti kisebbségi nyelvek használatáról 2-ik paragrafusa így fogalmaz: „Ha a Szlovák Köztársaság nemzeti kisebbséghez tartozó, adott településen állandó lakhellyel rendelkező állampolgárai két egymást követő népszámlálás szerint a település lakosságának legalább 15%-át alkotják, e községben a hivatali érintkezés során joguk van a kisebbségi nyelvet használni.” Ezen települések által lehatárolt egységes közigazgatási régió azonban Szlovákiában nem létezik, a magyarsággal által többségben vagy kisebbségben lakott vidéket a környezetétől jogilag nem lehet elkülöníteni. Szlovákiában a

³ Lásd pl. a www.velemjaro.sk honlapot, mely megadja a települések térképi helyét, történetét, történeti térképfelvételezéseit, etnikai arányainak változását (az aktuális, 2021-es népszámlálással bezárólag) és az önkormányzat név és pártok szerinti összetételét, jelezve a magyar nyelv hivatali használatának lehetőségét

számos közigazgatási területi reform alkalmával sohasem vették figyelembe a magyar kisebbség igényeit. Fentebb idézett munkájában maga Nemes Nagy József így egészíti ki a gondolatait: a „*régió kijelölése ... gyakran erős hatalmi-politikai töltetű, vitatott kérdés.*” Ez Dél-Szlovákiára is teljes mértékben igaz. Nemes Nagy könyvének egy előző fejezetében (2009, 165) éppen Szlovákiát hozza fel példának, ahol szöges ellentétben áll egymással a táji és a közigazgatási tagolódás. Szlovákia közigazgatási egységei jó példák arra a szisztémára, mely sem tájhatárokhoz nem igazodik, sem egy népcsoport elterjedéséhez (az sem szükségszerű, hogy a tájhatárokhoz igazodjon egy népcsoport elterjedése), de még a nagyvárosok vonzáskörzetének sem tökéletesen felel meg az alkalmazott beosztás (jóllehet a járások nevezéktana ezt implikálná).

További ok, hogy a terület nem lehet régióknak tekinteni az az, hogy sohasem alkotott egy adott közigazgatási egységet. Bár a szlovákiai magyarság részéről azonban folyamatosan készültek tervek az önkormányzás, önzagzás létrehozására, s voltak közöttük konkrét, területi autonómia kialakítására vagy az önkormányzati határok etnikai elven történő módosítása irányuló elképzelések egyaránt a két világháború közötti két évtizedben, 1968 kora tavaszán, majd az 1990-es évek első felében, de ezekből a tervek különféle kifogások miatt soha semmi sem valósult meg (*Fedinec – Szarka – Vizi 2018, 255-259*).

A regionális tudományokban alkalmazott elméletek szerint (*Dusek 2004, 64-65*) a térfelosztásnak három célja van: egyrészt tudományos, hogy a téralkotó elemek elemezhetőek legyenek, adminisztratív, hogy irányíthatók legyenek, és létezik egy hétköznapi cél is, a lokalizálhatóság. Amíg az első kettő esetében a határvonalak élesen meghatározottak és terek jól elkülöníthetők, az utóbbi esetben nincs folytonos és adott, állandó határvonal. „*A hétköznapi célú térfelosztás a köztudat szintjén létezik, történetileg meghatározott, és gyakran bizonytalan határvonalakkal jelölt térrészeket jelent. A bizonytalanság azt is jelenti, hogy a területi egység kiterjedése változhat időben, személyről személyre és kontextusról kontextusra.*” Dél-Szlovákiáról mindez elmondható, és ez volt érvényes a 20. század folyamán is. Ez az országrész, mint összefüggő régió, hivatalosan nem létezik, közigazgatási szempontból nem alkot elkülönülő nagyobb egységet. Még a kisebb egységekre tagolás esetében sem jelennek meg történelmi tájegységek határai, mi több, ezek még a megnevezések terén sem jelennek meg, így ismét érvényesek Dusek Tamás (2004, 65) megállapításai, miszerint „*az új közigazgatási egység létrehozásakor azonban rendszerint az új elnevezés adása a tipikus, nem pedig már egy meglévő tájegység nevének változatlan átvétele.*” A kisebb közigazgatási egységek neve Szlovákiában, ahogy ezt lejjebb látni fogjuk, mindig azok székhelyéről van elnevezve. Közismert, hogy Szlovákiában még a településneveket is sok esetben módosították, így a múlttal való szakítás még markánsabb (*Szabó 2010*).

SZLOVÁKIA KÖZIGAZGATÁSI FELOSZTÁSA

Tekintettel arra, hogy a létező közigazgatási felosztás és annak változásai jelentősen befolyásolják a longue durée elemzések kivitelezhetősége mellett az adott korban érvényes pillanatképet is, felvázoljuk Szlovákia közigazgatási reformjait.

Csehszlovákia, ezen belül Szlovákia az ország 1918-as megalakulása után több közigazgatási átalakításon esett át (vö. térképmelléletek). Az első még 1923-ban történt, amikor a történeti Magyarország megyerendszerét hozzáigazították az új ország határaihoz. Ez elsősorban összevonásokat jelentett, 21 vármegyéből és vármegye töredékből, 95 járásból, illetve azok részeiből 6 „nagy” megye és 79 járás lett. 1928 és 1938 között úgynevezett kerületi rendszert alakítottak, és egész Szlovákia egy teljes kerületet, „országrészt” alkotott 77 járásra osztva. A következő reform oka az első bécsi döntés és Szlovákia önállósodása volt. Az 1940 és 1945 közötti időszakban a megyék száma hat maradt, de határaik megváltoztak és a járások száma 60-ra csökkent.

A háború után 1949-ben újfent módosították a közigazgatási felosztáson. A magasabb egységek száma hat maradt, ellenben az elnevezése kerületre változott és határaik ismét módosultak. A járások száma 90-91-re nőtt. 1960-ban aztán egy jelentős központosítás ment végbe egész Csehszlovákiában. Szlovákiát három nagy kerületre és 33 járásra osztották. Később a prágai tavasz időszakában még további öt járást alakítottak ki. Újabb jelentősebb változásra a rendszerváltozás után került sor, a már önállóvá vált Szlovákiában. 1996-ban nyolc kerületet és 72 járást alakítottak ki. Szlovákia közigazgatási rendszere azóta is kétszintű. A magasabb szintű közigazgatási egység a kerület, 1996-tól a megye megnevezés is használatos. Az alacsonyabb szintű egység a járás.

A Dél-Szlovákiát érintő az utóbbi ötven évben végbement közigazgatási változásokat az 1. táblázat szemlélteti.

Dél-Szlovákia mindig is több kerületbe volt és van felosztva/besorolva. 1960 után háromba (Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákia), 1996 után négy megyébe (Nagyszombat, Nyitra, Besztercebánya és Kassa), de hozzá lehet még számítani az 1971 után létrehozott majd módosított Pozsony megyét.

1. táblázat: Dél-Szlovákia járásai és nagyvárosai kiterjedésének a változása az utóbbi fél évszázadban [km²]

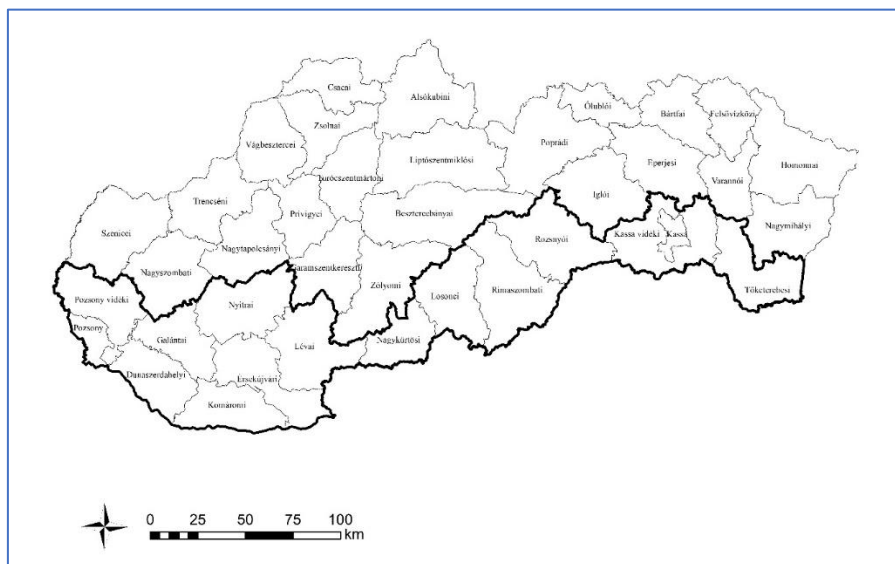
járás/város	1970	1989	2021
Pozsony	191	367	368
Szenci	-	-	361
Pozsony-vidéki	1 416	1 240	-
Dunaszerdahelyi	1 078	1 075	1 075
Galántai	983	984	641
Vágsellyei			356
Komáromi	1 100	1 100	1 100
Érsekújvári	1 347	1 347	1 347
Nyitrai	1 443	1 442	871
Lévai	1 551	1 551	1 151
Nagykürtösi	872	844	849
Losonci	1 519	1 304	771
Nagyrócei	-	-	730
Rimaszombat	1 815	1 823	1 471
Rozsnyói	1 619	1 620	1 173
Kassa	176	243	245
Kassa-vidéki	1 518	1 534	1 533
Tóketerebesi	1 375	1 320	1 074
Nagymihályi	-	-	1 019
összesen	18 003	17 795	16 135
Szlovákia együtt	49 013	49 035	49 035

*Forrás: 1970: Ekonomický vývoj 1970. ČSSR, ČSR, SSR, kraje, okresy, 219 o.;
Československo 1989 v číslech. Kraje a okresy 1990, 216 o.; 2021:
www.slovakiasite.sk*

Szlovákia közigazgatási reformjait magyar szempontból számos kritika érte már a rendszerváltozás éveiben is. A visszasságokat Magyarországon is érzékelték: „Az utódállamok a rendelkezésükre álló minden eszközt felhasználták az etnikailag homogén népesség kialakítása érdekében. Mint láttuk, e törekvéseik több nemzetiség esetében igen eredményesek voltak.” – fogalmaz Hoóz István (1996), majd így folytatja: „A nemzetiségi struktúra ilyen jelentős eltorzításának egyik oka az lehetett, hogy a békeszerződésben meghatározott nyelvi jogokat azokon a közigazgatási területeken kellett biztosítani, amelyeken a nemzeti kisebbségek elérik vagy meghaladják a lakosság 20 százalékát. Ennek megakadályozása, illetve visszaszorítása minden országban más-más módon történt.” Mezei István szerint (2005, 200) „mivel a szlovákság nemzeté válása

gyenge előzmények után ténylegesen a 19. század második felében kezdődött, irodalmi nyelvük, önálló nemzetiségük elfogadtatása pedig szláv testvér-nemzeteik részéről is vitatott volt, emiatt politikai értelemben szükség volt és szükség van ma is egy olyan közös ellenségképre, amely segít ezt az egységet megteremteni, egybetartani. A szlovák politika mind a mai napig ennek a régi, harcias felfogásnak és cselekvésnek a rabja. Ez fejeződik ki a közigazgatási határok alakításában is.” A szlovákiai magyar kisebbség jogainak a csorbulását más szakirodalom is elismeri. Mezei István és Hardi Tamás (2003, 131) az 1996-os reformmal kapcsolatban a következőket írja: „a közigazgatás szervezésében a választási-nemzetiségi ellentétek mögött a nacionalista és a modernizációs politikai csoportosulások ellentéte húzódott meg és húzódik meg mindmostanáig, és nem a gazdasági-fejlettségi különbségek fejeződnek ki, nem a történelmi hagyományok bukkannak föl, nem a lakosság ellátásra vonatkozó igényeit akarták elsősorban kielégíteni”.

Az 1. térkép a rendszerváltás körüli időszak közigazgatási felosztását szemlélteti Szlovákiai déli járásai esetében:

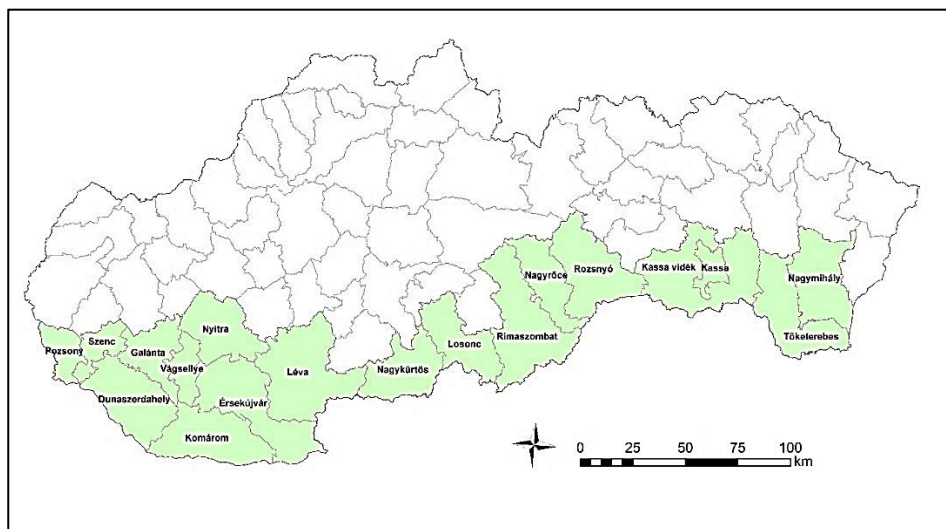

1. térkép: Dél-Szlovákia járásai az 1970 és 1996 közötti közigazgatási felosztás idején (Forrás: saját szerkesztés)

Ezek a munkák arra is rámutatnak, hogy a nemzetiségek, különösképpen a magyarság igényei, a közigazgatási határok kialakításánál nincsenek figyelembe véve. Az 1960-as reform idején, az ún. „nagy” járáskor létrehozásakor azok határait úgy állapították meg, hogy a déli, abszolút magyar többségű részhez általában egy abszolút szlovák többségű az észak részt csatoltak, miközben így

az egész járás egy szlovák többségű járást alkotott. A 33, majd 38 járás közül így csupán kettő, a Dunaszerdahelyi és Komáromi volt magyar többségű (noha Dél-Szlovákián, egy járást leszámítva, csak olyan területet értett a szakirodalom, mely határos volt Magyarországgal is). Az 1996-os reform alkalmával úgy alakítottak ki 72 járást, hogy többet kettévágtak, de továbbra is csak az említett kettő maradt magyar többségű!

Az 1990-es évek folyamán a szlovákiai magyar érdekképviselet szintén kidolgozott egy több variánsból álló tervezetcsomagot, amelyek figyelembe vették volna a magyar nemzetiség igényeit is, amelyekre a nagyobb decentralizálás volt a jellemző – 16 megye, végül azonban a centralizáltabb 8 megyés variációt fogadták el (*Gulyás* 2008). Azonban, az ország közepét leszámítva ez sem illeszkedik a Lukniš-féle térszerkezeti modellre.⁴

2. térkép: Dél-Szlovákia járásai az 1996 utáni közigazgatási felosztás szerint
(Forrás: saját szerkesztés)

„DÉL-SZLOVÁKIA” A MAGYAR SZAKIRODALOMBAN

A következőkben bemutatjuk, hogy az elmúlt fél évszázadban a szlovákiai magyar szerző által jegyzett szakirodalom mit tekintett Dél-Szlovákiának. A husáki normalizációs időszakban (1969–1989) Mihály Géza munkájában (1975)

⁴ A modellt lásd: Hladký, Michal – Zubrický, Gabriel: Regionálne členenie Slovenska podľa Lukniša (1985–2015) po tridsiatich rokoch. *Regionálna geografia*, 2016. 24 (1). 26–28.

Dél-Szlovákia alatt egy pontosan behatárolt területet elemez, amely a következő járások összességét jelenti: Dunaszerdahelyi, Galántai, Komáromi, Lévai, Érsekújvári, Losonci, Rimaszombati, Nagykürtösi, Rozsnyói, Kassa-vidéki és Tőketerebesi. Ezeknek a járásoknak 1970-ben az összesített magyar lakossága 43,8%-ot tett ki. Az is igaz, hogy a járások kiválasztásának más, nem csak nemzetiségi vagy égtáji okokkal magyarázható célja volt. A szerző (Mihály 1975, 256) ezt így magyarázza: „Pozsony, Nyitra és Kassa agglomerációjával nem fogunk foglalkozni, noha tudjuk, hogy ezek a városok és járások szorosan kapcsolódnak Dél-Szlovákia járásaihoz. Itt is él több ezer magyar nemzetiségű lakos, ellenben ezen járások fejlettségi szintje jelentősen különbözik a többi déli járás fejlettségi szintjétől.” Ez esetben a magyarság aránya nyilvánvalóan kisebb lett volna. Az is igaz viszont, hogy a területi behatárolást maga a szerző sem tartja be következetesen, mivel megemlíti (292-293) a nem tárgyalt Nyitrai járásban lévő és nem magyar lakosságú Aranyosmarótot, továbbá ír a Lévai járásban lévő szintén nem magyar jellegű város, Tolmács ipari üzeméről is.

A korszakról írt másik munka 2020-ban látott napvilágot (Horbulák 2020). A monográfiában egy fejezet foglalkozik a vizsgált terület meghatározásával. A szerző első sorban földrajzi szempontokból indul ki, ezért a következő járásokkal foglalkozik: Pozsony vidéki, Dunaszerdahelyi, Galántai, Komáromi, Nyitrai, Érsekújvári, Lévai, Nagykürtösi, Losonci, Rimaszombati, Rozsnyói, Kassa-vidéki és Tőketerebesi, de régió részének tekinti Pozsonyt és Kassát is.

A rendszerváltás után, főleg az ezredfordulót követően egyre több tudományos munka elemezi Dél-Szlovákia helyzetét. Ezek az írások mindenképpen más területet határoznak meg, hiszen 1996-ban közigazgatási reform ment végbe. 2004-ben Horváth Gyula szerkesztésében jelent meg a *Dél-Szlovákia* című könyv, amely illeszkedik a Kárpát-medence többi régióját bemutató sorozatba. A mű Dél-Szlovákia (nem Dél-Felvidéket említ!) alatt a következő járásokat ért: Szenci, Dunaszerdahelyi, Galántai, Komáromi, Vágsellyei, Nyitrai, Érsekújvári, Lévai, Nagykürtösi, Losonci, Rimaszombati, Nagyrőcei, Rozsnyói, Kassa-vidéki, Tőketerebesi és Nagymihályi. Ennek a régiónak a területe 2001-ben 15 968 km² volt, ami Szlovákia területének 32,6%-át tette ki. Népeisége 1 479 859 fő volt, Szlovákia lakosságának 27,5%-a, a magyarság aránya 33,1%-nyi volt. A szlovákiai magyarság 94,0%-a élt ezen a területen.

Hasonló összefoglaló jellegű munka Fazekas József és Hunčík Péter által szerkesztett *Magyarok Szlovákiában (1989 – 2004). Összefoglaló jelentés. A rendszerváltozástól az Európai Unió csatlakozásig* kiadvány. Ez a könyv is járásokra alapozva határolja le a déli régiót, a Dunaszerdahelyi, Galántai, Komáromi, Kassa járási, Losonci, Lévai, Nagymihályi, Érsekújvári, Nagyrőcei,

Rimaszombati, Rozsnyói, Vágsellyei, Szenci, Töketerebes és a Nagykürtösi járás adatait vizsgálja.

Lelkes Gábor regionalista gazdasági helyzetet elemző munkája a *Régiók és Gazdaság*, a *Magyarok Szlovákiában* sorozat V. köteteként jelent meg. Lelkes megint csak „magyar jelleggel bíró 16 járást” (186) vizsgál, úgymint a Szencit, Dunaszerdahelyit, Galántait, Komáromit, Lévait, Nyitrai, Érsekújvárit, Vágsellyeit, Losoncit, Nagyrőceit, Rimaszombatit, Nagykürtösit, Kassa-vidéket, Nagymihályit, Rozsnyóit és Töketerebesit. Lócsei és társai viszont (2021) részben megyei szinten vizsgáloádtak, részben Falán és Pašiak (2004) járási GDP adatait vették át, mikor 2017-re fejlettségi vizsgálatot végeztek kormányzati megbízásra, megállapítva a déli területek (náluk következetesen Felvidék!) elmaradottságát (2021, 41 és 23.).

A következőkben a tanulmányokban található Dél-Szlovákia meghatározásokat tekintjük át. Mivel az adott régió kijelölése a gazdasági helyzet vizsgálatokor fontosabb, ezért az elemzett a tanulmányok zömmel gazdasági jellegűek.

Dél-Szlovákia meghatározása a tanulmányok esetében is változó, igaz, csak kis mértékben. Pozsonyt és Kassát általában nem számítják bele, de emellett további különbségek is vannak. Lelkes Gábor tanulmányaiban (2005; 2008b) ugyanazzal a 16 járással számol, mint korábban említett könyvében. Renczes Ágoston (2010) 15 járás adataival dolgozik, a Szenciével, Galántaiével, Dunaszerdahelyiével, Vágsellyeiével, Érsekújváriével, Komáromiével, Lévaiével, Nagykürtösiével, Losonciével, Rimaszombatiével, Nagyrőceiével, Rozsnyóiével, Kassa-vidékiével, Töketerebesivel valamint a Nagymihályiével. A *Közleledő régió a Kárpát-medencében* első kötetében Karol Morvay (2004) használ a korábbiaktól leginkább elütő meghatározást – 11 járást elemez, a Dunaszerdahelyit, Komáromit, Galántait, Lévait, Érsekújvárit, Losoncit, Rimaszombatit, Rozsnyóit, Kassa-vidéket, Töketerebesit és Nagymihályiét, de két mutató esetben beleszámítja a Pozsonyit, illetve egyszer kihagyja a Lévait. További nézőpontot képviselnek Horbulák Zsolt írásai (2015; 2019; 2020), aki a 16 járáshoz következetesen hozzászámítja Pozsony és Kassa városát is.

Szlovákiának, az ország Közép-Európa más országaival való gazdasági-társadalmi összehasonlításával Magyarországon nagyszámú munka foglalkozik (*Karácsony – Oriskó* 2014; *Kollai* 2019). A magyarországi szerzők által megírt munkák másként közelítik meg a problémát, általában nem Dél-Szlovákiára összpontosítanak, hanem az egész országról, regionálisan pedig kerületi szinten (NUTS3) elemzik Szlovákia regionális különbségeit, így a magyarság, a magyarok által lakott régió vizsgálatára nem alkalmasak. Természetesen született olyan tanulmány, amely a szlovákiai magyarsággal foglalkozik, bár pontos nem határol le (*Gyémánt* 2006). Demeter Gábor (2020) és Papp István (2021) sem jelölnek ki előzetesen egy konkrét területet, de településszintű elemzésük

segítségével maga a fejlettségi különbség rajzolja meg Dél-Szlovákia határait. Kovács Ervin (2000) járás szinten végzi el a faktoranalízist, de Dél-Szlovákiát, mint fogalmat nem említi.

Ki kell még arra térni, hogy a tanulmányban használt Dél-Szlovákia kifejezés egyben a vizsgált terület a szlovákiai magyarok által is a legerterjedtebb megnevezése és nem csak a gazdaság-, illetve regionális tudományok művelői használják, hanem többek között az irodalomtudományban (*Halász* 2018) a politikában (www.osszefogas.sk) vagy a gazdaságfejlesztésben (*Boros* 2014).

DÉL-SZLOVÁKIA A SZLOVÁK FORRÁSOKBAN ÉS A SZAKIRODALOMBAN

A déli régiók a szlovák nyelvű anyagokban másként jelennek meg, mint a magyar kiadványokban. A fogalom természetesen Szlovákiában is létezik, de inkább a közbeszédben fordul elő. A régió szakirodalomban használt megnevezése inkább a „déli határ menti járások” szlovákul *južné pohraničné okresy*, és nagyon gyakran a területet pontosan ki sem jelölik, és előfordulása is aránylag ritka. Szintén találkozni lehet a még általánosabb déli régió megnevezéssel ismételt területi behatárolás nélkül (*Faltán – Pašiak* 2004, 10-11). A régió valamilyen konkrét célú vizsgálata szlovák nyelvű munkákban számunkra nem ismert.

A déli határ menti régió vizsgálatával a primér forrásokban is csak elvétve lehet találkozni. Ilyen eset a Szlovák Szocialista Köztársaság 7. ötéves tervének kidolgozása.⁵ A dokumentumban az alábbi olvasható: „*a határ menti járások esetében ki kell használni a CŠSSZK-nak a MNK-val és az LNK-val a KGST keretéből adódó lehetőségeket a termelés, árukereskedelem utazás, szolgáltatások, turizmus valamint a kulturális kapcsolatok területén;*” Az irat a két határ menti régió gazdasági fejlesztésének a lehetőségeit is tárgyalja.

További ilyen utalás Gajdoš és Pašiak könyvében (2006, 80, 82) található, amelyben Szlovákia határ menti járásainak demográfiai mutatóit hasonlítja össze a járások pontos meghatározása nélkül. A szerzők véleménye szerint a népesedési helyzet a déli határ menti járásokban a legrosszabb.

A szlovák nézőpontok felsorolásakor érdemes megemlíteni Elena Mannová (2011, 26), véleményét. Úgy fogalmaz, hogy Dél-Szlovákia csak egy fiktív terület, „*egy régió, melyet két nacionalizmus hozott létre*”. Ezen nézet szerint „*Dél-Szlovákiát nem lehet azonosítani semmilyen területi jogi alakulattal, amelyet az állam funkcionális kritériumok által határolt volna körül. Ugyancsak*

⁵ A Szlovák Szocialista Köztársaság Ipari Minisztériuma, MP SSR, 310 Odbor súhrnného plánu, 231.1 Návrh 7. 5 RP za r. 1981 za r. 1981-85 za rezort, 1980. Politicko-organizačné opatrenie pre vypracovanie návrhu 7. päťročného plánu a návrhu vykonávacieho plánu na rok 1981, Bratislava 28. apríla 1980. 553. karton, SZNL

nem egy jellemző történelmi fejlődés eredményeként létrejött terület, amelyet kulturális, nyelvi, szülőföldi vagy természeti specifikumok, vagy egy bizonyos területhez való tartozás érzése jellemeznének. [...] A cseh és szlovák identitások 1918-tól kezdve benyomultak erre a területre, és a helyi- és kistérségi azonosságtudati formák összeegyeztültek a nemzeti azonosságtudatokkal, miközben az érintkezések során megváltoztak és hierarchizálódtak. [...] Az egyik oldalon Dél-Szlovákiát a – főként kívülről származó – szlovák nacionalisták hozták – és hozzák ma is létre, mint olyan területet, amelyet meg kell hódítani (nyelvileg és emlékművek által). [...] Másfelől a magyar politikai koalíció regionális kontextusban történő mobilizációja és regionális törekvései a magyar kisebbség etnoregionális tudatát erősítik. Az önkéntes intézmények rendszere (legfőképpen a Csemadok kulturális szervezete, amelynek 450 alapszervezete és 56 000 tagja van, de egyéb más alapítványok is) inkompatibilis a differenciáltabb szlovák polgári hálózatokkal. A zárt kisebbségi szervezetek, amelyeket a Magyar Köztársaság támogat, kirajzolják és meghúzzák az etnikai határokat, amennyiben ez látszik hatásosnak, hogy megvédje a közösséget az asszimilációtól.”

DÉL-SZLOVÁKIA ÉS A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG

Szlovákia déli régióját nagyon gyakran, mint magyarok által lakott vidéket ismerik, határozzák meg. Egy egyik oldalról nézve helyes megközelítés, mivel, ahogy az 2. táblázat is mutatja, Dél-Szlovákia területén él a Szlovákiában élő magyarság döntő többsége, és számuk napjainkban mintegy félmillió körül ingadozik. Ugyanakkor a Dél-Szlovákiaként definiált területen a legszűkebb említett lehatárolás esetében sem éri el a magyarság aránya az 50%-ot. Dél-Szlovákia etnikai arculata Csehszlovákia megalakulásával egyidőben alakult ki. A jelenlegi etnikai állapotok gyökere a második világháború utáni időszakban kereshető, amikor a jogfosztottság időszakában, ha csak átmenetileg is, zuhant a magyarság száma, a terület etnikai jellege megváltozott, a magyar intézményrendszert újra létre kellett hozni.

Közigazgatási oldalról, illetve a szlovákiai magyar kisebbség által lakott vidékek lehatárolása szempontjából Dél-Szlovákia nem azonos terület. A tudatosan kialakított közigazgatási határoknak köszönhetően Dél-Szlovákia járásainak lakosságának a magyarság csak mintegy negyedét alkotja. Az 1996-ban végrehajtott közigazgatási reform folyamányaként kialakított 79 járás (önálló járásnak minősül a főváros és Kassa öt, illetve négy kerülete, ezért Szlovákiában valójában 72 járás van) ellenére a kettő magyar többségű járás mellett további háromban haladja meg arányuk a 30%-ot. A járáshatárok átszabása ugyanis a déli járásokat kisebb mértékben érintette. A legfrissebb adatokat a 3. táblázat mutatja. Ezek alapján a korábban jelentős magyarsággal bíró galántai, érsekújvári, és lévai járásban a magyarok %-pontos aránya 10%-ot esett a rendszerváltás óta eltelt 30

év alatt és az 1991-ben még 46%-os arányt mutató rimaszombatiban is 40% alá esett, részben demográfiai, részben adminisztratív okok miatt.

2. táblázat: Dél-Szlovákia járásai és két nagyvárosa magyar nemzetiségű lakosainak számának és arányának változása a 20. század utolsó harmadában

járás/város	1970		1980		1991	
	abszolút	%-os	abszolút	%-os	abszolút	%-os
Pozsony	16 038	5,24	18 731	4,93	20 312	4,59
Pozsony-vidéki	10 421	7,74	10 312	7,15	10 527	7,24
Dunaszerdahelyi	84 143	89,04	91 452	87,85	95 310	87,16
Galántai	62 568	46,62	62 543	44,38	61 568	42,80
Komáromi	77 277	72,43	79 363	71,91	78 859	72,16
Érsekújvári	62 959	42,37	63 141	41,22	63 747	41,54
Nyitrai	16 631	8,58	14 567	7,08	14 313	6,77
Lévai	42 934	35,73	40 490	33,12	38 169	31,62
Nagykürtösi	15 706	35,13	14 536	31,68	14 384	30,73
Losonci	22 762	24,12	22 893	23,96	22 820	23,77
Rimaszombat	47 310	48,92	46 825	47,47	45 623	46,09
Rozsnyói	23 018	28,02	22 456	26,24	22 497	26,07
Kassa	5 816	4,03	8 070	3,99	10 760	4,58
Kassa-vidéki	13 787	13,65	13 800	13,91	16 240	16,36
Töketerebesi	46 298	40,89	45 801	38,93	46 316	39,08
összesen	547 668	28,58	554 980	26,35	561 445	25,33
Szlovákia együtt	552 006	12,17	559 490	11,21	567 296	10,76

Forrás: Gyurgyik 1994, 96

A 2021-es census alapján Szlovákiában összesen 5 449 652 lakosa volt. Magyaroknak 422 065 személy vallotta magát. A népszámlálás bevezette az ún. második nemzetiség megjelölésének intézményét, aminek köszönhetően további 34 089 ember vallotta magát magyarnak. Ők az asszimiláció egy köztes lépfokán állnak, kettős identitással bírnak. A Szlovákiában jelenleg létező 2 927 önálló településből 506 olyan van, ahol a magyarság aránya eléri a 10%-ot. A 20%-os szintet 460 településen éri el, abszolút többségben 336 településen élnek a magyarok többségben. Mivel 184/1999. sz. törvény úgy pontosít a kisebbségi nyelvhasználatban, hogy: „a két egymást követő népszámláláson azon népszámlálásokat kell érteni, amelyek eredményeit 2011. július 1. után hirdetik ki.”, így törvény betűje szerint a következő 10 évben 16 településen szűnhet meg a magyar nyelv hivatalos használata. Amennyiben figyelembe veszik a másodikként bejelölt nemzetiséget, ez a szám „csak” 13 lesz. E törvény egy listát is tartalmaz a törvény által érintett településekről, amely az 1991-es

népszámlálásból indul ki és az 1999-es állapotot rögzíti. Ebben 512 település van, és nem szerepelnek benne az azóta önállósodott települések.

3. táblázat: Dél-Szlovákia járásainak magyar lakossága a 2021-es népszámlálás alapján

járás/város	lakosok száma		a magyarság aránya [%]
	összesen	ebből magyar	
Pozsony	475 503	11 297	2,38
Szenci járás	96 715	8 715	9,01
Dunaszerdahelyi járás	124 669	85 586	68,65
Galántai járás	95 124	29 582	31,10
Komáromi járás	100 952	62 166	61,58
Érsekújvári járás	138 168	44 066	31,89
Nyitrai járás	164 788	7 798	4,13
Vágselyei járás	51 477	14 385	27,94
Lévai járás	110 469	23 372	21,16
Nagykürtösi járás	41 998	9 004	21,44
Losonci járás	70 422	16 580	23,54
Rimaszombati járás	80 666	31 891	39,53
Nagyrócei járás	38 669	7 355	19,02
Rozsnyói járás	59 345	13 559	22,85
Kassa	229 040	5 636	2,46
Kassai járás	128 346	10 397	8,10
Tőketerebesi járás	103 687	25 034	24,14
Nagymihályi járás	108 954	11 471	10,44
összesen	2 218 992	417 894	21,09
átlag (16 járás, 2 város)	123 277	23 216	23,83
átlag (16 járás)	94 653	25 060	25,53

Forrás: www.statistic.sk

Mivel Dél-Szlovákia alatt sokszor a magyarok által jelentős számban értett vidéket értik, ezért gyakran fordul elő a „magyarok által lakott vidék” meghatározás és ennek variációi, illetve a korábban szlovák oldalról kiinduló megközelítés a „vegyes lakosságú régió”. A „magyar” vidéket a szakirodalom a következő módokon határozza meg:

A történész Szarka László (1992, 41) „három kompakt és nagyobb kiterjedésű magyar régióról” beszél, ez a „Csallóköz – Mátyusföld – Dél-

Garamvidék, a Palócföld, valamint a Kassa alatti magyar Bodrogek, amely „*ma már etnikailag nem alkot összefüggő egységet*”.

Gyurgyík László (1994, 17) szerint „magyar nyelvterületként a 10%-nál nagyobb részarányú területet” tekinti [...] „Az ebbe a csoportba tartozó települések földrajzilag jól körvonalazható *három* területi egységet alkotnak. Szerinte így a magyar nyelvterület *kiterjedésében 1950 és 1991* között lényegesebb változások nem következtek be.”⁶ Egy másik kiadványban (*Fazekas – Hunčík* 2004, 147) Gyurgyík pontosít:

- szóránytelepülések – 10%-nál kevesebb, de legalább 100 fős lakosúak, 1991-ben 30 település volt ilyen, ami a magyar jellegű települések 5,4%-át tette ki;
- magyar kisebbségű települések – 10-50% közötti magyar lakosság: 91 település, illetve 16,5%;
- mérsékelt magyar többségű település – 50-80%: 160 település, illetve 28,9%;
- erős magyar többségű település – 80% felett: 272 település, illetve 49,2%.

Gyurgyík László véleményét harmadszor is meg említeni. *Magyar mérleg* (1994, 168-180) című könyvében tizenhárom járás területén lévő települések magyar lakosságának az arányát mutatja be. Munkájában ezeket a járásokat említi konkrétan: Pozsony-vidéki, Dunaszerdahelyi, Galántai, Komáromi, Érsekújvári, Nyitrai, Nagykürtösi, Losonci, Rimaszombati, Rozsnyói, Kassa-vidéki és Töketerbesi. Ezzel kapcsolatban elmondható, a felvidéki magyar közgondolkodásban leginkább az előbb felsorolt járások azok (a gyakran emlegetett 16 járásból), továbbá még Pozsony és Kassa, amelyeket „magyarnak” tartottak, amelyek életéről a különféle sajtótermékben és kiadványokban beszámoltak (*Klímits* 1989).

A szlovákiai magyarság helyzetével természetesen a sajtó is foglalkozik. Leginkább a népszámlálások idején gyakoriak az összefoglaló népesedési témájú cikkek. Akárcsak korábban, a 2021-es census ismertetése esetében a lapok leggyakrabban az említett 16 járás és két város nemzetiségi adatait mutatják be (*Pomichal* 2022), illetve ezekben a járásokban található városokban lakó magyarok arányával foglalkoznak (*Hegedűs – Czímer* 2022).

DÉL-SZLOVÁKIA KIJELÖLÉSÉNEK EGYÉB MEGKÖZELÍTÉSEI

A közigazgatási felosztásból kiinduló behatárolás mellett találkozni lehet más megközelítéssel is. A Dél-Szlovákia megnevezés egyben földrajzi kifejezés.

⁶ Láthattuk az új népszámlálási adatok és Kocsis K. térképei alapján, hogy ez 1991 után nem érvényes, de talán korábban sem, gondolva a Lévától délre eső területre.

Ebben az esetben ezt a régiót úgy lehet meghatározni, hogy egy hosszú sáv, amely Szlovákia nyugati határának végétől keleti határ végéig húzódik. Szélessége változó, nyugati részén mintegy 80-100, középen és keleten 30-50 km széles országrész. Pontos számot legfeljebb a vidék déli határvonala esetében lehet mondani: Szlovákia Magyarországgal 654,8 km hosszan határos. Topográfiailag a régió különböző vidékekből tevődik össze. Nyugati felén és keleti végén síkság, középső részén dombos, hegyes vidék kisebb völgykattal. A legfontosabb tény, amely ezt a változatos földrajzú területet összeköti és markáns arculatot ad neki az az, hogy lakosságának jelentős része magyar (*Fazekas – Hunčík* 2004, 85-92).

Dél-Szlovákia, illetve Dél-Szlovákia magyarok által többségben lakott területeit a múltban egy alkalommal már meghatározták. Az első bécsi döntéssel (1938 ősze) kijelölt határvonal meghúzásával 11 927 km²-nyi terület lett 1 062 022 lakossal újra Magyarország része. Előnye: pontosan kijelölt terület. Hátránya: napjaikban már jelentősen megváltoztak mind a nemzetiségi arányok, mind pedig a gazdasági szerkezet. Statisztikai adatgyűjtés szempontjából pedig a településszintről kellene kiindulni – azonban nem minden statisztikailag releváns indikátor érhető el ezen a szinten (ha mégis, akkor pedig korábbi időpontokban nincsenek meg településszinten). A Magyarországon publikált szakmunkákban a terület már volt elemzés tárgya (*Demeter – Radics* 2007; *Demeter* 2019), a terület megnevezésére a *Dél-Felvidék* kifejezést használják.

További lehetőség egy 20 – 30 km-es zóna meghatározása a déli határ mentén. Ezt a földrajzi megközelítést magyarországi kutatók használják (*Papp* 2021). Hátránya, hogy nem venné figyelembe a települési súlypontokat és ismét csak települési szintű adatgyűjtésre van lehetőség. Ez a korábbi korszakok elemzését nehezítené meg. Probléma az is, hogy be kellene mindig tartani a 20, 30, stb. km sáv szélességet, vagy ha ettől eltérés lenne, azt indokolni kellene. Az ezredforduló utáni helyzet elemzésére azonban jobban alkalmazható, mivel sok statisztikai adat elérhető településszinten, mint például a csatornázottság, alfabetizáció, iskolázottság-végzettség, munkanélküliség-foglalkoztatottság, migráció, születés-halálozás, új építésű lakóházak, de például a jövedelem nem.

Meg lehet említeni a természeti és történelmi (al)régiókat, azok magyar elnevezését. Ezek nyugatról keletre haladva a Csallóköz, Mátyusföld, Zoboralja, Törzsökerdő, Ipolymente vagy Nógrád, Gömör és Bodroghöz. Vannak más megközelítések is. Horváth Gyula (2004, 204) a vizuálisan (térképen) a következő tájbeosztást ismerteti, amelyek legalább részben érintik Dél-Szlovákiát: Csallóköz, Vízköz, Mátyusföld, Nyitra-hátság, Nyitra-Bars-halomvidék, Zobor-vidék, Zoboralja, Ipolymenti-hátság, Honti-medence, Korponai-erdő, Osztrovszki-hegység, Karancs-Medves-vidék, Ratkói-hegyek, Gömöri-medence, Gömöri-Tornai-karszt, Kassai-hegyek, Eperjesi-Tokaji-hegyvidék, Zempléni-sík. A megközelítés nagy hátránya, hogy statisztikai adatok

elemzésére szinte egyáltalán nem alkalmas, mert a települési adatok összeszedésének nehézsége mellett a konkrét tájhatárok is bizonytalanok és még a szlovák nomenklatúrának sem felelnek meg.

Valójában, mivel Dél-Szlovákia mint önálló közigazgatási egység nem létezik, nincs saját intézményrendszere, ezért a Nemes Nagy József által megadott definíció szerint a *régió* fogalom az esetében nem is használható, pontosabb, helyesebb kifejezés talán az *ország rész* lehetne. A helyi köztudatban, a helyi írásban és közbeszédben azonban *régió* megnevezés él.

ÖSSZEFOGLALÁS

Dél-Szlovákia közigazgatási szempontból nem létezik, önálló régió szintjén ugyancsak nem behatárolt. Noha a területen élő magyar nemzetiségű lakosok időről próbálkoznak valamilyen területi önigazgatás létrehozására, ez a mai napig sikertelen. Mindezek ellenére a magyarság ezt a területet egyre inkább egységes régióként érzi. A Nemes Nagy-féle triászról tehát csak az identitás létezik, a regionális (állami) intézmények azonban hiányoznak. A civil szférában azonban élénk, az alulról kezdeményezett intézmények széles köre épült ki, és sikeresen igyekszik lefedni, egységesíteni és önálló arculatúvá tenni Dél-Szlovákiát. A terület valamennyi régiójában élő magyar nemzetiségű lakójában megvan az összetartozás tudata. A köznyelvben, a mindennapokban, a magyar sajtótermékek hasábjain folyamatosan téma az ezen vidéken végbemenő események bemutatása függetlenül az eseménytől, a település földrajzi elhelyezkedésétől vagy lakóinak számától. A Dél-Szlovákiában élő magyarság számára minden gazdasági, földrajzi vagy etnikai különbség ellenére létezik a gazdasági-társadalmi összekapcsoltság, egymásraultaltság, ezért ki lehet jelenteni, hogy a terület *mentálisan homogén*.

E terület (szlovákiai magyarok által) általánosan használt megnevezése *Dél-Szlovákia*. A terület hosszú évtizedek óta vizsgálat tárgya: nagyszámú tanulmány, monográfia és egyéb kiadvány születik Dél-Szlovákia sajátosságairól. Amennyiben szükséges a területi lehatárolás, a szerzők gyakorlatilag minden esetben a helyi közigazgatási egységekből indulnak ki, és bizonyos járások adatait elemzik aggregált formában. A járási megközelítés első sorban gyakorlati okokból megfelelő, mivel figyelembe veszi a súlyponti települést és a statisztikai adatok elérhetőségét. A számba vett járások száma között kicsi az eltérés. A publikációk megerősítik az a tényt, hogy Dél-Szlovákiában jelentős területi különbségek mérhetők.

A bemutatott tanulmányok alapján kijelenthető, hogy Dél-Szlovákia meghatározása a szakirodalomban nem egységes. A különbségek alapvetően a Szlovákiában élő magyar, a szlovák többségi nemzethez tartozó, illetve a magyarországi magyar illetőségű kutatók között van. A szlovák kutatók Dél-Szlovákiát, mint valamilyen szempontból egységesnek tekinthető területet szinte

sohasem említik vagy elemzik, az egyetlen előfordulás a déli határ menti járasok megnevezés. A magyarországi szerzők úgyszintén nem szoktak meghatározni egy területet. Dél-Szlovákiát érintő kutatásaikban sokszor településszintű elemzéseket végeznek, amelyek azonban jól kirajzolnak egy fejletlenebb déli területet Fogalomként gyakran a Dél-Felvidék terminológiát használják, mely azonban politikailag visszatetsző és anakronisztikus a határ túloldalán.

IRODALOM

- ÁDÁM J. I. (2004): A határon túli magyarok részvétele a gazdasági átalakulásban – Szlovákia. In Réti Tamás (szerk.): *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 267–302.
- ÁDÁM J. I. (2005): A dél-szlovákiai régió fejlődése a helyi kezdeményezések és a határon átnyúló együttműködések tükrében. In Réti Tamás (szerk.) *Közeledő régió a Kárpát-medencében. Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 21–58.
- ANTALÍK I., ŠEBEN Z. (2014): A versenyképesség és a vállalkozói környezet kérdései Dél-Szlovákiában. In: Rajnai Z., Fregan B., Ozsváth J. (szerk.): *Az 5. Báthory-Brassai Konferencia tanulmánykötetei*. Óbudai Egyetem, Biztonságtudományi Doktori Iskola, Budapest, 15–24.
- ANTALÍK I., SZABÓ I. (2012): A munkaerőpiaci folyamatok és a gazdasági szerkezet változásai dél-szlovákia járasaiban 2001-2010 között. In Svéhlik Cs. (szerk.): *VII. KHEOPS Tudományos Konferencia „Aktuális gazdasági és társadalmi attitűdök Magyarországon”*. Kheops Automobil-Kutató Intézet, Mór, 54–62.
- BOROS SZ., FARKAS I. (szerk.) (2014): *Baross Gábor Terv. Dél-Szlovákia/Felvidék regionális gazdasági terve*. Szlovákiai Magyar Közgazdász Társaság, Győr.
- BOROS SZILÁRD (szerk.) (2014): *Baross Gábor Terv. Dél-Szlovákia/Felvidék gazdasági fejlesztési terve*. Győr, Szlovákiai Magyar Közgazdász Társaság
- BUKOVSKY L. (2007): A visszacsatolt Felvidék (Dél-Felvidék) közigazgatási szervezete. *Limes*, 2., 53–64.
- CÚTH CS. (2011): A kisebbségi nyelvhasználat jogi keretei és megvalósulásának körülményei a szlovákiai helyi önkormányzatokban 1999 és 2011 között. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2., 59–86.
- DEMETER G. (2020): Estimating regional inequalities in the Carpathian Basin – Historical origins and recent outcomes (1880–2010). *Regional Statistics*, 1., 23–59; DOI: 10.15196/RS100105
- DEMETER G., RADICS ZS. (2007): A Dél-Felvidék reintegrációjának gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásai. *Limes*, 2., 65–83.

- DEMETER, G. (2019): Az 1938–1941 között visszatért területek fejlettsége és szerepe az anyaország és az utódállamok gazdaságában a különféle történeti narratívák tükrében. *Pro Minoritate*, 3., 35–68.
- DUSEK T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék – MTA ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 10).
- FALŤAN, L., PAŠIAK, J. (szerk.) (2004): *Regionálny rozvoj Slovenska. Východiská a súčasný stav*. Sociologický ústav SAV, Bratislava.
- FAZEKAS J., HUNČÍK P. (szerk.) (2004): *Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Összefoglaló jelentés. A rendszerváltozástól az Európai Unió csatlakozásig*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Kiadó, Somorja – Dunaszerdahely.
- FEDINEC CS., – SZARKA L., VIZI B. (szerk.) (2018): *Etnikai pártok Kelet-Közép-Európában*. MTA TK Kisebbségkutató Intézet, MTA BTK Történettudományi Intézet, Gondolat, Budapest.
- GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J. (2006): *Regionálny rozvoj Slovenska z pohľadu priestorovej sociológie*. Sociologický ústav SAV, Bratislava.
- GULYÁS L. (2008a): A szlovákiai magyar kisebbség újabb etnoregionalista kísérlete: a Bócsa-tervezet 2007-2008. *Közép-európai Közlemények*, 1., 110–114.
- GULYÁS L. (2008b): Regionalizációs törekvések és etnoregionalizmus a poszt-kommunista Szlovákiában 1989-1998. *Tér és Társadalom*, 4., 189–204.
- GYÉMÁNT R. (2006): A felvidéki magyarság demográfiai sajátosságai és a szlovák regionalizáció. *Területi Statisztika*, 2., 196–208.
- GYURGYÍK L. (1994): *Magyar mérleg*. Kalligram, Pozsony.
- GYURGYÍK L. (2008): A szlovákiai magyarok társadalom szerkezete a 90-es években. *Regio*, 4., 77–101.
- HALÁSZ IVÁN (2018): Dél-Szlovákia az irodalomban. Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Komárno
- HEGEDŰS N., CZÍMER G. (2022): Magyarok Dél-Szlovákia városaiban. *Új Szó*, szlovákiai magyar nyelvű napilap, január 25.
- HOÓZ I. (1996): A nemzetiségi struktúra átalakulása a Kárpát-medenceben. *Statisztikai Szemle*, 11., 930–939.
- HORBULÁK Zs. (2015): Dél-Szlovákia gazdasági és szociális helyzete néhány mutató tükrében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3., 43–56.
- HORBULÁK Zs. (2019): Munkanélküliség Szlovákia déli régióiban. *Polgári Szemle*, 4-6., 296–310.
- HORBULÁK Zs. (2020): *Dél-Szlovákia gazdasága a normalizációs időszakban (1969–1989)*. Selye János Egyetem, Komárom.
- HORVÁTH Gy. (szerk.) (2004): *Dél-Szlovákia*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.

- JAKAB I. (1995): A szlovákiai magyar nyelvhasználat és nyelvművelés IDŐSZERŰ kérdései. *Valóság*, 7., 87–92.
- KARÁCSONY P., ORISKÓ A. (2014): Szlovákiai régiók összehasonlítása versenyképességi tényezők alapján. In Lukovics M., Zuti B. (szerk.) *A területi fejlődés dilemmái*. SZTE, Gazdaságtudományi Kar, Szeged, 81–92.
- KLIMITS L. (1989): *V spoločnom štáte*. Madách, Bratislava.
- KOCSIS K. (2000): *Szlovákia mai területének etnikai térképe*. MTA FKI, Budapest.
- KOCSIS K. (2001): Magyarok Szlovákiában. Közigazgatási határok es etnikai térszerkezet. *Rubicon*, 8-9., 88–92.
- KOLLAI I. (2019): Elszegényítő központi régiók? A területi egyenlőtlenség lehetséges mozgatórugói Szlovákiában. *Közgazdasági Szemle*, 11., 1125–1144.
- KOVÁCS E. (2000): Regionális tagozódás Szlovákiában. *Tér és Társadalom*, 2–3., 239–244.
- LAMPL ZS. (2012): *A szlovákiai magyarok szociológiája*. Szlovákiai és MAGYAR Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- LAMPL Zs. (2018): *A szlovákiai magyarok szociológiája*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- LELKES G. (2003): Elmaradottság és versenyképesség a dél-szlovákiai térben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4., 3–18.
- LELKES G. (2006): Területi egyenlőtlenségek Dél-Szlovákiában az uniós tagság tükrében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4., 107–144.
- LELKES G. (2008a): *Régiók és gazdaság. Magyarok Szlovákiában V. kötet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- LELKES G. (2008b): A szlovákiai regionális fejlesztéspolitika s annak középtávú dél-szlovákiai határ menti vetülete az uniós támogatáspolitiká tükrében. *Tér és Társadalom*, 3., 151–182.
- LÓCSEI HAJNALKA – FARKAS GYÖRGY – KOVÁLY KATALIN – TÁTRAI PATRIK – TÖRÖK IBOLYA: Területi növekedési pályák a Kárpát-medencében a 2010-es években: Regionális Folyamatok. *Kisebbségi Szemle · 2021/ 4.* 7-41.
- MANNOVÁ, E. (2011): Dél-Szlovákia mint képzelt terület. In Vajda B. (szerk.): *Állam és identitás – Komárno/Komárom*. Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 7–30.
- MEZEI I. (2005): Állam – Ország – Régió és a valóság. *Tér és Társadalom*, 3–4., 187–203.
- MEZEI I., HARDI, TAMÁS (2003): A szlovák közigazgatás és területfejlesztés aszimmetriái. *Tér és Társadalom*, 4., 127–155.
- MORVAY G. (1980): A szlovákiai magyar közéleti nyelvhasználat néhány jellemző vonása. *Magyar nyelvőr*, 4., 401–408.

- NAGY J. (1988): *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Medvetánc, Budapest
- NEMES NAGY J. (2009): *Terek, helyek, régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP I. (2021): A trianoni határmeghúzással sújtott területek történeti összehasonlító vizsgálata térinformatikai módszerekkel. In *Országos Tudományos Trianon Konferencia*, Hidvérgárdó, 2021. 11. 13–14.
- PETŐCZ K. (1998): *Választások és felosztások*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- POMICHAL K. (202): Arányaiban szinte mindenhol kevesebben vagyunk: a Dunaszerdahelyi járásban már 70% alatt a magyarság. In *Ma7*, SZLOVÁKIAI magyar nyelvű hetilap, január 20.
- POPÉLY GY. (1991): *Népfogyatkozás*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- SIMON SZ. (2010): *Nyelvi szondázások – Alkalmazott nyelvészeti tanulmányok a szlovákiai magyar nyelvhasználat köréből*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- SZABÓ M. (2010): A felvidéki magyarlakta települések helységnévváltozásainak vizsgálata. szakdolgozat, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz- és Földtudományi Intézet.
- SZARKA L. (1992): Kisebbségek, konfliktusforrások. In Glatz F. (szerk): *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. Europa Institut, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 37–41.
- ZVARA J., BALÁZS B., CSANDA S., MÓZSI, F., MIHÁLY G. (1975): *V spoločnej vlasti*. Pravda, Bratislava.

STATISZTIKAI FORRÁSOK

- Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský štatistický úrad (1990): *Československo 1989 v číslech. Kraje a okresy*, Praha
- Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský štatistický úrad (1971): *Ekonomický vývoj 1970. ČSSR, ČSR, SSR, kraje, okresy*. Praha, Bratislava.
- Szlovák Nemzeti Levéltár. Szlovák Szocialista Köztársaság Ipari Minisztériuma, Tt. 184/1999. számú törvénye a nemzeti kisebbségi nyelvek használatáról
www.slovakiasite.sk

INTERNETES FORRÁS

- <https://www.osszefogas.sk/2020/01/15/del-szlovakia-ugyanolyan-ertekes-mint-eszak/>

SZOBORDÖNTÉSEK, AVAGY A SZIMBOLIKUS TÉR ÁTRENDÉZÉSÉNEK EGYIK ESZKÖZE A ROMÁN URALOM ALÁ KERÜLT ERDÉLYBEN

GULYÁS LÁSZLÓ

DESTRUCTION OF STATUES IS ONE OF THE DEVICES FOR THE REORGANIZATION OF THE SYMBOLIC SPACE IN TRANSYLVANIA UNDER ROMANIAN RULING

The army of the Kingdom of Romania began to occupy Transylvania in early November 1918. Romanian politicians who took control of the Romanian military and the administration immediately tried to eliminate the Hungarian character of the occupied territories. As early as 1919, long before the signing of the Trianon peace dictatorship, they sought to abolish the "millennial Hungarian past" in the symbolic space. There are several tools for this - the replacement of Hungarian street names with Romanian names, statue castings, damage to monuments, etc. They used. This process continued unabated after the signing of the Trianon peace dictatorship on June 4, 1920. This is well illustrated by the fact that statue castings took place even in the first half of the 1930s. In the present study, we present the process of sculpture and monument damage and their features..

1. BEVEZETÉS

A Román Királyság hadserege 1918. november elején kezdett hozzá Erdély elfoglalásához. A román katonai alakulatok és a közigazgatás feletti uralmat átvevő román politikusok azonnal megpróbálták eltüntetni a megszállt területek magyar jellegét. Már 1918 novemberétől – jóval a trianoni békediktátum aláírása előtt – arra törekedtek, hogy a szimbolikus térben az „ezeréves magyar múltat” eltöröljék. Ehhez számos eszközt – a magyar utcanevek lecserélése román nevekre, szobordöntések, az emlékművek megrongálása etc. – vettek igénybe. Ez a folyamat a trianoni békediktátum aláírása – 1920. június 4. – után is töretlenül folytatódott. Jól mutatja ezt, hogy még az 1930-as évek első felében is történtek szobordöntések.

Jelen tanulmányban a szobordöntések és emlékműrongálások folyamatát és azok jellemzőit mutatjuk be.

2. A SZOBORDÖNTÉSEK TÖRTÉNELMI KONTEXTUSA

Az 1918. november 3-án aláírt padovai fegyverszünet után a közép-európai helyzet kaotikus és áttekinthetetlen volt. Az éppen születőfélben lévő államok – Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Nagy-Románia, Német-Ausztria – politikai és katonai vezetői nem tudták, nem tudhatták, hol húzódnak majd jövőendő határaik. Abban az összes szereplő – vesztesek és győztesek – egyetértett, hogy majd a békekonferenciának kell megállapítania a határokat. De a békekonferencia csak 1919. január 18-án ült össze. Így keletkezett egy bő 2,5 hónapos időszak a padovai fegyverszünet és a békekonferencia összeülése között, amelyet a történetírás „fait accompli” időszaknak nevez.

A csehszlovák, román és szerb politikusok rájöttek arra, hogy még a békekonferencia összeülése előtt érdemes megszerezni azokat a területeket, amelyekre majd a békekonferencián igényt akarnak formálni. Ezért utasították hadseregeiket, hogy a lehető legnagyobb részt foglalják el a széthulló Osztrák–Magyar Monarchiából. Ennek megfelelően mindhárom hadsereg – szerb, román és csehszlovák – 1918 novemberének első felében támadásba lendült, és benyomult a Magyar Királyság területére.

Gyakorlatilag a csehszlovák, a román és a szerb hadsereg 1919 januárjának közepére megszállta azokat a területeket, melyekre az 1919. január 18-án megnyíló békekonferencián akarták igényüket bejelenteni. Sőt nem csupán megszállták, hanem azonnal hozzákezdték annak átformálásához, így a „csehszlovákok” a magyar Felvidékből szlovák Szlovenszkót, a szerbek a Délvidékből egy szerb dominanciájú Vajdaságot, míg a románok Erdélyből egy teljesen román jellegű régiót akartak teremteni.

Amikor a csehszlovák, román és délszláv megszálló hadseregek hozzáfogtak az elfoglalt területek képének átrendezéséhez, az a konkrét földrajzi térben történt, amihez azonban szorosán hozzákapcsolódott a szimbolikus tér is.¹ Ezt úgy értjük, hogy a szerb hadsereg a konkrét földrajzi térben foglalta el a Délvidéket, például megszállta az ott lévő városokat, falvakat, vasútvonalakat.

¹ A szimbolikus tér definícióiról és összefüggéseiről a fizikai térrel lásd. A. GERGELY András: Térhasználat és szimbolikus szuverenitás. Tér és Társadalom. 2015/2. szám 19-42. old.

Viszont a földrajzi térnek mindig vannak tipikus vonásai, melyek összességét nevezzük városképnek. Ennek a városképnek az egyik legfontosabb alkotórésze az ún. szimbolikus tér. Ez a fogalom az alábbi kérdésekre adott válaszokból áll össze:

- Kikről nevezték el az utcákat és a köztereket?
- Milyen nyelven íródtak az ezeket megjelölő táblák?
- Kik (politikuskok, tudósok, katonák) kaptak szobrot?
- Milyen az utcák és a közterek általános képe?

Véleményünk szerint az utódállamokban a két világháború közötti időszakban a szimbolikus tér átrendezése esetében – csehszlovák és szerb példák alapján – az alábbi tipikus eszközöket tudjuk elkülöníteni:

- **A nagyobb földrajzi terek – régiók/tartományok és városok – átnevezése.**

Például így lett a magyar Pozsony elnevezésből a szlovák Bratislava,² illetve az 1929. évi jugoszláv közigazgatási reform során így cserélte le Belgrád a délszláv államot alkotó régiók történelmi elnevezéseit folyónevekre.³ Erre kiváló példa a Délvidék, melyet 1919-ben Vajdaság tartományra kereszteltek át, majd 1929-ben Dunavska Bánság nevet kapott.

- **Egy-egy város esetében az utcanevek – beleértve a köztereket is – lecserélése.**

Nézzünk két tipikus példát: 1911-ben 136 utca volt Zentán, ebből 84 volt magyar személyekről (királyok, tudósok, költők, etc.) elnevezve, 1923-ra az uralmi helyzetbe került szerbek valamennyi utcanevet lecserélték szerb

² A témakörrel lásd a legújabb feldolgozást KORPÁS Árpád-SZARKA László: Pressburg, Pozsony, Bratislava. A koronázó város emlékezete. Rubicon 2020/6-7. szám 93-115. old.

³ Gulyás László: Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok. Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No8.) 108-116. old..

személyek (fejedelmek, királyok, nemzetébresztők, etc) neveire.⁴ A csehszlovák állam keretei közé került Pozsonyban 1919 és 1938 között a város 352 utcájából 160 utca nevét változtatták meg.⁵

- **A szobrok és emlékművek ledöntése**

Jól mutatja ezen módszer elterjedtségét az utódállamokban, hogy a Pozsonyban 1918 előtt felállított valamennyi magyar szobor – ezek közül a legismertebb Mária Terézia lovas szobra⁶ – sorsa a ledöntés lett.⁷

- **Az egyéb feliratok (köz- és magánvállalatok cégtáblái) lecserélése.**

Amennyiben az adott utódállam mégis megtúrta a magyar nyelvű cégfeliratokat, más módszerekkel törekedett azok „önkéntes” megszüntetésére. Például az első jugoszláv állam keretei közé került Újvidék városában ún. cégtábla adót kellett fizetni a „nem szláv” (értsd magyar és német) cégfeliratok után.⁸

3. SZOBORDÖNTÉSEK ÉS EMLÉKMŰRONGÁLÁSOK A ROMÁNOK ÁLTAL ELFOGLALT TERÜLETEKEN

A szakirodalom szerint a feliratok és utcanévtáblák mellett a szobrok és emlékművek adják egy-egy város szimbolikus terének legjellegzetesebb

⁴ A témakörben alaplúnak tekintjük, PEJIN Attila (2003): Zenta utcanévlexikona. Thurzó Lajos Közművelődési Központ. Zenta. Pozsony esetében hasonló folyamatot rögzít T. SOMOGYI Anna-TINNER Tibor: Utcanévvaltozasok Pozsony példáján. Névtani Értesítő 39. 2019. 99-118. old.

⁵ További példákat közöl LOVISEK Júlia: Pozsony utcaneveinek politikai indíttatású névváltoztatásai az első Csehszlovák köztársaság megalakulása után. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 2007/2. szám

⁶ Erről lásd SZARKA László: A Mária Terézia szobor ledöntése. Rubicon 2020/6-7. szám 116-117. old.

⁷ Erről bővebben lásd Gulyás László (2020): A szimbolikus térfoglalás kezdetei a Felvidéken 1918-1921. A pozsonyi példa. In. Dubniczky Zsolt – Hermann Róbert – Kocsis Annamária– Ligeti Dávid – Orosz László szerk.: „A kultúra tarthatja meg,és teheti ismét naggyá” Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára. Ráció Kiadó. Budapest. 266-274. old.

⁸ Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 92. old.

tételemeit.⁹ Természetesen a szimbolikus térfoglalásra törekvő román politikusok célkeresztjébe azonnal bekerültek az 1918 előtt felállított szobrok és emlékművek. Az azonnal szót a szó szoros értelmében kell értenünk: az Erdélyben 1918-1919-ben gyorsan előretörő román hadsereg katonái – illetve a nyomukban járó éjleple alatt tevékenykedő tettesek – számos szobrot ledöntöttek. Nézzünk példákat:

- **1919 januárjában** Zilahon a román katonák fegyverrel lövöldöztek a szoborra
- **1919 áprilisának első napjai:** Kolozsvárott ledöntötték és összetörték a „Kárpátok Öre” világháborús katona szobrot.
- **1919. március 27-28-ra virradó éjjel:** Marosvásárhelyen ledöntötték a Kossuth szobrot, illetve ugyanezen az éjjelen II. Rákóczi Ferenc szobra is erre a sorsra jutott.
- **1919 áprilisában:** Szatmárnémetiben Kiss Gedeon szobrát döntötték le.

A kortárs Olay Ferenc 1930-ban megjelent könyvében¹⁰ félszáz ledöntött emlékműről számolt be. Nyilvánvaló, hogy ezen könyvbe csak azon esetek kerültek be, melyekre 1930-ig került sor.

A Magyar Katolikus Lexikon XIII. kötet – amely 2008-ban jelent meg – szoborrombolás című szócikkének¹¹ szerzője a románok által megszállt területekre vonatkozóan 31 olyan települést sorol fel, ahol szobordöntésre illetve emlékművek megrongálására került sor. Ezek az alábbiak: *Arad, Barót, Brassó, Buziásfürdő, Csatád, Déva, Fehérhegy, Karánsebes, Kolozsvár, Kolozsmonostor, Lupény, Madéfalva, Máramarossziget, Marosvásárhely, Nagybánya, Nagyenyed, Nagykároly, Nagyszalonta, Nagyszeben, Nagyszentmiklós, Nyárádszereda, Nagyvárad, Némethogsán, Ojtozi-szoros, Preszáka, Sepsiszentgyörgy, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Szinérváralja, Vaskapú-szoros, Zilah, Zsibó, Zsombolya.*

Természetesen a fentebb felsorolt 31 településen történtek jóval több atrocitást takarnak, amit jól mutat Kolozsvár példája, ahol számos esetben került sor

⁹ Szerepükről lásd Póto Janos (2003): Az emlékeztetés helyei: Emlékművek es politika. Osiris. Budapest.

¹⁰ Olay Ferenc (1930): A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918-1928. Magyar Nemzeti Szövetség. Budapest.

¹¹ <http://lexikon.katolikus.hu/S/szoborrombol%C3%A1s.html>. Letöltés ideje: 2022. május 10.

szobordöntésre, illetve emlékművek megrongálására. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak voltak:

- Román katonák széthasogatták Szeszák Ferenc helyi szobrász közadakozásból készült *Kárpátok Őre* faszobrát.
- Levágták a Tudományegyetem főépületének homlokzatán elhelyezett allegorikus szoborcsoportból a névadó *Ferenc József fejét*.
- Ledöntötték a Nemzeti Színház belső terében álló márványmellszobrokat, melyek *Katona Józsefnek*¹², *Döbrentei Gábornak*¹³, *Kotsi Patkó Jánosnak*¹⁴, és *F. Kovács Gyulának*¹⁵ állítottak emléket.
- Lerombolták Szeszák Ferencnek a színház homlokzatán álló *Wesselényi Miklós- és Jósika Miklós-szobrokat*.
- Eltávolították Huszár Adolfnak a régi színház (Farkas utca) épülete előtt álló *Gyulai Ferenc szobrot*.
- Erzsébet királyné szobrát az Erdélyi Múzeum Egyesület raktárába száműzték.
- Megrongálták, majd átalakították a Fadrusz János által készített, 1902-ben átadott Mátyás király szobrot.¹⁶

¹² Katona József (Kecskemét [1791. november 11.](#) – Kecskemét [1830. április 16.](#)) drámaíró, a magyar drámairodalom kiemelkedő alakja. Amikor 1814-ben az Erdélyi Múzeum című folyóirat pályázatot hirdetett a kolozsvári Nemzeti Színház megnyitásakor előadandó történeti drámára megírta *Bánk bán* című művét.

¹³ Döbrentei Gábor (Somlósólyos, 1785. dec. 1. – Buda, 1851. márc. 28.): író, fordító, szerkesztő, az MTA r. tagja. 1814-től 1818-ig Kolozsváron az Erdélyi Magyar Museum c. folyóiratot szerk., amelynek 1818-i pályázatára írta *Katona József Bánk bánját*.

¹⁴ *Kótsi Patkó János* (Derecske, 1763. szept. 24.–Kolozsvár, 1842. febr. 14.): színész, drámaíró, fordító, szakíró, színigazgató.

¹⁵ E. Kovács Gyula (Gebe, 1839. febr. 14. – Segesvár, 1899. júl. 31.) színész. 1881-től haláláig a Kolozsvári Nemzeti Színház hősszínésze és művészi vezetője, a színház örökös tagja.

¹⁶ A szobor alkotójának életútját feldolgozta, Murádin Jenő (2008): *A Mátyás-szobor és alkotója*, Fadrusz János. Polis Kiadó. Kolozsvár.

A szobordöntésekről, emlékmű megrongálásokról a legteljesebb katasztert Muradin Jenő adja 2008-ban megjelent könyvében.¹⁷ 123 ilyen esetet rögzített.

A két világháború közti időszakban (1918-1939) a küzdelem a szimbolikus térben több szakaszra osztható. Véleményünk szerint az alábbi szakaszokat határolhatjuk le:¹⁸

- ***A spontán szakasz, 1918-1920***

Az Erdélybe bevonuló román hadsereg és a felbátorodott román nacionalisták által elkövetett szobordöntések. Itt jegyezzük meg, hogy ezen nacionalista csoportok bátorsága korlátozott volt, a legtöbb esetben az éj leple alatt cselekedtek, illetve ha nappal került sor a szobrok elleni atrocitásokra, akkor a román hadsereg biztosította a terepet.

- ***A hivatalos szakasz, az 1920-as évek első fele***

A polgármesterek, illetve néhány esetben a bukaresti központi kormányzat rendeletekkel, utasításokkal rendelte el a szobrok eltávolítását.

- ***A viszonylagos nyugalom szakasza, az 1920-as évek közepétől az 1930-as évek közepéig*** Ebben a tíz éves időszakban a szimbolikus térben folyó küzdelem alvó fázisban volt.

- ***A küzdelem újraéledése az 1930-as évek közepétől***

A megerősödő román szélsőjobboldal – elsősorban a Vasgárda – barbár támadásai a magyar világot megtestesítő szobrok ellen.

4. A SZOBORDÖNTÉSEK FUNKCIÓI

Joggal merül fel a kérdés: miért került sor a szobordöntésekre? Úgy véljük, hogy a Románia területén (és a többi utódállam keretei között) történt szobordöntések három funkciót szolgáltak.

Az első funkció az ellenség feletti diadal kiteljesítése volt. A szobordöntések az üzenték, hogy a győztes diadala totális. A románság nem csupán katonai és diplomáciai téren győzte le a magyarságot, hanem a szimbolikus térben is.

A második funkció a bosszú volt. Az 1918 előtt magyar uralom alatt élő románok önérzetét sértették ezen szobrok, így amikor 1918 után uralmi helyzetbe

¹⁷ Muradin Jenő (2008/a): A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek repertórium. Kriterion könyvkiadó. Kolozsvár.

¹⁸ Itt jegyezzük meg, hogy Murádin csak három szakasztól beszél. A viszonylagos nyugalom időszakát nem tekinti önálló szakasznak.

kerültek, megbosszulták az önérzetük ellen elkövetett sérelmeket. Az uralmi helyzetbe került románokat különösen sértették azok a szobrok, melyek a szemükben az „ezeréves magyar múltat” testesítették meg, így ezeket lebontották. Nézzünk néhány tipikus példát:

- *Lebontották Székelyudvarhelyen az 1897-ben felállított 8,4 méter magas Millenáris Emlékoszlopot.*
- *Lerombolták a Désen az 1896-ban felállított 10 méter magas Ezredévi Emlékoszlopot.*
- *Lerombolták Csákován az Ezredéves Emlékoszlopot.*

Azt, hogy a románok mennyire gyűlölték a millenniumi emlékműveket, jól mutatja, hogy a Brassó határában 1896-ban a 760 méter magas Cenk-hegyen felállított 21 méter magas Árpád szobrot az Erdélybe 1916-ban betörő román hadsereg már akkor elpusztította. Az utódállamokban történtek párhuzamosságát jól mutatja, hogy a Cenk-hegyi emlékművel teljesen megegyező dévényi oszlopot 1921-ben csehszlovák légiósok rombolták le.

Itt kell azt is rögzítenünk, hogy a magyar történelem más eseményeit és hőseit ábrázoló szobrok és emléktáblák is a románok céltáblájába kerültek.

- Kossuth Lajos (Marosvásárhely, Nagykároly, Nagyszalonta, Szinerváralja, Tenke, Várfalva, Zsombolya),
- Wesselényi Miklós (Zilah),
- Széchenyi István (Kolozsvár, Orsova),
- Bem apó (Kolozsvár, Marosvásárhely, Piski, Szabadfalu, Újszentes),
- Petőfi Sándor (Kolozsvár, Erdőd, Marosvásárhely, Nagybánya, Segesvár, Szatmárnémeti, Újszentes)
- Bethlen Gábor (Marosillye),
- II. Rákóczi Ferenc (Marosvásárhely, Orsova),
- Bocskai István (Nyárádszereda)

szobrai is ledöntésre kerültek. Hasonló sorsa jutott Arad azon szobrainak, melyek az 1948-49-es szabadságharcnak állítottak emléket, úgymint: Szabadság-szobor, Kossuth Lajos szobra, a Vértanúk obeliszkje, 1849-es Honvédemlék.

Érdekes momentum, hogy miközben a románok Mátyás királyt románnak tekintették, apjának, Hunyadi János emlékműveit, szobrait (Zsilyvadejvulkán, Zajkány). ledöntötték, megrongálták.

A második funkcióval kapcsolatban itt kell arra felhívni a figyelmet, hogy miközben a románok megbosszulták a nemzeti önérzetükön 1918 előtt esett sérelmeket, súlyos sebeket ejtettek a kisebbségi sorba került magyarság nemzeti önérzetén.

A harmadik funkció a múlt eltörlése volt. A szobrokat a románok azért döntötték le – a földrajzi neveket és utcaneveket azért cserélték le –, hogy az ezen tárgyakhoz köthető magyar múltat minél hamarabb eltöröljék. A románok azt gondolták – különben helyesen –, hogy a múlt megszüntetését hátráltatják a közelmúlt tárgyi emlékei.

Úgy véljük, hogy érdekes párhuzam húzható meg azzal, ami a román államhoz csatolt magyar területeken történt a szobrokkal és az az ókori történelemből ismert „*damnatio memoriae*” fogalom között. Ez a latin kifejezés szó szerint az „emlékezet elátkozását”, azaz kitörlését jelenti. Az ókori Egyiptom és különösen Róma történetéből ismerünk olyan uralkodókat, politikusokat, akiknek haláluk után szobraikat ledöntötték, beolvasztották, továbbá nevüket a különféle feliratok közül levakarták. A dühös utódok ezzel akarták őket eltüntetni a történelemből.¹⁹

A negyedik funkció az „új múlt” teremtése volt. Azaz román politikusok (és csehszlovák illetve szerb kortársaik) nem csupán eltörleni akarták a múltat, hanem helyette megpróbálták egy újat létrehozni. Ezért nagyon sok esetben a szobordöntési történet úgy folytatódott, hogy a ledöntött régi szobor helyét az új államalkotó nemzet hőségének szobra került. Nézzünk tipikus példákat:

- *Nagyváradon* leszerelték *Szigligeti Ede* mellszobrát, talapzatára Mária román királyné szobrát helyezték el.
- Szintén *Nagyváradon* elköltöztették a székesegyház előtt álló Szent László szobrát és helyébe I. Ferdinánd király szobrát állították fel.
- Mint azt már korábban említettük, Kolozsvárott levágták a *Ferenc József szobor fejét, majd helyére Ferdinánd király fejét helyezték el.*
- Kolozsvárott megrongálták a Mátyás király szoborcsoportot.

Érdemes kitérni a Mátyás szoborcsoport román érdekekben történő „újrahasznosításának” részleteire: 1919-ben a szoborcsoport mellékalakjának, *Magyar Baláznak* a sarkantyúit, kardját letörték, megrongálták a *zászlókat*,

¹⁹ A kérdéssel részletesen foglalkozik Varner, E. R. (2004): *Transformation and Mutilation. Damnatio memoriae and Roman Imperial Portraiture*. Leiden.

kivésették Mátyás magyar *királyi címerét*. 1922-ben a magyar nyelvű *Mátyás király feliratot* Matei Corvinulra változtatták. 1946-ban ezt Mathias rex-re cserélték. A szobor sorsa jól mutatja, hogy a románok és a magyarok között a szimbolikus mezőben is hosszú küzdelem folyt a trianoni békediktátumot követő évtizedekben, sőt ez a küzdelem napjainkban is folyik. A magyar nemzet a mai napig – határon innen és túl – Mátyást magyar király szobrának tekintik a műalkotást, míg a románok Mátyás román származását hangsúlyozzák.

Az újrahasznosított szobrok mellett a románok új szobrokat is állítottak. Ezek egyértelműen a román történelem „hősei” voltak. Talán a legtipikusabb román „hős” Avram Iancu volt, akinek első szobrát Marosvásárhelyen állították fel. Szintén tipikus volt a Róma városa által adományozott capitóliumi anyafarkas – melyet Kolozsváron a Mátyás szobor előterébe helyeztek el – másolatainak elhelyezése más román városokba. Ezek az anyafarkasok a románság latin eredetének voltak a szimbólumai.

Az Avram Iancu szobrok, az anyafarkas szobrok – és társaik – jelentős mértékben hozzájárultak a szimbolikus tér átrendezéséhez Erdélyben.

5. KONKLÚZIÓK

A jelen tanulmányban bemutatott erdélyi szobordöntések és emlékmű – illetve jelen írás szerzőjének két a témakörben megjelent korábbi munkája²⁰ – egyértelműen mutatják és rögzítik, hogy a Magyar Királyság megcsonkítása után megszülető utódállamokban (konkrétan Csehszlovákia, SzHSz-Királyság, Nagy-Románia) az uralmi helyzetbe került új elitek nem csupán a gazdasági-politikai és a kulturális mezőben indítottak támadást a kisebbségi sorba került magyarság ellen, hanem a szimbolikus térben is komoly küzdelmet indítottak az „ezeréves magyar múlt” ellen.

²⁰ A csehszlovák uralom alá került Pozsony esetében Gulyás (2020): A szimbolikus térfoglalás kezdetei a Felvidéken 1918-1921., míg a Délvidék esetében Gulyás László (2022): Szerb törekvések a magyar identitás megtörésére. A Délvidék szimbolikus tereinek átalakítása 1918-1921. Trianoni Szemle 2022/6. szám 54-64. old.

IRODALOM

- A. GERGELY A. (2015): Térhasználat és szimbolikus szuverenitás. Tér és Társadalom. 2015/2. szám 19-42. old.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- GULYÁS L. (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok. Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No8.) 108-116. old..
- GULYÁS L. (2020): A szimbolikus térfoglalás kezdetei a Felvidéken 1918-1921. A pozsonyi példa. In. Dubniczky Zsolt – Hermann Róbert – Kocsis Annamária– Ligeti Dávid – Orosz László szerk.: „*A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá*” Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára. Ráció Kiadó. Budapest. 266-274. old.
- GULYÁS L. (2022): Szerb törekvések a magyar identitás megtörésére. A Délvidék szimbolikus tereinek átalakítása 1918-1921. Trianoni Szemle 2022/6. szám 54-64. old.
- KORPÁS Á. - SZARKA L. (2020): Pressburg, Pozsony, Bratislava. A koronázó város emlékezete. Rubicon 2020/6-7. szám 93-115. old.
- LOVISEK J. (2007): Pozsony utcaneveinek politikai indíttatású névváltoztatásai az első Csehszlovák köztársaság megalakulása után. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 2007/2. szám
- MURADIN J. (2008/b): A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek repertóriuma. Kriterion könyvkiadó. Kolozsvár.
- MURÁDIN J. (2008/b): A Mátyás-szobor és alkotója, Fadrusz János. Polis Kiadó. Kolozsvár.
- OLAY F. (1930): A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918-1928. Magyar Nemzeti Szövetség. Budapest
- PEJIN A. (2003): Zenta utcanév lexikona. Thurzó Lajos Közművelődési Központ. Zenta.
- PÓTÓ J. (2003): Az emlékeztetés helyei: Emlékművek es politika. Osiris. Budapest.
- SZARKA L. (2020): A Mária Terézia szobor ledöntése. Rubicon 2020/6-7. szám 116-117. old.
- T. SOMOGYI A. - TINNER T. (2019): Utcanévváltozások Pozsony példáján. Névtani Értesítő 39. 2019. 99-118. old.
- VARNER, E. R. (2004): Transformation and Mutilation. Damnatio memoriae and Roman Imperial Portraiture. Leiden.

**KOROLÓGIAI JEGYZET A KÁRPÁT-MEDENCEI REFORMÁCIÓ
KÉRDÉSÉHEZ
(A HAZAI ÚTHÁLÓZAT KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE 1610-IG)**

HORVÁTH CSABA PÉTER

**CHOROLOGICAL NOTE TO THE QUESTION OF REFORMATION
IN THE CARPATHIAN BASIN
(THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF DOMESTIC ROAD
NETWORKS UNTIL 1610)**

Our study consists of two parts. In the first main chapter we present the definition of the term chorology, primarily through the lens of historiography of German geography. In its original sense, chorology means the study of spatial spreading, in the field of geography the term is applied as a terminus technicus of phyto- and zoogeography. In 20th century geographical thought spread as a uniquely spatial (and dynamic) form of movement became the centre of attention, however by this time, within the framework of chorology not only the change in the size of widely different spaces was studied, but also their allocation, as well as how these spaces were filled. The academic debates regarding these questions in the '60s and '70s oriented towards uncovering the historical interpretations of the term 'Landschaft'. According to one, perhaps the most influential concept 'Landschaft' is a type of space that, on the one hand, is separated from the space elements surrounding it due to its core difference and, on the other hand, has a prototypical form of appearance. Zones of currents, in the axis of which well-defined transportation tracks are located, are such spatial elements. In the second main chapter of our study, we attempt the partial reconstruction of the road network of Hungary until 1610, the Synod of the Augustan Confession in Zsolna. The significance of such an approach lies in the fact that this organic network not only provided a space for the transportation of material goods, but also facilitated exchange activities in the field of the history of ideas, as well as religion. The broader research avenue of our present study is the Hungarian chorology of Reformation.

BEVEZETÉS

Tanulmányunk két részből áll. Az első részben a korológia fogalmát elsősorban a német geográfia historiográfia alapján mutatjuk be. A korológia eredeti értelmében elterjedést jelent, a geográfiában növény- és állatföldrajzi

terminus technicusként alkalmazzák. A 20. század földrajzi gondolkodásában az elterjedés mint sajátos térbeli (és dinamikus) mozgásforma az érdeklődés középpontjába került, ugyanakkor már nemcsak a legkülönbözőbb terek nagyságának változását, hanem azok allokációját, kitöltését is a korológia értelmezési tartományába rendelték. A kutatások – a földrajz mint tudomány öndefiníciós krízisének hatására (*Wirth, E. 1979*) – 60–70-es években a geográfia általános elméletének megalkotása, így „Landschaft” fogalmának értelmezéstörténete felé orientálódtak. Az egyik, talán a legmarkánsabb elgondolás szerint a „Landschaft” olyan tértípust, pontosabban földfelszín-típust jelent, amely részint más környező térelemektől lényegi tulajdonságaiban elkülönül, másrészt prototipikus megjelenésformája van. Ilyen földrajzi térelemek az áramlási zónák is. Ezek tengelyében jól meghatározható közlekedési pálya helyezkedik el. Tanulmányunk második fejezetében a magyarországi úthálózat részleges rekonstrukciójára teszünk kísérletet 1610-ig, a zsolnai ágostai hitvallású zsinatig; ugyanis ezen a szerves hálózaton keresztül nemcsak materiális, hanem eszmetörténeti vagy akár vallási cseretevékenységek is zajlottak. Tanulmányunk tágabb kutatási iránya a korai, elsősorban a lutheránus reformáció hazai korológiája.

I. HISTORIOGRÁFIAI BEVEZETÉS

Közhelyszerű állítás, hogy a geográfia tudománytörténetében megkülönböztetünk természetföldrajzot és *F. Ratzel* nyomán (1882–1891) anthropogeográfiát (emberföldrajzot). A szociológia, állam- és politikatudomány, valamint a nyugati civilizáció fejlődésével utóbbinak számos altudománya fejlődött ki (*Schenk, W.–Schliephake, K. Hg. 2005*). E tudományszakok talán legfontosabb fogalmait és módszertani alapvetéseit a korológia fogalmán keresztül értelmezhetjük. Tágabb kutatási területünk a korai reformáció elterjedésének történeti földrajza, annak elméleti megalapozása, majd bemutatása, kiterjesztése. Tanulmányunkban e kutatássorozat egy szegmensével kívánunk tüzetesebben foglalkozni: szándékunk szerint a korológia fogalmának értékelésére, valamint a Kárpát-medencei úthálózat történeti vizsgálatára vállalkozunk 1610-ig, a zsolnai zsinatig. Ez a lutheránus zsinat azért mérőföldkő a hazai protestantizmus történetében, mert itt alakult meg tíz északnyugat-magyarországi vármegye területén az első ágostai hitvallású egyházkerület három püspökséggel (*Zsilinszky M. 1910*).

A korológia (*Chorologie* = *Tietze, W. Hg. 1968–1972, I*) eredeti értelemben elterjedéstant jelent, növény- és állatföldrajzi fogalomként alkalmazzák (*Marthe, F. 1877; Bertalanffy, L. 1949*). Ugyanakkor minden, aminek száma van, és kvantitatív módszerekkel a térben leírható (*Cole, J. P.–King, C. A. M. 1968*), elterjedéssel bír, ezáltal térmodellekbe illeszthető. Mind a földrajzi, mind a történeti gondolkodás alapvető kérdéseit feszegetjük: az emberiség elterjedése a

Földön, a nagy világkereskedelmi áramlási terek kialakulása, a járványok vagy az információ terjedése az emberiség történetének eredendő tematikus pontjai. A *Hettner* híres munkájában (1929) kifejtette az emberi kultúra terjedését a földkerekségen, ezzel mintát adott a hasonló kutatásoknak. *F. Richthofen* volt az első, aki a földrajzot tértudományként határozta meg Kínáról szóló monografikus leírásában: „a geográfiának elsősorban el kell vonatkoztatnia ezektől [az emberföldrajzi] kapcsolatoktól, és a kontinensek térszerkezetét [Configuration der Continente] azoknak belső felépítettsége alapján egy abszolút keretben kell szemlélnie, hogy másodsorban csak azoknak [a kapcsolatoknak], amelyek ebben [a térszerkezetben] gyökereznek, a legkülönbözőbb irányokból kifejtendő általános alakulását saját földrajzi viszonyaikon belül kutassa” (*Richthofen, F. 1877–1882, I p. 4*). A korológia így módon az oksági térkapcsolatok tudományának módszertani alapvetése: az első kérdése a „térben hogyan”, a második „a térben hogyan a földfelszínen” (*Marthe, F. 1877*). A korológikus gondolkodás alapja a vizsgált dolgok sűrűségének, ritkaságának kutatása, a kvantitatív szemléletmód, az adatsorok rögzítése és ábrázolása.

A *Hettner* főművében, egyben geográfiai rendszerében a korológiát központi fogalommá tette, ugyanis a korológiának a földfelszín részei különbözőségeinek formái esetében oksági-történeti célja van: „a földfelszín vizsgálata egészében, azaz, hogy a helyi különbözőségek figyelembevétele nélkül, még nem földrajzi [jellegű]; a geográfia sokkal inkább a földrészek, országok, vidékek [Landschaften] és lokalitások közötti különbségek tudománya a földfelszínen” (*Hettner, A. 1927 p. 122*). A korológia így formán a topológián, a változások ellenére is maradandó tulajdonságok összességének mentén vizsgálódik. *E. Neef* korológiai értelmezésében erre helyezi a hangsúlyt, mivel a tudományos viták során „különösképpen a szokások és átfedések miatt e két alapkifejezésben [hely, térbeli egység] nem kerülhetjük meg a magyarázatra törekvést” (*Neef, E. 1963 p. 250*). Amennyiben a topológikus állandókat (melyeket a geofaktorok határoznak meg) a vertikális, a korológiát a horizontális síkon képzeljük el, térbeli nagyságuk és minőségük alapján a földfelszín elemeit csoportokra – a térbeli ábrázolás során mozaikszerű „csempékre” (*Schmithüsen, J. 1949*) – oszthatjuk. *E. Plewe* radikálisabban fogalmazott: „a minimum [a földrajzi vizsgálódás során] nem egy felszín vagy tér, amely egy tetszőleges dolgot foglal magában, hanem a földfelszín egy darabja, amely értelmezhető geográfiai tartalommal, és még környezete ellenére megkülönböztethető [más terektől]” (*Plewe, E. 1952 p. 412*). A korológia így módon nemcsak meghatározott dolgok, entitások elterjedését hivatott vizsgálni, hanem az egyes területi egységek belső tagolódását, allokációját is figyelemmel kíséri, így az ember alkotta térképletek (közigazgatás, régiók, birtoktestek, államterek, egyházigazgatási egységek stb.) szerveződését, területi formálódását és differenciálódását is.

A következő évtizedekben a korológiáról szóló német tudományos viták ennél fogva leginkább a „Landschaft” fogalma köré szerveződtek, és a statikus földfelszín-kép a dinamikus struktúrák és mozgások vizsgálata felé terelődött. A mozgás magában hordozza az elterjedés problematikáját, ráadásul az anthropo-, a szociál- és kultúrgeográfia számára is utat nyit a további értelmezésekhez. A kereskedelmi- és közlekedéscsoporthoz a szó eredeti értelmében korologikusak (Hettner, A. 1927), hasonlóképpen a térbeli terjedés és a helyek kitöltése (Hettner, A. 1927; Bahrenberg, G. 1972) más aspektusokban is figyelemmel kísérhető. A korológia a korográfia elmélete. A korográfia a körülhatárolt „Landschaft” tudománya (Schmitthüsen, J. 1949; Plewe, E. 1952). Mi is tulajdonképpen a „Landschaft”? A legegyszerűbb e rendkívül fontos kifejezést nem lefordítani, mivel számtalan értelmezési és használati lehetősége van. Ráadásul az egyes geográfusok vagy történészek szerzők hozzáállása határozza meg jelentését, a fő irányok azonban mégis arra mutatnak, hogy „a »Landschaft« a földfelszín egy része, meghatározott, minden oldalról vállalt határokkal, úgynevezett »belső egységesség« alapján” (Gerling, W. 1965 p. 11). Általános köznapi értelemben ’táj’, ’vidék’ jelentésben használják a német nyelvterületeken, régebben közigazgatási értelemben ’tartomány’, ’kerület’ jelentéssel bírt, valamint a legkülönbözőbb szóösszetételek (Landschaftsaquarell, Landschaftshaus [a rendek gyülekezési helye a középkorban], Landschaftskunde stb.) is valamiféle tájbéli tevékenységre vagy közigazgatástörténeti jelenségre utalnak (Halász, E.–Földes Cs.–Uzonyi P. 1998). A geográfiában azonban jelentése lényegesen tovább bővült (Landschaft = Tietze, W. Hg. 1968–1972, II), és számos, eredeti jelentésében nem szereplő környezeti ágenszt magába épített.

Nagyban nehezíti a „Landschaft” fogalmának értelmezését, hogy tájfogalmunk alapvetően szenzuális (vizuális) természetű, és nagyban a romantika korának irodalmi, képzőművészeti és eszmetörténeti relációjában artikulálódik, és ebből fakad a fogalom szétaprózódása, általánossá válása, és az, hogy további kifejezéseket rendeltünk hozzá (például természeti táj, kultúrtáj, kereskedelmi táj, hallhatunk természeti vagy ősi tájról is). Ezt az értelmezési keretet lényegileg a német geográfia is magáénak tudta a második világháború időszakáig, és egy fiziognómiai entitásként határozták meg (Gradmann, R. 1901; Weibel, L. 1933). O. Schlüter még oly módon fogalmaz emberföldrajzi munkájában, hogy a földrajz feladata a tájkép megrajzolása, ezt a kultúrtáj morfológiájának módszertanával igyekszik elérni (Schlüter, O. 1919). Ez megában foglalja annak tételezését – és már megelőlegezi a „geográfia totalitásának” axiómáját –, hogy „mindent földrajzinak tételezhetünk, amelynek kiterjedése van a földfelszínen” (Schlüter, O. 1919 p. 14). Schlüter Hettnerhez hasonlóan táj [Landschaft] alatt „egy földrajzi teret értett, amely a szomszédos terektől karakterisztikus vonásaiban különbözik” (Lautensach, H. 1952 p. 225). H. Bobek és J. Schmitthüsen is hasonló álláspontot képviselt, ugyanakkor

kiemelték, hogy már nemcsak a földfelszín, hanem a geofaktorok összessége, tehát a teljes légkör és a Föld középpontja felé tartó vetület kiterjedése a „Landschaft” részének tekintendő (Bobek, H.–Schmithüsen, J. 1949; Uhlig, H. 1970). Ehhez a területhez és annak legkülönbözőbb tulajdonságaihoz alkalmazkodva lép be ebbe a térbe az ember, és formálja kultúrtájává ennek felszínét és felszínközeli rétegeit.

A H. Schmitthenner által meghirdetett program (1954) értelmében, miszerint a geográfiának általános, nem csupán egy adott „Landschaftra” kiterjeszhető fogalomrendszert kell kidolgoznia (Gerling, W. 1965), E. Neef közölt tanulmányt (1955–1956). Úgy gondolta, a földfelszínt egy „háromdimenziós” térben tapasztalhatjuk meg: a lito-, atmo- és hidroszférában, valamint az élő, élettelen és társas elemekből tevődik össze; ezeket H. Carol állította rendszerbe (1956). Ezeknek az elemeknek vizsgálata komplexitásukban lehetséges, és mindezek genetikusan és történeti vizsgálatán alapul. Mindebből kifolyólag a földrajzi objektumok mint a földrajzi tér egy-egy individuuma idiografikusak, és ezekből típusok állíthatók fel. Neef nyomán a egyes (tér)individuumokat „Land”-nak (országnak, konkrét térnek, térelemnek), ezek típusát „Landschaft”-nak (vidéknek, tájítusnak) nevezzük. Schmitthenner és Neef felfogása annyiban újszerű, hogy „az általános földrajzi fogalmak – például a »Landschaft« – az állam- (táj-) földrajz segédeszközei, amelyek a geográfia saját igényeit kielégítik” (Schmitthenner, H. 1954 p. 37). A „Landschaft” tipológiája ebből kifolyólag különféle összehasonlításokra ad lehetőséget akár a természet-, akár a társadalomföldrajz számára, ugyanakkor felhívja a figyelmet ezek kapcsolatára is. A gyakorlatban tehát – J. H. Schultze nyomán is (1957) – „Landschaft”-nak tekintjük a topologikus, általános, akár természet-, akár társadalomföldrajzi neveinket, akár önállóan, akár szóösszetételben szerepel a „Landschaft” terminus (például utca, hegyvidék, kultúrtáj, iparvidék, áramlási zóna, síkvidék, egyházmegye, birodalom, tájállam stb.). A konkrét térindividuumokat tulajdonnevekkel pedig „Land”-nak tételezzük (például Duna–Tisza-köze, Podóliai-hátság, Tiszazug, Rajna-vidék, Köztes-Európa, Felföld, Sziléziai Nagyhercegség). Ez az elkülönítés, mint fenti példáink is mutatják, megkerüli annak problematikáját, hogy egyes területegységeket metaforaként vagy metonímiaként értelmezhesünk, valamint kitágítja a lehetséges ismeretelméleti kontextust más tudományterületek: a történettudomány különféle ágensei, a folklorisztika vagy akár a geopolitika irányába. Ez a felfogás az általános tudományelmélet objektum–szubjektum és potencialitás–aktualitás fogalompárjával összhangba hozható. Az ország-, táj- és vidékleírás (Länderkunde) tudományelméleti és módszertani értelemben minden szempontból határterületen helyezkedik el, ezért a geográfia számára a legingoványosabb terep a földrajz általános elméletének kidolgozása során (Wirth, E. 1978).

A különféle dolgok elterjedését a geofaktorok (*Grigoryev, A. A. 1946; Hartke, W. 1959; Geofaktoren = Tietze, W. Hg. 1968–1972, II*) határozzák meg. Geofaktornak nevezzük mindazon dolgok összességét, amelyek a különféle élőlényeknek és azok különféle tevékenységének (mozgásának) elterjedését befolyásolják. A geofaktorok szinergiarendszert alkotnak (*Schmithüsen, J.–Netzel, E. 1963*). Ezek (klíma, függőleges övezetesség, légköri és tengeráramlások, sőt a topográfiai fekvés [*Hartshorne, R. 1927; Schmidt, P. H. 1931*] stb.) alapján határozta meg a birodalmak földrajzi határainak változását, azoknak felemelkedését és bukását *H. Hassinger*, aki – *F. Retzel* nyomán – kijelölte a történeti földrajz máig élő definícióját: „A táj nem minden emberi műve a jelenkor terméke. Sok [(ilyen, illetve ehhez fogható) mű] belenyúlik mint a múlt öröksége, és tovább él a kultúrtájban jelenkori formája mellett. Az emberföldrajz feladata, hogy a mai kultúrtájat mint egységet az örökölt és a jelenben előálló formák által szemlélje. A történeti földrajznak ezzel ellentétben annak kell lennie feladatának, hogy a kultúrtájakat a múltban rekonstruálja, valamint a kulturális és politikai viszonyokból saját idejükben interpretálja” (*Hassinger, H. 1953 p. 7*). Vázlatos összefoglalásában *J. Gottmann* hasonlóképpen részletezte a világ nagy politikai földrajzi változásait (1973), művében kevésbé a természetföldrajzi, mint inkább a társadalomtörténeti folyamatokra (például a nemzeti eszme kialakulására) fókuszálva.

A földrajz mint tudomány története arra tanít bennünket, hogy alapvető módszere mindig a korológia köré szerveződött, és lényegében csak „a vizsgálat módja változott az időben a tudományos ismeretek előrehaladásával” (*Hettner, A. 1927 pp. 121–122*).

II. A KÁRPÁT-MEDENCE ÚTHÁLÓZATA 1610-IG

Az elterjedés – a korológia fogalmának eredeti jelentését alapul véve – minden esetben áramlási tereken, azok központjában meghatározott közlekedési hálózaton keresztül történik. A főutak a magas helyiértékű és helyzeti energiájú pontokat (*Major J. 1964; 1966*), centrális helyeket (*Christaller, W. 1968*) kötik össze. Ezek a pontok és helyek adják ki egy meghatározott közigazgatási területi egység településhierarchiáját (*Kubinyi A. 1971*). Az áramlási teret a közlekedési hálózattól annak szélessége, nagyobb mérete, természetföldrajzilag meghatározott területe különbözteti meg. Például a marhahajtó utak áramlási tere sokkal szélesebb (a szükséges legeltetés miatt), mint egy alpesi völgyet keresztülszelő hadi úté. Ezek az áramlási tereken keresztül nemcsak ember, áru és hadseregek, hanem kulturális javak és eszmék is terjedtek. A fenti historiográfiai bevezetés értelmében az áramlási teret mint „Landschaft”-ot (prototipikus funkcionális térelemet) vizsgáljuk (Funktionelles Wirkungsggefüge = *Tietze, W. Hg. 1968–1972, II; Berényi I. 1992*), az egyes, konkrét áramlási tereket és a központjukban futó úthálózatot mint az egyes konkrét vidékeket

(Land), centrális helyeket és magas helyiértékű pontokat összekötő funkcionális térelemeket említjük (például József-út, Borostyánkő-út stb.).

A hazai úttörténeti szakirodalom meglehetősen szegénységről árulkodik. A korábbi kutatások módszertani szempontból úgy jártak el, hogy a vámszedő helyeket, harmincadvámokat (*Domanovszky S. 1916; Ember Gy. 1958*) különféle módon összekötötték (*Borcsiczky B. 1914a; Holub J. 1917; Glaser L. 1929*). Nem segít bennünket az a tény sem, hogy a vesztfáliai béke előtti időszakok atlaszai, térképei a legtöbb esetben nem jelölik az úthálózatot, csak a domborzati viszonyokat, a közigazgatási határokat és a településszerkezetet (*Meurer, P. H. 2001*). A Kárpát-medence első komplett kartográfiai leírása az első katonai felmérés (1763–1787) során készült, ez már az úthálózatot is mutatja (*Csendes L. 1980; Jankó A. 2007*). Így abból kell kiindulnunk, ami rendelkezésre áll, valamint posztulálnunk kell egy, a tudományos közbeszédben általánosságban megfogalmazott alapvetést: az áramlási zónák – amellet, hogy természetföldrajzilag determináltak (*Prinz Gy. 1938–1939, III*) – lényegében változatlanok és állandóak (*Borcsiczky B. 1914b; Glaser L. 1929; Palotay F. 1940; Hanzély J. 1960; Lukász A. 1970; Szvircek F. 1980; Bácskai V.–Nagy L. 1984; R. Várkonyi Á. 2000; T. Mérey K. 2003*), még akkor is, ha a történelmi események következtében a politikai, etnikai vagy gazdasági terek (övezetek, régiók) határai folyamatos mozgásban vannak a hosszú történelmi időben (*Braudel, F. 2007*).

A Római Birodalom úthálózata alapvetően katonai és hírszerző (postai) szolgálatot látott el. A késő császárkorban született meg az *Itinerarium Antonini*, amely tulajdonképpen saját korának topográfiai kézikönyve volt, és számtalan kéziratoss forrása ismert, a 16. századtól kezdve aztán nyomtatott formában is közrebocsátották. Pannónia szinte mindegyik városáról és jelentősebb helyőrségéről említést tesz, ezt *Tóth E.* dolgozta fel monografikus igénnyel (2006). Ezekből később úti térképeket szerkesztettek, leghíresebbjük a *Tabula Peutingeriana*, amelyet ma a bécsi Nemzeti Könyvtárban őriznek, egy másolata a magyar Posta- és Bélyegmúzeum állományát gyarapítja. Az *Itinerarium* részletesebb leírást közöl, mint a *Tabula*, amely csak a főútvonalakat ábrázolja: a Duna és Dráva menti hadi utakat és a Borostyánkő-utat. Az utak igénybevételét segítették elő a különféle útikönyvek, útikalauzok, melyeknek összefoglaló neve az *itinerarium* (útleírás). Később e szó jelentésváltozáson ment keresztül, és történetírói műfaj lett: az egyes történelmi személyiségek mozgásának, vándorlásának útvonalát jelenti a különféle állomáshelyek topográfiai megjelölésével. A magyar historiográfia legjelentősebb, módszertani szempontból példaadó itineráriumi Luxemburgi Zsigmond (*Engel P. 1987; Rác Gy.–Wehli T. 2006*) és Hunyadi Mátyás (*Horváth R. 2011*) magyar királyokról szólnak.

A Római Birodalom nem tudta uralni és betölteni a teljes Kárpát-medencét, a Duna nemcsak határfolyója, hanem a tömeges szállítás tengelye is volt (*Erdősi F. 1996*), a partvonal mentén futó főút (Bécs–Aquincum–Belgrád) nemcsak a hadsereg vonulását, a táborhelyek és erősségek összekötését, hanem a kereskedelmet is szolgálta. Ugyanakkor a Duna és Dráva, valamint a Száva menti fő áramlási zónákat rácsos hadi mellékúthálózat kötötte össze, amelynek elsősorban hadászati jelentősége volt. A római utak általában egyenesen haladtak, és dombvonulatok tetején futottak annak érdekében, hogy a sereg gyorsan közlekedhessen, és uralkodó helyzetben az ellenséges meglepetésszerű támadásoktól védve legyen (*Hanzély J. 1960*). Pannónia meghódítása után lehetővé vált az északnyugat–délkelet irányú kereskedelem biztosítása: a 181-ben alapított észak-adriai-tengeri Aquileia olyan áruelosztó szerepet töltött be, mint később a népvándorlás korában alapított Velence. A Balti-tenger, a Bécsi-medence és a Duna völgyének az Adriai-tengerrel való összekötését szolgálta a Borostyánkő-út már a római hódítás előtt is. A római hódítással a Száva menti fő áramlási zóna (Pettau–Ljubljana–Sziszek–Eszék) jelentősen kinyílt a Balkán, így Konstantinápoly felé a Traján-úttal, valamint az Alpok és a síksági térszinek találkozásánál létrejött településöv (Bécs–Sopron–Szombathely–Muraszerdahely–Pettau–Aquileia) legfőbb áramlási zónáján keresztül az észak–déli áramlás is szabadabb lett az ősi Borostyánkő-úton keresztül. Ez a főút évszázadokon át napjainkig fontos áramlási zónaként működött még azután is, hogy a Simmeringen át Triesztig futó út is megépült az Alpok hegyei között. A provincia központját, Aquincumot két északkelet–délnyugati irányú útvonal kötötte össze az Adriával: közös szakaszuk az Aquincum–Fehérvár–Veszprém irányban futott, majd Veszprém felől kétfelé ágazott. Nyugat–délnyugat felé lényegében a mai 8-as út vonalán haladva Vasvárra, majd onnan Muraszombat irányába, amely útvonal a Borostyánkő-útba torkollott Pettau irányába, onnan Aquileiába; a másik útvonal a Káli-medence felé a későbbi főútvonalon Tapolca–Kanizsa felé, majd onnan dél felé kanyarodva Kőrös–Zágráb irányába (*Karoliny M. 1987*). E fontos útvonalnak a balatoni átkelőhelyére figyelt egy jelentős római erődítés Fenékpusztán (az itineráriumok ezt az erősséget nem említik). Ez az útvonal a nemzetközi kereskedelem fontos állomása is volt: a távoli északkeletet kötötte össze a Római Birodalom magterületeivel. Ez az áramlási zóna Kijev érintésével a Vereckei-szoroson, majd Szolnokon keresztül érte el a Dunát a mai Budapest tabáni szűkületénél, majd onnan csatlakozott a dunántúli fő áramlási zónákba (*Bogár P. et al. 2003*). A népvándorlás korában, valamint a frank időkben a rómaiak által örökül hagyott infrastruktúra valamelyest pusztult, azonban teljesen nem szűnt meg, sőt innovatív megoldások is születtek: a fenékpusztai rév elvesztette jelentőségét, mivel a Hévízi-völgyön keresztül fa cölöpökkel megerősített utat építettek a VII. században, így az aquincum–pettau–itáliai út már Zalavár határában a balatonhídvégi átkelőt használta.

A honfoglalás, illetve az államalapítás időpontjáig a keleti frank és a bizánci állam szupremáciájába illeszkedett a Kárpát-medence területe, és hatalmi űr keletkezett benne (*Dudar T. szerk. 1991; Beluszky P. 1999*). A középkori Magyar Királyság eleinte a Duna völgyére szerveült és Fehérvárt – noha nem római alapítás – tették meg székhelyül a vezető törzs központi szálláshelyének centrumában. A Dunától északra és nyugatra döntően szláv népelemek alkották a szórt népséget (*Fehér G. 1957*). A magyarság a középkor folyamán fokozatosan a népességnek részben a természetes szaporulat, részben a különféle idegen népek letelepítése nyomán történő növekedéséből adódóan a természeti tájat fokozatosan birtokba vette. Ennek következtében a magyar birodalom sajátos közigazgatási elemeinek kialakulásával és azok terjeszkedésével a népesség, az állam, valamint a különféle áramlási terek korológiájára következtethetünk; ez nem értelmezhető külön a népesség, a közigazgatás és a birtokrendszer korikus terjedése témájától, azonban önálló tanulmányt igényelne.

A Kárpát-medencei hadiutak zöme középkori magyar eredetű, a déli hadiutak Horvát–Szlavónország elfoglalását idézik. Hadiutakat ott építettek elsősorban, ahol a had nem volt képes megfelelő ütemben a terepen haladni; a járható terepszakaszokon a hadjáratoknak nyoma sem maradt (*Glaser L. 1932*). A Duna jobb partján futó római út megvan még, azonban jelentősége a Kárpát-medencei centrumtérsegek áthelyeződésével csökkent. Az útépítés az Árpád-korban (és a későbbi évszázadokban) azért nem haladt kellőképpen, mert az nem központilag irányított módon, hanem a vármegyék kezelésében zajlott. Magyarország mint a Kárpát-medence térszerkezetéhez illeszkedő, azt kitöltő államalakulat jellegzetessége, hogy az ország centrális gazdaság-társadalmi erőterei nem a középső, a Duna völgyében elhelyezkedő térségeiben, hanem az országos térszerkezeti vonalakra felfűzve alakultak ki (*Csüllög G. 2007*). Ezek a vonalak egyrészt a középhegységi–domb- és síkvidéki térszínek találkozási pontjain, valamint a magashegyi övezet medencetérsegeiben alakultak ki (*Major J. 1964*).

A hegységek medence- és völgytérzíneiben folyóvölgyek keletkezhetnek, ezek a fő áramlási zónákat alapvetően meghatározzák, és térszervező áramlási irányokat hoznak létre. A téráramlási vonalak centrum- és periféria térségekre tagolják a Kárpát-medencét társadalmi és gazdasági képességeik alapján. Ugyanakkor „a gazdasági érintkezések fejlettsége és a regionalizáció céljai szerint korszakoktól függően változott” (*Csüllög G. 2007 p. 49*). Major Jenő véleménye szerint a magyar városhálózat kialakulásában eleinte jóval kisebb jelentőséggel bírt a vásártartási jog (*Major J. 1966*), sokkal inkább az igazgatás és a világkereskedelem szervezése, mint a helyi piac ellátása volt korai városaink funkciója; nem a vásár tette a várost, hanem a város a vásárt. A Kárpát-medence domborzati jellege alapvetően kedvezőtlenül hatott a világkereskedelmi láncolatokba kapcsolódási potenciálra: mind a levantei, mind a balti áramlási

terek rend szerint elkerülték, vagy a belső medenceperem periférikus térségeit érintették. Így a Kárpát-medence a világkereskedelemben mellékutakon keresztül kapcsolódott be, és elsősorban behozatali funkcióval. A balti kereskedelem alapvetően az Észak-európai-alföldön keresztül és tengeren zajlott, az importot elsősorban az angol gyapjából Flandriában feldolgozott posztó (*Székely Gy. 1968*), az exportot a különféle agrártermékek jelentették (*Szakály F. 1973; Beluszky P. 2001*). Kelet- és Dél-Európa pedig egyrészt tengeren, másrészt a Galícia–Bécs vonalon (a Kárpátok külső medenceperemén) keresztül kereskedett. Nyugat- és Közép-Európát a Balkánnal és Levantéval a Duna kötötte össze, azonban ezt nem tudtuk kihasználni kellőképpen, mivel egyrészt a folyó nem volt végig hajózható, másrészt tőlünk délkeletre gazdaságilag fejletlenebb régiók alakultak ki (*Bulla B.–Mendöl T. 1999*). A Duna völgye és a folyó mentén futó hadiút, valamint ennek a folytatása, a Traján-út nem maradt teljesen funkciótlan: részben a keresztes hadak csoportjai, később Hunyadi János seregei a téli hadjárat idején, részben a szentföldi zarándoklatok fontos közlekedési hálózatoként (áramlási tereként) működtek. A Traján-útról *Verancsics A.* is megemlékezett 1553-as utazási naplójában (*Szalay L.–Wenczel K. szerk. 1857–1875, I*). A szentföldi zarándoklatok útvonalát itineráriumok alapján *Csukovics E.* állította össze (2003). A szárazföldi (tehát a nem Velencéből kiinduló) zarándokút vonal Győrből a Móri-árok áramlási terén keresztül elérte Fehérvárt, ahol az Európában is nagy tekintélynek és tiszteletnek örvendő Szent István király sírját is útba ejtették a zarándokok. Innen kanyarodtak a Duna menti útra.

Hasonló tértagolást mutatnak az európai folyóhálózat irányai és vízgyűjtő területük elhelyezkedése. A Kárpátoktól északra és északnyugatra a Balti-tengerbe ömlő folyók (Elba, Odera, Visztula) övezte térségek a balti áramlási zónába illeszkedtek. A Balti-tenger Közép-, Észak- és Északnyugat-Európa számára ugyanolyan fontos áramlási övezetként szolgált, mint a Földközi-tenger a Mediterráneum számára (*Hassinger, H. 1953*). A levantei kereskedelem magyarországi részesezése mindig is a történész viták tárgyát képezte, ennek 19. századra vonatkozó historiográfiáját *Pach Zs. P.* rendszerezte (1972). Már *Takáts S.* megállapította (1900), hogy a levantei kereskedelem sosem zajlott a Dunán, az osztrákok itáliai vagy flandriai közvetítéssel jutottak hozzá a keleti árucikkekhez. A levantei kereskedelem Magyarországot csak részben, a Déli-Kárpátok hegyszorosain és az azok lábainál elterülő szász városokon keresztül érintette: a Tömösi-szoroson keresztül Brassót, a Vöröstoronyi-szoroson keresztül Nagyszebent (*Draskóczy I. 1996*). Az itteni áruk aztán az erdélyi főútvonalon keresztül Váradra, onnan Kassára (vagy Budára) mentek tovább (*Pach Zs. P. 1975; Hóvári J. 1980; Tóth L. 1995*). A szász városoktól Váradig a szász, Váradtól Kassáig a kassaiak bonyolították a kereskedelmet (*Pach Zs. P. 1978*). A levantei kereskedelem és az azt szolgáló áramlási terek az oszmán terjeszkedéssel és a nagy földrajzi felfedezéseket követő világgazdasági centrum-áthelyeződéssel

sem ingottak meg (*Káldy-Nagy Gy. 1967*). A Borostyánkő-út mentén fekvő települések urbanizációja a történelem során mindig magasabb fejlettségi fokot képviselt, mint a Kárpát-medence ettől keletebbre fekvő részei, és alapvetően nem a falusias jellegű mezővárosra jellemző minták voltak a meghatározók: ezt a városfallal körbevett Kismarton és Kőszeg reprezentálja, de királyi szabadságlevéllel büszkélkedhetett Vasvár, Sárvár vagy Körmennd is. Ezt segítette elő, hogy Konstantinápoly keresztések általi 1204-es kifosztásával, valamint Kijev 1240. évi mongolok általi elpusztításával a keleti távolsági kereskedelem megrendült, így a nyugati orientáció lett a számottevőbb (*Engel P. 2003a*). Ráadásul a 13. századra Bécs a német birodalom egyik legjelentősebb városa lett. Hasonló tendenciákra lehetünk figyelmesen a Dunától északra fekvő felföldi térség urbanizációja szempontjából (Pozsony, Nyitra stb.). Jelentős városfejlődés a távolsági kereskedelemre alapozva következett be, azt elsősorban a szabad királyi városok bonyolították. A mezővárosi településfejlődés alapvetően ellentétes irányból, a különféle agrártermékek termelése, majd közvetítőkön keresztül exportja által szerveződött. A magyarországi mezővárosi településszerveződés a nyugati mintáktól eltérő módon alakult ki (*Makkai L. 1961; Zoltán Z. 1980*). A magyar úthálózat középkori történetének két időszakát különböztethetjük meg: a tatárjárásig az utak végcélja Esztergom, utána Buda, így úthasználati kényszerről beszélhetünk. Az első időszakban a királyok arra törekedtek, hogy minden kül- és belkereskedelmi út az árumegállító joggal bíró Esztergomba tartson, az áruk továbbviteléhez királyi engedélyre volt szükség. Később árumegállító jogot kapott Győr, Nagyszombat, Pozsony, Lőcse és Kassa. Az útkényszer a nemességre nem vonatkozott. A tatárjárás után – noha uralkodói szándék volt a budai vám hasonló helyzetbe hozása – új centrumtérségek jelentek meg, ezáltal új térszervezési irányok létesültek.

A Felföld völgyekre és medencékre tagolódik. Tértagolódását folyóvizeinek a nagymedence belseje felé futása határozza meg: délnyugat–déli és keleti–déli, párhuzamos zónákat hoznak létre a különböző magasságú magas- és középhegységi térszíneken (*Paládi-Kovács A. 1996; Csüllög G. 1998*). A függőleges övezetesség mentén a fafajok (tölgy, bükk, fenyőfélék) korológiája a különféle itt megtelepült népcsoportok elhelyezkedését is követi (*Pinczés Z. 1998*). Minden egyes medence – a humánökológia fogalmával élve – egy ökológiai fülke, amely kedvezhet a népszigetek fennmaradásának (*Paládi-Kovács A. 1994*). Ezek a térpályák egyben mozgásrendszerek, áramlási zónák is a kedvező termőterületek által meghatározott sűrű települési övezetek között, ezek egyben a különféle politikai-hatalmi területek érintkezési pontjai is. Az egyházi és világi térszervezési folyamatok követték a felföldi természetföldrajzi adottságokat, az egyes közigazgatási egységek egy-egy medencét töltötték ki. „A Magas-Felföldön a medencék izolálódása már-már a svájci kantonokéra emlékeztet” (*Paládi-Kovács A. 1996 p. 60*). A Felföldön alakult ki először sűrű

úthálózat (*Prinz Gy. 1938–1939, III*), amely könnyebb összeköttetést biztosított a nagymedence belső területeivel, mint a külső medenceperem térségeivel. A belső nagymedence és a Kárpátokon túli területek felé ezek az áramlási zónák két térpálya felé szervesülnek: az északi (az Alpok, a Bécsi- és Morva-medence, valamint Szilézia, Lengyelország) és a keleti (Halics, Kelet-Galícia) irányba. Erdély és Horvát–Szlavónország a magyar államtéren belül mindig is saját önkormányzattal, közigazgatással rendelkező régiója volt (*Vofkori L. 2000; Engel P. 2003b*). Erdély politikai földrajzi térbeli különállását a helyi társadalom szerveződése és természetföldrajzi okok határozták meg (*Hajdú Z. 2000*). Erdély a Keleti- és Déli-Kárpátok belső medencepereme közötti térséget foglalja magában: az Erdélyi-középhegység nyugati síkvidéki hegy lábaitól az Erdélyi-medencén keresztül terjed a Kárpátok főgerincéig. Erdélyre – és a hasonló adottságú Felföldre – nem volt hatással a gazdasági értelemben vett hajózhatatlanság, noha fő áramlási terek a jelentősebb folyóvizek mentén és a hegylábi térszíneken alakultak ki, a nemzetközi áramlási zónák pedig a magashegyi hágókon keresztül haladtak. A folyók iránya meghatározta a társadalmi-gazdasági és politikai integráció kereteit: a történelmi Erdély az ország belseje felé tekint, nem a külső hegylábak irányába (*Erdősi F. 2000*), noha a középkorban a történelmi Moldva és Havasalföld a magyar szupremácia érdekszférájába is tartozott. A két erdélyi fővonal a Sebes-Körös (Meszes-kapun át Várad–Szolnok felé) és a Maros folyását (Déva–Szeged–Kecskemét felé) követi, ez utóbbiba kapcsolódik a dél-erdélyi városokat összekötő nemzetközi áramlási zóna Brassótól Nagyszebenig. Már a topográfiai fekvés (*Mendöl T. 1963*) is két külön államot feltételezett Szlavóniából és Horvátországból: az előbbi legnagyobb részt Pannóniához, utóbbi Dalmáciához kapcsolódott (*Pauler Gy. 1888*). A két terület Árpád-kori annexiója közismert (*Gál J. 2020*), a dalmát tengerpart feletti uralomért sorozatos háborúkat viseltek királyaink hol Velence, hol Bizánc ellen. Az (Esztergom–)Buda–Fehérvár–Veszprém–Balatonhídvég–Drávafok központi dunántúli áramlási tér és főútvonal Zágrábnál érte el a Száva folyását, ahonnan a Királyréven át az út elágazott, és két irányban érte el az Adriát. A József-útról Candelai Anna, II. Ulászló felesége Zenggből Budára való utazásáról tudunk (*Glaser L. 1929*). Ez nem azonos az észak-itáliai áramlási térrel, amely nyugat–délnyugati irányban, Pettau–Görz felé éri el előbb Aquileiát, majd Velencét.

A vegeyesházi királyok időszakára a Buda árumegállító jogából fakadó útkényszer okán számos transzverzális út létesült a kereskedelem zökkenőmentesebb bonyolítása érdekében. Ezekre a későbbi áramlási terek szervesültek, amelyek kialakulását további folyamatok serkentették. A 13–15. századtól a munkamegosztás a Kárpát-medencében a belső-alföldi tájaktól a hegységkeret felé az emelkedő térszíneket követve koncentrikus övezeteket alakított ki (*Frisnyák S. 1996*). A népesség lassan birtokba vette a korábban

gyepűnek minősülő területeket: ezzel megkezdődött és fellendült a különféle funkcionális térelemek korikus fejlődése. Ennek köszönhető fellendülését a Felföld déli zónájában Nógrádban Szécsény és Balassagyarmat szerepének növekedése, amelyek a Zagyva és az Ipoly völgye keltette áramlási terekben fontos vásártartó helyek lettek (*Szvircsék F. 1980*). A Felvidék etnikai térszerkezetének változásait *Kocsis K.* foglalta össze (*1998*), a magashegyi övezet völgyeiben és medencéiben alapvetően német telepítvények alkották a vezető városi etnikumot. A felföldi városok a 13. század végétől töltötték be fontos funkciókat a külkereskedelemben, és kapcsolták Magyarországot a nemzetközi vérkeringésbe: a bányavidék nemesfémkivitele mind a Magyar Királyság, mind Európa számára kölcsönösen elsőrendű fontossággal bírt (*Draskóczy I. 1996*), az importot elsősorban a különféle ipar- és luxuscikkek képviselték. A Felföld alapvetően a balti nagy áramlási terekkel, Buda és az ország déli és keleti része a levantei áramlási terekkel kapcsolódtak. A belső áramlási és transzverzális terek és az ezek centrumában elhelyezkedő közlekedőhálózat elsősorban a belkereskedelmet célozta. Az itáliai áramlási zóna alapvetően az ősi Buda–Fehérvár–Balaton-felvidék–Zala vármegye–Királyrév–Pattau–Aquileia/Velence útvonalat jelentette, amelyen keresztül az itáliai kereskedők elsősorban a főpapsággal és a nemességgel üzletelve luxuscikkeket importáltak, és pénzkereskedelemmel foglalkoztak (*Kubinyi A. 1959*). A német kereskedők ezzel szemben inkább a városi polgárságot célozták, és flandriai posztóval üzleteltek.

Az itáliaiak nem kívántak maguknak polgárjogot szerezni, a németek és sziléziaiak igen; a Haller család megjelenése is ehhez a folyamathoz köthető. A nemzetközi kereskedelemben fordulópontot jelentett a magyar szarvasmarhaexport felvirágzása. A dunai útvonalon – immáron még Bécs érintésével – a bajorok szarvasmarhát vittek ki, és textíliát hoztak be, a sziléziaiak flandriai posztót. Bécs kizsákmányoló árumegállító joga azonban új pályákra állította a nemzetközi kereskedelmet: a nyugati fő áramlási zónák egyrészt az Esztergom–Nagyszombat–Holics–Brünn irányból Morvaország, majd onnan Csehország, valamint Zsolnától északra Szilézia irányába terelődtek. A nyugati főirány később a bajor részek kereskedelmét is magához vonzotta, és a dunai út a nemzetközi kereskedelem számára leértékelődött. Ezt az átrendeződést a politikai sem hagyta figyelmen kívül: az 1325-ös visegrádi találkozót egyrészt egy Habsburg-ellenes szövetségnek, másrészt az első nemzetközi üzleti kongresszusnak tekinthetjük (*Palotay F. 1940*). Az újabb áramlási terek – amelyek a Kárpátok külső medenceperemére tekintenek – fontos állomásai, kapui lettek Brünn és Krakkó, és alapvetően a Kárpátokból északi irányba tartó folyókon keresztül a balti nagyáramlási zónába illeszkedtek: Kassa, illetve Lőcse érintésével fellendült a magyar–lengyel, valamint a magyar–cseh (morva)–német kereskedelem (*Csüllög G. 2007*). Az osztrák–német–cseh–lengyel–orosz kereskedelem fontos mellékútja lett a Pozsony–Nagyszombat–Lőcse–Bártfa–

Kassa vonal, mivel a kelet–nyugati kereskedelem egy jelentős része ezen az áramlási téren keresztül zajlott, noha ennek zöme még mindig inkább a Balti-tengeren és az Észak-európai-alföldön keresztül bonyolódott. Magyarország kényszerű kora újkori politikai földrajzi fragmentálódása és hadszíntérré válása szerencsés módon nem változtatta meg a Kárpát-medence gazdasági egységét, ezt leginkább a Kárpáttér természetföldrajzi egységének, az interregionális kapcsolatok továbbélésének (*Szakály F. 1973; Frisnyák S. 1996*) és a familiárisi kapcsolatok (*Szekfü Gy. 1912*) megmaradásának köszönhetjük.

III. ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

1. A magyarországi közlekedőhálózat főútvonalaival a centrális helyek és magas helyiértékű és helyzeti energiájú pontok összekötésével kapjuk meg. Ez a hálózat kijelöli az országos centrális térpályákat, amelyek centrum- és perifériatérsegekre osztják a Kárpát-medencét. Ez a hálózat a nemzetközi térpályákba, a világkereskedelmi hálózatokba is illeszkedik.

2. Az áramlási terek – mivel természetföldrajzilag determináltak – nagyon lassan változnak. A középkori, sőt bizonyos esetekben az ókori áramlási terek mind a mai napig változatlan módon funkcionálnak. Ugyanez igaz a világkereskedelmi láncolatokra is: közel kétszáz évre volt szükség ahhoz, hogy a Konstantinápoly–Észak-Itália–Ibériai-félsziget mediterráneumi homlokvonal, így a világkereskedelem tengelye a kora újkor végére a Rajna-mentére és Északnyugat-Európára, valamint az Atlanti-óceánra helyeződjön át. (Napjaink globalizált világában újfajta áramlási terek is kialakultak.)

3. A természetes főútvonalak áramlási tereket jelölnek ki. Azt a földfelszíntípust (Landschaftot), amely funkcionális térként a mozgást és a cserekapcsolatok rendszerét alakítja, szervezi és kivitelezi, áramlási térnek vagy áramlási zónának nevezzük. Az áramlási terek általános elméletét a korológia fogalmán keresztül képezhetjük, ez az elkövetkező kutatások feladata.

4. A korológia fogalma magában foglalja nemcsak a materiális javak terjedését, térbeli elrendeződését, hanem a nem anyagi, eszmei javak elterjedését, szétáradását is. Kutatásaink szempontjából kardinális kérdés, hogy az áramlási terek és az ezek tengelyében futó közlekedési hálózati elemek mennyiben befolyásolták a reformáció hazai terjedését, annak irányait, mennyiben jelölték ki annak csomópontjait.

5. Kutatásaink során további feladatunk egyrészt az áramlási terek általános elmélete egyes elemeinek megalkotása, másrészt a magyarországi reformáció terjedésének korológikus értelmezése, bemutatása. Utóbbit a következő módszertannal végezzük majd el. Mivel a korológia és az áramlási terek rendszere arra tanít bennünket, hogy kibocsátó és befogadó pontok rendszerét képzeljük el, *Csepregi Z. (2014–2016)* és *Szabó A. (2017)* proszopográfiai adattárainak felhasználásával bemutatjuk a protestáns lelkészek születési,

szentelési (avatási), valamint szolgálati helyeinek, tulajdonképpen „mini itineráriumainak” rendszerén keresztül azt a folyamatot, amely során a reformátori tanítások a Kárpát-medencében elterjedtek. Ezt a későbbiekben – tíz éves bontásban – térképvázlaton is szemléltetjük.

6. Az így kapott eredmények részint hozzásegítenek bennünket a hitújítás korai történetének alaposabb megismeréséhez, valamint módszertani mintát nyújtunk a további kutatások számára. Szándékunkban áll földrajzi értelemben is bizonyítani azt a gondolatot, miszerint országhatárokon túlmutató regionális együttműködés alakult ki a reformáció századában a szász, sziléziai, morva és magyar területek között: 50–50%-ban adott a magyar haza lelkészeket e területek számára és fordítva (*Csepregi Z. 2013*). Ha ez későbbi kutatásinkból tételesen bebizonyosodik, akkor a közös nyelv(ek), a közös kultúra, valamint a közép- és köztes-európai gondolkodásmód és térszemlélet egy igen korai integrációs szintjével szembesülhetünk.

IRODALOM

- BÁCSKAI V.–NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 402 p.
- BAHRENBERG, G. (1972): Räumliche Betrachtungsweise und Forschungsziele der Geographie. – *Geographische Zeitschrift* 60. 1. pp. 8–24.
- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza, Általános rész. – Dialóg Campus, Budapest–Pécs. 584 p.
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus, Budapest–Pécs. 274 p.
- BERÉNYI I. (1992): Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 164 p.
- BERTALANFFY, L. (1949): Das biologische Weltbild. – A. Francke Ag., Bern. 202 p.
- BOBEK, H.–SCHMITHÜSEN, J. (1949): Die Landschaft im logischen System der Geographie. – *Erdkunde* 3. 2–3. pp. 112–120.
- BOGÁR P. et al. (1990): Veszprém megyei közutak története. – Veszprém. 150 p.
- BORCSICZKY B. (1914a): A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV–XV. században. – Budapest. 31 p. + 1 t.
- BORCSICZKY B. (1914b): Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi útvonalai a XIV. és XV. században. – *Földrajzi Közlemények* 42. 5. pp. 301–307.
- BRAUDEL, F. (2007): A történelem és a társadalomtudományok, A hosszú időtartam. – In: BENDA GY.–SZEKERES T. (szerk.): *Annales, A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* – L’Harmattan–Atelier, Budapest. pp. 163–193.
- BULLA B.–MENDÖL T. (1999): A Kárpát-medence földrajza. Lucidius, Budapest. 420 p.
- CAROL, H. (1956): Diskussion um Landschaft und Geographie. – *Geographica Helvetica* 11. 2. pp. 111–133.

- CHRISTALLER, W. (1968): Die zentrale Orte in Süddeutschland, Eine ökonomische-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. 2. Aufl. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 331 p.
- COLE, J. P.–KING, C. A. M. (1968): Quantitative Geography, Techniques and Theories in Geography. – John Wiley & Sons, London–New York–Sidney. X + 692 p.
- CSENDES L. (1980): Térképhistória, Történelem a térképek tükrében. – Magvető Kiadó, Budapest. 187 p. + 14 t.
- CSEPREGI Z. (2013): A reformáció nyelve, Tanulmányok a magyarországi reformáció negyedszázadának vizsgálata alapján. – Balassi Kiadó, Budapest. 558 p.
- CSEPREGI Z. (2014–2016): ELEM [Evangélikus lelkészek Magyarországon] Proszopográfiai rész I, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610) 1–3. – Magyar Evangélikus Digitális Tér, Budapest. <https://medit.lutheran.hu/index.php/site/kategoria/40> (utolsó megtekintés: 2022. 04. 21.)
- CSUKOVICS E. (2003): Középkori magyar zarándokok. – História–Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest. 260 p.
- CSÜLLÖG G. (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10–15. század). – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. – Nyíregyháza. pp. 243–253.
- CSÜLLÖG G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagozódásában. – Debrecen. 147 p.
- DOMANOVSKY S. (1916): A harmincadvám eredete. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 54 p.
- DRASKÓCZY I. (1996): A magyar gazdaságtörténet a középkorban. – In: Európáról és Magyarországról. – Budapest. pp. 51–61.
- DUDAR T. (szerk.) (1991): Történeti világtasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.
- EMBER GY. (1961): Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. – Századok 95. 1. pp. 1–46.
- ENGEL P. (1987): Az utazó király, Zsigmond itineráriuma. – In: BEKE L.–MAROSI E.–WEHLI T. (szerk.): Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I, Tanulmányok. – Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest. pp. 70–92.
- ENGEL P. (2003a): A középkori Dunántúl mint történelmi táj. – In: ENGEL P.: Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. – Osiris Kiadó, Budapest. pp. 433–450.

- ENGEL P. (2003b): A honor, A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. – In: ENGEL P.: Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. – Osiris Kiadó, Budapest. pp. 73–100.
- ERDŐSI F. (1996): A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolatai. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. – Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Szervezete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Tanácsa, Nyíregyháza. pp. 225–238.
- ERDŐSI F. (2000): Erdély közlekedéshálózatának kialakulása és fejlődése. – In: BOROS L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza, A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai. – Nyíregyháza. pp. 306–315.
- FEHÉR G. (1957): Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubeckens. – *Studia Slavica* 3. 1–4. pp. 7–58.
- FRISNYÁK S. (1996): A magyar kultúrgeográfia korszakai. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. – Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Testülete–Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Tanácsa, Nyíregyháza. pp. 121–142.
- GÁL J. (2020): Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban, A magyar királyi hatalomgyakorlás dalmáciai jellemzői. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest. 204 p.
- GERLING, W. (1965): Der Landschaftsbegriff in der Geographie, Kritik einer Methode. – Stahel'sche Universitätsbuchhandlung, Würzburg. 43 p.
- GLASER L. 1931: Dunántúl középkori úthálózata. – *Századok* 43–44. 4–6. pp. 138–167. 7–8. pp. 257–285.
- GOTTMANN, J. (1973): The Signification of Territory. – The University Press of Virginia, Charlottesville. X + 169 p.
- GRADMANN, R. (1901): Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. – *Geographische Zeitschrift* 7. 7. pp. 361–377.
- GRIGORYEV, A. A. (1946): Theory of Physical-Geographic Process. – *Annals of the Association of American Geographers* 36. 1. pp. 75–78.
- HAJDÚ Z. (2000): Erdély történelmileg változó államföldrajzi problematikája: közigazgatási régió, részállam, önálló állam? – In: BOROS L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza, A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai. – Nyíregyháza. pp. 323–337.
- HANZÉLY J. (1960): Magyarország közútjainak története. – Útügyi Kutatóintézet, Budapest. 256 p.
- HARTKE, W. (1959): Gedanken über die Bestimmung von Räumen gleichen sozialgeographischen Verhaltens. – *Erdkunde* 13. 4. pp. 426–436.
- HARTSHORNE, R. (1927): Location as Factor in Geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 17. 2. pp. 92–99.

- HASSINGER, H. (1953): *Geographische Grundlage der Geschichte*. 2. Aufl. – Herder, Freiburg. X + 390 p.
- HETTNER, A. (1927): *Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. – Ferdinand Hirt, Leipzig. VIII + 463 p.
- HETTNER, A. (1929): *Der Gang der Kultur über die Erde*. 2. Aufl. – B. G. Teubner, Leipzig–Berlin. 164 p.
- HOLUB J. (1917): Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. – *Századok* 51. 1. 45–60.
- HORVÁTH R. (2011): *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. – *História–Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete*, Budapest. 181 p.
- HÓVÁRI J. (1980): A levantei kereskedelem néhány kérdése. – *Világtörténet* 1. pp. 3–7.
- JANKÓ A. (2007): *Magyarország katonai felmérései 1763–1950*. – Argumentum Kiadó, Budapest. 196 p.
- KAROLINY M. (1987): Vas megye közútjainak története, A Borostyánkő-úttól az E-65 Európa útig. – *Építésügyi Tájékoztatási Központ*, Budapest. 121 p.
- KÁLDY-NAGY GY. (1967): Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez. – *Századok* 101. 1–2. pp. 138–147.
- KOCSIS K. (1998): Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). – In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. – Nyíregyháza. pp. 115–132.
- KUBINYI A. (1959): Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. – In: GEREVICH L. (szerk.): *Budapest régiségei*. – Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 99–119.
- KUBINYI A. (1971): A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. – *Településtudományi Közlemények* 23. pp. 58–78.
- LAUTENSACH, H. (1952): Otto Schlüters Bedeutung für die methodische Erwicklung der Geographie. – *Petermanns Geographische Mitteilungen* 96. 4. pp. 219–231.
- LUKÁSZ A. (1970): A Postamúzeum ókori világtérképe, *Peutingeria tabula itineraria*. – *Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle* 2. 3. pp. 80–107.
- MAJOR J. (1964): A magyar városhálózatról. – *Településtudományi Közlemények* 16. pp. 32–65.
- MAJOR J. (1966): A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. – *Településtudományi Közlemények* 18. pp. 48–90.
- MAKKAI L. (1961): A magyar városfejlődés történeti vázlata. – In: BORSOS J. (szerk.): *Vidéki városaink*. – Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 25–75.

- MARTHE, F. (1877): Begriff, Ziel, und Methode der Geographie und v. Richthofen's *China*. Bd. I. – Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 12. pp. 422–478.
- MENDÖL T. (1963): Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
- MEURER, P. H. (2001): Corpus der älteren Germania-Karten, Ein annotierter Katalog der gedruckten Gesamtkarten des deutschen Raumes von der Anfängen bis zum 1650. – Uitgeverij Canaletto–Repre Holland, Alphen aan den Rijn. XII + 504 p.
- NEEF, E. (1955–1956): Einige Grundfragen der Landschaftsforschung. – Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, Mathematisch-naturwissenschaftliche Reihe 5. 5. pp. 531–541.
- NEEF E. (1963): Topologische und chorologische Arbeitswesen in der Landschaftsforschung. – Petermanns Geographische Mitteilungen 107. 4. pp. 249–259.
- PACH ZS. P. (1972): Egy évszázados történésvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? – Századok 106. 4–5. pp. 849–891.
- PACH ZS. P. (1975): A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. – Századok 109. 1–2. pp. 3–32.
- PACH ZS. P. (1978): A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. – Századok 112. 6. pp. 1005–1038.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1994): A Felföld mint kulturális régió. – Ethnographia 105. 1. pp. 1–35.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1996): Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön, Abaúj–Torna és Gömör–Kishont vármegyék példája. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. – Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testülete–Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Tanácsa, Nyíregyháza. pp. 59–68.
- PALOTAY F. (1940): A Kisalföld közúti közlekedésföldrajza. – Magyar Közlekedési Szemle 2. 8. pp. 15–20.
- PAULER GY. 1888: Horvát–Szlavónország elfoglalásáról. – Századok 22. 3. pp. 197–215. 4. pp. 320–333.
- PINCZÉS Z. (1998): Az Északnyugat-Felvidék életének természetföldrajzi alapjai. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. – Nyíregyháza. pp. 9–42.
- PLEWE, E. (1952): Vom Wesen und den Methoden der regionalen Geographie. – Studium Generale 5. 7. pp. 410–421.
- PRINZ GY. (1938–1939): Magyar föld, magyar faj I–IV. Budapest.

- R. VÁRKONYI Á. (2000): Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. – In: R. VÁRKONYI Á. (szerk.): Táj és történelem, Tanulmányok a történeti ökológia világából. – Osiris Kiadó, Budapest. pp. 156–183.
- RÁCZ GY.–WEHLI T. (2006): Proológus. – In: TAKÁCS I. (szerk.): Sigismundus rex et imperator, Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, Kiállítási katalógus. – Szépművészeti Múzeum, Budapest. pp. 40–65.
- RATZEL, F. (1882–1891): Anthropo-geographie I–II. – Engelhorn, Stuttgart. I. köt.: 506 p. II. köt.: 782 p.
- RICHTHOFEN, F. (1877–1882): China I–II. – Dietrich Reimer, Berlin. I. köt. XLIV + 758 p. II. köt. XXIV + 792 p.
- SCHENK, W.–SCHLIEPHAKE, K. (Hg.) (2005): Allgemeine Anthropogeographie. – Klett-Perthes Verlag, Gotha–Stuttgart. 824 p.
- SCHLÜTER, O. (1919): Die Stellung der Geographie des Menschen in der erkundlichen Wissenschaft. – Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin. 34p.
- SCHMIDT, P. H. (1931): Die Lage als geographischer Grundbegriff. – Geographische Zeitschrift 37. 9. pp. 548–550.
- SCHMITHÜSEN, J. (1949): Grundsätze für die Untersuchung und Darstellung der naturräumlichen Gliederung von Deutschland. – Berichte zur Deutschen Landeskunde 6. pp. 8–19.
- SCHMITHÜSEN, J.–NETZEL, E. (1963): Vorschläge zu einer internationalen Terminologie geographischer Begriffe auf der Grundlage des geosphärischen Synergismus. – In: MEYNEN, E. (Hg.): Geographischen Tanschenbuch 1962–1963. – Franz Steiner, Wiesbaden. pp. 283–286.
- SCHMITTHENNER, H. (1954): Zum Problem der Allgemeinen Geographie und der Länderkunde. – Michael Lessleben, Kallmütz–Regensburg. 34 p.
- SCHULTZE, J. H. (1957): Die wissenschaftliche Erfassung in der Bewertung von Erdräumen als Problem der Geographie. – Die Erde 88. 3–4. 193–223.
- SZABÓ A. (2007): Coetus ungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613. – Balassi Kiadó, Budapest. 381 p.
- SZAKÁLY F. (1973): A Dél-Dunántúl kereskedelmi útvonalai a XVI. század derekén. – In: KANYAR J. (szerk.): Somogy megye múltjából. – Kaposvár. pp. 55–112.
- SZALAY L.–WENCZEL G. (szerk.) (1857–1875): Verancsics Antal összes munkái I–XII. – Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest [Budapest].
- SZÉKELY GY. (1968): A németalföldi és angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában. – Századok 102. 1. pp. 3–34.
- SZEKFŰ GY. (1912): Szerviensek és familiárisok. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 122 p.
- SZVIRCSEK F. (1980): Nógrád megye közútjainak története. – Salgótarján. 104 p.

- T. MÉREY K. (2003): Utak és hadi utak a napóleoni háborúk idején a Dél-Dunántúlon. – In: KATONA A. (szerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében, Újabb kutatási eredmények. – Közlekedési Múzeum, Budapest. pp. 29–33.
- TAKÁTS S. (1900): A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. – Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 7. 4. pp. 97–122, 145–176. 5. pp. 192–222. 6. pp. 241–273. 7. pp. 289–319.
- TIETZE, W. (Hg.) (1968–1972): Westermann Lexikon der Geographie I–V. – Westermann, Braunschweig.
- TÓTH E. (2006): Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 208 p.
- TÓTH L. (1995): Magyarország közútjainak története. – Budapest. 165 p.
- UHLIG, H. (1970): Organisationsplan und System der Geographie. – Geoforum 1. 1. pp. 19–52.
- VOFKORI L. (2000): Erdély kultúrföldrajzi korszakai. – In: BOROS L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza, A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai. – Nyíregyháza. pp. 136–149.
- WEIBEL, L. (1933): Was verstehen wir unter Landschaftskunde? – Geographischer Anzeiger 34. 7–8. pp. 197–207.
- WIRTH, E. (1978): Zur wissenschaftstheoretischen Problematik der Länderkunde. – Geographische Zeitschrift 66. 4. pp. 241–261.
- WIRTH, E. (1979): Theoretische Geographie, Grundzüge einer theoretischen Kulturgeographie. – B. G. Teubner, Stuttgart. 336 p.
- ZOLTÁN Z. (1980): Az alföldi mezőváros-probléma – strukturális és rendszerszintű megközelítésben. – Alföldi Tanulmányok 4. pp. 123–144.
- ZSILINSZKY M. (1910): Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe, Egyháztörténeti tanulmány. – Selmecbánya. 47 p.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

TARTÓEMBER

KEMÉNYFI RÓBERT

Carl Gustav Jung (1875–1961) a lélektani típusok kidolgozásával vált világhírűvé.

Alapvető személyiségjegyek, viselkedési minták szerint szólt a legfőbb, legkarakteresebb pszichológiai habitusokról. Olyan viselkedési jellegzetességekről, amelyek meghatározzák az adott típus mindennapi cselekvéseit.

Ha nem is a jungi értelemben, inkább csupán a párhuzam felmutatásáról van jelen esetben szó, körvonalazhatók "kutatói típusok" is. Van, aki szárnyal, zseniális meglátásait elsődlegesen

konferenciákon, kerekasztal-beszélgetéseken, szóban szórja a világba, nélkülözhetetlen elme, mindig és mindenütt "ott van", ötletei közvetve beépülnek a tudományba, ám sokat önmaga nem ír. Tipikus képviselője e mentalitásnak a "bőröndből élő" Szilárd Leó (1898–1964), aki zsenialitásával a fizikatudomány döntő történéseinek megfelelő idejében jelen volt mindig a megfelelő helyeken. Szervezett, gondolkodott, "meglátott", ám a részletek sziszifuszi kidolgozására alkatilag képtelenként repült folyamatosan tovább. Van másik végen olyan alkat, aki nehezen ad elő, konferenciát nem vállal, inkább csupán írásban adja tovább gondolatait, eredményeit, illetve e két pont között a kutatói habitusok változatai sorakoznak. Ám van egy olyan kutatói alkat is, akinek karaktere a több évtizedes folyamatos munkája alapján körvonalazható teljes határozottsággal. A *tartóember-típus*. Az untermannak az artistacsoportban az egész emberi gúlát legalul, a többieket szilárdan, a legnehezebb körülmények között is nyugodtan, megingathatatlan erővel támasztó szerep jut.

A tartóember folyamatosan, professzionális színvonalon, egyenletesen, sok évtizeden át, határidőre *mindig* teljesít. Ha kell szerkeszt, ha kell, kiadást szervez, ha kell tanulmányt ír, ha kell terepet vezet, kiállítás rendez, pályázatot és disszertációt bírál, vállal sziszifuszi nemszeretem munkát (lexikonkészítés), és ha

annak van itt az ideje, messzi városban tanít. Mindezt a legmélyebb szakmai alázattal, a szakma iránti elkötelezettséggel. Nem cinikus, nem kiégett, nem megkeseredett, nem ad vissza munkát, hanem ott van, jelen van kiszámíthatóan mindig. Miért is tenne ilyet? Hiszen ez a hivatása.

Jómagam ezt látom, ezt a magatartást tapasztalom Viga Gyula társaságában. Immár kerek harminc éve. Fegyelmező erő ez a tudományos habitus nekem is. Szakmai hozzáállásában a legfőbb karaktere a változatlanlanság. Pontosan oly módon, oly erővel és egyben alázattal lát és közelít meg tudományos kérdéseket, old meg szervezési gondokat ma is, mint évtizedekkel ezelőtt. Amit a szakmai közélet rá bíz, vagy amit maga vállal – tudjuk –, mindaz pontos határidőre, az elvárt színvonalon teljesülni fog.

Ez nem kevés.

Komoly elismerés és tisztelet mindezért.

*

A szerteágazó honi történeti földrajzi kutatásokban Viga Gyula a néprajzi szemléletet érvényesíti. Ha most csupán a nagyobb keretként azt mondjuk, hogy a történeti földrajz a táj egykori állapotáról ad képet, azaz arra törekszik, hogy a természeti és társadalmi tájtényezők időben és térben változó kapcsolatának felismerésén alapuló magyarázatot adjon a táj alakulásáról, akkor az etnográfia szerepe is körvonalazható. A néprajz feladata a rurális tájak változó és változatos paraszti beélelési módjainak feltárása, a geográfia térszerkezeti kutatási eredményeinek árnyalása, azaz az egyedi, lokális jellegzetességeket egykor formáló kulturális folyamatok értelmezése. Nem másról van itt tehát szó, mint a Viga Gyula által is művelt úgynevezett *történeti-néprajzi* kutatásokról.

A geográfia alapvetően jelenorientált tudomány, a jelen térszerkezeti folyamatait értelmezi. A történeti földrajzban áttételen keresztül ugyanez a cél. Amint arról e geográfiai ág társadalomtörténettel összefüggő közös érdeklődési területéről szóló tankönyvfejezet ír, lényegében itt is "jelen kutatásról" van szó, azaz a (vertikális) történeti idő egy bizonyos pontján "horizontális metszetet" kell készíteni. A kiválasztott időpont "jelenében" kell megpróbálni "szétnézni", az akkori táj jellegét rekonstruálni, leírni. Ha nem a német felfogást követjük, azaz a természeti tájak akár több százezer éves rekonstrukciójaként értelmezzük a történeti földrajz tárgyát, hanem csupán az emberi történeti időbe szorítva beszélünk a táj változásáról, akkor azokra a természeti folyamatokra kell csupán koncentrálnunk, amelyek a kultúrát teremtő ember számára fontosak. Így lép előtérbe a tájtényezők közül a víz, a talaj, az éghajlat, a hirtelen relief-változások hatása a mindennapi tájbeélelési stratégiák feltárásában.

A történeti időben változó környezet egykori művelési viszonyainak elemzéséhez a néprajztudomány tud olyan ismeretekkel hozzájárulni, amelyek az egyedi helyeken elvégzett kutatásokkal árnyalják a nagyobb

természetátalakulások lokális mintázatát: "A 19. századi vízrendezés mindenekelőtt a tartásmód, a takarmánybázis históriájában képvisel egyértelmű szakaszhatárt. Ám ha belegondolunk abba, hogy a történeti táj arculata a vízrendezés előtt sem volt egységes, s különböző adottságú legelőterületek és kaszálók szolgálták a külterjes állattartást, valamint abba, hogy a vízrendezés maga is fél évszázados folyamatot jelent, akkor bizonyosan árnyaltabban gondolkodunk erről a fontos történeti-néprajzi problémáról (Viga Gyula a Bodrogykőről, 2009)."

A környezetbe ágyazott paraszti életmód-formák, a tájak közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok bonyolult hálója a Tisza északkeleti vízgyűjtőterületének vidékein határozta meg évtizedeken át a néprajzozmuzeológus érdeklődési körét. Tudományos kérdései az írásaiban viszonyosak: nem csupán a táj engedte beélelési mintákat, hanem a rurális közösségek tudatos tájformálását is elemezte. A magam részéről Viga Gyula kutatásaiban a történész Egyed Ákos (1929–) szemléletét is látom, aki *tájtörténeti* megközelítésében valamilyen nézőpontból (jogállás, igazgatási egység, közös múlt) egységessé emelt közösség táji környezetét elemzi oly módon, hogy – Ilyés Zoltán találó kifejezésével – "az adott viszonyokból lépked az időben visszafelé" annak érdekében, hogy az egykori táj múltját – Viga Gyula esetében: paraszti életmódját – rekonstruálja (retrogresszív módszer). A néprajzában Viga Gyula tehát érdeklődve fordul a táj valamikor érvényes beélelési palimpszeszt rétegei felé. Azon jelenségekre irányul a figyelme, amelyek a mai tájban tanúsítják az egykori gazdálkodási formákat, és amely rétegek írott források, elbeszélte történetek, térképek, jegyzékek, táji sebek, nyomok segítségével a táj történeti-néprajzi képéről képesek szólni.

Ha nekem, a néprajz és a földrajz között szintén "átjáróemberként" el kell helyeznem a néprajzi/történeti földrajzi kutatások közös palettáján Viga Gyula alkotópályáját, akkor azt a *határhelyzetek elemzője* szavakkal foglalhatom össze:

Többször írtam magam is arról a veszélyről, hogy a társadalomnéprajzi, társadalomtörténeti megközelítés, elméletek hiánya és gyengesége miatt a néprajztudomány hajlamos életmódbeli mintázatokat leíró módon, tisztán a természeti környezeti beágyazottsággal magyarázni. Hiszen a táj olyan jól látható, kerek egészként adja az ok - okozati összefüggéseket a fizikai tér és a kultúra alkata között. Holott a környezeti determinizmus egyszerű érvein a szaktudományok (jelen esetben a földrajz és az ökológiai antropológia) lassan száz éve túl vannak. Nem csupán azért, mert az elmúlt évtizedek elméleti erősödésével a néprajz egyre inkább felismeri a gazdálkodási, életmódbeli viszonyok értelmezésénél a társadalmi folyamatok, jellegzetességek nélkülözhetetlenségét (kezdve a családszerkezetektől, az üzemtípusokon keresztül akár a kiváltságokig), hanem azért is, mert az említett, a magyar

környezeti kutatásokban is szervesülő ökológiai antropológiai szemlélet a természeti környezetben már nem adott "dobozt" lát, hanem *folyamatos kulturális válaszadások lehetőségét*. Azaz a környezet nem elsődleges tényező, hanem *találkozási helyzet*, amely szituáció lehet konfliktus, lehet "néma", és lehet akár kulturális innovációt serkentő is.

Viga Gyula ezt a szemléletet képviseli, hiszen történeti-néprajzi írásaiban a lokális paraszti közösségek által tudatosan és tudattalanul a természettel megélt *határhelyezeteit* vizsgálta. Ezt azt jelenti, írásaiban maga is képviseli, hogy az életmód, gazdálkodási rend *egy – és önmagában nem is a legfontosabb – aspektusa csupán a táji alkalmazkodás: "A tájíatalakítás nagy folyamata és következményei párhuzamosan érvényesültek a jobbágyfelszabadítást követő társadalmi átalakulással, valamint a táj parasztságának lassú és ellentmondásos modernizációjával és polgárosodásával (Viga Gyula, 2021)."*

*

"Szerencsés életem volt, egy sor kiváló embert ismerhettem. Vidéki múzeumi ember voltam egész életemben, és rendkívül sokat jelentett – ma is jelent – sok ember ismeretsége, barátsága."

(Viga Gyula)

Egyenletes teljesítmény az övé. Azokat az általa csak "házi feladatoknak" nevezett fontos kutatói állomásokat is teljesítette az utóbbi másfél évtizedben, amelyek hosszú időszakon át hiányoztak az életéből. Már-már a végleges feladás határáról vált sikeres védelemmel a PhD fokozat viselőjévé, majd a habilitációs cím elnyerőjévé, végül pedig az MTA doktora cím birtokosává. Elképesztő teljesítményekkel teli évek voltak ezek. De ne felejtsük el, hogy mindezeket a tudományos mérföldköveket és az egyes fokozatokhoz, címekhez megkövetelt tudományos előzményeket a folyamatos múzeumi munka napi terhei mellett teljesítette. Gyűjtött terepen, leltározott, kiállítást szervezett, katalógust szerkesztett, cipekedett, vendégeket fogadott, a megyei múzeumi hálózat kiállító terei között ingázott. Majd az 1990-es évek elején, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara szervezésének időszakában lépett be mind e mellett párhuzamosan a felsőoktatásba, amely munkája a Pécsi Tudományegyetemen teljesedett ki professzorként.

Eredményei, országos tudományos közéleti szerepei mellett mégis vidéki múzeumi szakembernek tartja magát. Egy sokat tevékenykedő, a honi szakirodalmat magabiztosan ismerő és a szakmai kapcsolati hálót a muzeológiai munka, aktuális feladat érdekében mozgósítani tudó szakemberként tekint önmagára.

Pedig több ennél.

Tartóember. Abból az igazi, régi vágású típusból.

Viga Gyula

Mátészalka, 1952. május 14.

Végzettség:

Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem szakos tanár és etnográfus (1976)

Munkahelyek:

Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1975 – 2012.

(muzeológus, osztályvezető, tudományos titkár, 1995–2011 között igazgatóhelyettes, 2011–2012-ben megbízott megyei múzeumigazgató).

(Közben: Pest Megyei Múzeumi Szervezet igazgatója 2001. június 15. – augusztus 30.)

Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológiai Tanszék egyetemi tanára 2015 – 2020.

Kutatási területek:

A magyarság anyagi kultúrája, néprajzi és muzeológiai bevezetés, történeti ökológia, tájak közötti gazdasági kapcsolatok, a javak cseréjének néprajza, a paraszti gazdálkodás változásai, táj és ember, Bükk vidék és a Bodroghöz regionális kutatása.

Tudományos fokozatok, címek:

1980: egyetemi doktor (KLTE) – summa cum laude

2005: Ph.D. (PTE) – summa cum laude

2006: habilitáció (Debreceni Egyetem) –summa cum laude

2011: MTA doktora – summa cum laude

Oktatói tevékenység:

Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai tanszékén (1994–2012).

Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológiai Tanszék (2015–2020)

Vendégoktatás: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, ELTE Néprajzi Intézet, Selye János Egyetem tagozata Királyhelmece, Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet

Szakmai-tudományos közélet:

1972-től a Magyar Néprajzi Társaság tagja

– 1988–1991 között szakosztályi titkár,

– 1988-tól a Társaság Választmányának tagja,

– 2013-tól a Társaság folyóirata, az Ethnographia felelős szerkesztője

1992-től a Györffy István Néprajzi Egyesület tagja
 – 1993–2002 a Néprajzi Látóhatár szerkesztője
 2008–2010 között az OTKA Néprajzi, Népzenei és Művészettörténeti zsűrijének tagja
 2005–2006 Az NKA Múzeumi Kollégium elnöke
 2007–2008 kurátora
 1978-tól a TIT Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Néprajzi Szakosztályának titkára
 – 1981–1990 elnöke
 1986-tól a TIT Országos Néprajzi Választmányának tagja
 2000–2008 NKÖM (OKM) vezető néprajzi szakfelügyelője
 2011 óta tagja az MTA Néprajztudományi Bizottságának
 2012-től az MTA Domus Kuratóriumának tagja
 2012-től a Bolyai Ifjúsági Ösztöndíj szakmai kollégiumának tagja

Szakmai elismerések		
Jankó János-díj	1985	Magyar Néprajzi Társaság
Móra Ferenc-díj	1997	OKM
Herman Ottó Tudományos díj	1997	Miskolc Város
A Kárpát-medencei magyarság néprajzáért	2004	Györffy István Néprajzi Egyesület
Györffy István-díj	2008	Magyar Néprajzi Társaság
Széchenyi Ferenc-díj	2010	Nemzeti Erőforrás Minisztériuma
Pulszky Ferenc-díj	2016	Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület

HELYI FOLYAMATOK, KÖZIGAZGATÁSI FÖLDRAJZ, HATÁRKUTATÁS HAJDÚ ZOLTÁN KÖSZÖNTÉSE 70. SZÜLETÉSNAPIJÁN

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT¹ - RÁCZ SZILÁRD²

A KUTATÓI ÉLETPÁLYA MEGHATÁROZÓ ÁLLOMÁSAI

Hajdú Zoltán 1952. május 4-én született a hegyaljai Végardón, ami napjainkig meghatározó hatással van kutatási érdeklődési körére. Középiskolai tanulmányait a sárospataki Rákóczi Gimnáziumban végezte (1966–1970), ahol a földrajz, illetve a történelem összefüggései iránti érdeklődése megalapozódott (Kovács, 2015; Hajdú, 2017). Az előfelvételiként eltöltött egy év katonai szolgálat után kezdte meg egyetemi tanulmányait a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem földrajz–történelem szakán (1971–1976). Kutatói ambíciói az egyetemi évek alatt értek be, előbb történelemből, majd földrajzból írt jelentős eredményeket felmutató dolgozatot az Országos Tudományos Diákköri Konferencia keretében.

A diploma megszerzése után, 1976–1977-ben a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemen egyetemi tanársegéd, mely időszakban megírja „A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendjének vizsgálata, vonzaskörzeteinek elhatárolása” címmel egyetemi doktori értekezését, melyet a Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézete 1977-ben azonos címmel ki is ad (Hajdú, 1977). Mondhatni ezzel, s az 1975-ben megjelent „Az 1697. évi hegyaljai felkelés néhány kérdése” című (Hajdú, 1975) tanulmányával indult el kutatói pályája.

A miskolci évek után 1977–1978-ban Pécssett, mint a Magyar Tudományos Akadémia Központi Hivatalának ösztöndíjasa, majd 1978-tól, mint az MTA Dunántúli Tudományos Intézet (s jogutódainak, jelenleg a KRTK Regionális

¹ Kovács Sándor Zsolt, külső munkatárs, KRTK Regionális Kutatások Intézete, kovacs.sandor@krtk.hu

² Rác Szilárd, PhD, tudományos munkatárs, osztályvezető, KRTK Regionális Kutatások Intézete, racz.szilard@krtk.hu

Kutatások Intézetének) kutatója dolgozik egészen napjainkig. A Pécsre költözés, az új tudományos közeg, az MTA intézet kutatási profilja a tudományos érdeklődés kiszélesedéséhez, új kutatási irányok kialakulásához vezetett Hajdú Zoltán esetében. Kezdetben kistérségi település-földrajzi és közigazgatási, területszervezési kutatásokat végzett (pl. siklói járás), majd kutatásai kiterjedtek a Dél-Dunántúl megyéire, illetve az akkori egész tervezési gazdasági körzetre, melyek eredményeként született meg kandidátusi disszertációja 1986-ban.

A kandidátusi fokozat megszerzését követően kutatási érdeklődése tovább szélesedett: történeti, politikai, közigazgatási földrajz, a modern magyar társadalomföldrajz kialakulása és fejlődése, a magyar regionális politika története, a területfejlesztés és a településhálózat közötti kapcsolatok kutatása emelhető ki tevékenységéből, megjegyezve, hogy a közvetlen szülőföld, Hegyalja, Észak-Magyarország minden időszakban visszatérő elem a publikációkban, kutatásokban.

Az 1990-es évek végére a magyar közigazgatás területi tagolásának közigazgatás-földrajzi vizsgálatával, a politikai földrajz témakörében született publikációival, oktatási tevékenységével sikerült egyfajta tudományos iskolát teremteni, melynek eredményeképp 2002-ben kapta meg az MTA doktora címet.

A kutatóintézeti munka, az elnyert kutatások további kutatási irányokat határoztak meg a 2000-es évektől, melyek a határtérségek, a határ menti kapcsolatok, az európai határpolitika hozta változások kérdéseire fókuszálnak.

A kutatási tevékenységekhez oktatás is párosult 1978-tól óraadó a Pécsi Tanárképző Főiskolán, majd 1983-tól a JPTE Közgazdaságtudományi Karán. 1992-ben az akkor létrejött Földrajzi Intézet másodállású oktatója, tanszékvezetője (Történeti és Politikai Földrajzi Tanszék), később egy ideig az intézet tudományos igazgatóhelyettese. Az egyetemi oktatás mellett a pécsi Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolában és a Földtudományi Doktori Iskolában is szerepet vállalt, mint oktató és témavezető (Hajdú, 2020). Oktatási tevékenységében 2010-ben újabb elemként jelent meg a PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszéke és az Interdiszciplináris Doktori Iskola, majd 2017-től 2019-ig a gödöllői Szent István Egyetem, ahol az oktatás mellett az Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskolát is vezette. Utánpótlás nevelésének köszönhetően eddig 14 kutató szerzett PhD fokozatot témavezetése mellett.

SZÉLESEDŐ KUTATÁSI TÉR

Hajdú Zoltán kutatói pályája elején az „otthon”, Hegyalja földrajzi és történeti kérdéseivel foglalkozott behatóan. A tématerület nem kopott ki érdeklődési köréből, a hegyaljai vonatkozású kutatási eredményeit Kovács (2015) összegezte.

Az egyéni kutatások tematikája a közigazgatási földrajz felé tereltek elsősorban, melynek fő eredményei a 2 kiadásban is megjelenő Magyarország közigazgatási földrajza (Hajdú, 2001, 2005), a Magyarország történeti államföldrajza: Korszakonként változó államterület, határtörténet és határpolitika monográfiák (Hajdú, 2019) és A területi magyar közigazgatás modernizációs kihívásai és reformkísérletei az 1920 utáni korszakban (Hajdú-Rác, 2020) kötet.

A közigazgatás-földrajz területén Hajdú Zoltán feltárta a kialakulás és fejlődés elméleti és történeti kérdéseit, bemutatta a nemzetközi közigazgatás-földrajz irányzatait, iskoláit. A magyar államtér változásaival összefüggésben elemezte a magyar közigazgatási térfelosztás történeti és térbeli változásainak folyamatát. A XX. századra vonatkozóan részletes kartográfiai és településstatisztikai elemzések segítségével mutatta be a magyar közigazgatás területi rendjének átalakulási tendenciáit (Hajdú, 2005). A magyar közigazgatás mind területileg, mind pedig funkcionálisan történetileg folyamatosan változott.

A közigazgatás a politikai berendezkedés egyik legfontosabb eleme volt a modernizáció időszakájában. A közigazgatási területbeosztás a magyar fejlődésben viszonylag konzervatív összetevője volt a politikai és a közigazgatási változási folyamatoknak. A kialakult területi struktúrák egyfajta stabilitással rendelkeznek, de nemcsak önmagukból adódóan, hanem a hozzájuk kapcsolódó, idomuló érdekek miatt is. A legalapvetőbb kérdés, hogy milyen módon és milyen földrajzi keretek között valósuljon meg a hatalom területi megosztása. A közigazgatási területi reformkísérletek és koncepciók a magyar közigazgatás történetének mindig szerves kísérő momentumai voltak. Azonban a kidolgozott reformtervek csak ígérvények voltak a jó közigazgatás megteremtésére, a mindenkor „rosszul működő” közigazgatáshoz képest (Hajdú-Rác, 2020).

A határon belüli, közigazgatási, szervezési kérdések mellett történelmi összevetésben szükséges értékelnünk hazánk pozícióit európai és globális léptékben egyaránt. Határaink változtak az idők során mind elhelyezkedésüket, mind pedig funkcionalitásukat illetően. Az államhatárok tudatos ellenőrzése, védelme a honfoglalástól kezdve folyamatos, a gyepűrendszer, a határ(őr)vármegye, Erdély jelentős részben határvédelemhez kapcsolódó története, az ország déli határai mentén életre hívott mélységben tagolt bánási védelmi övezet és végvár vonal, majd a Katonai Határőrvidék története messzire vezető hatásokat generált. A kiegyezés után a belső és külső határok funkcionálisan eltérő tartalmat hordoztak. Az első világháborús vereséggel felbomló történelmi Magyarország ellenséges környezetben, katonailag szinte védhetetlen határok közé, kisantanti ellenséges környezetbe került. Magyarországnak mindenkor volt nagyhatalmi szomszédja (néha több is), de a második világháború alatti német és szovjet szomszédtság csaknem végzetesnek bizonyult. A vesztes második világháború után az ország beilleszkedett a megosztott világ struktúráiba. A kettős vasfüggöny (a „rendes” nyugati és a

szovjet) mind nyugat, mind pedig a Szovjetunió felé sajátos, de funkcionálisan és ellenőrzéstechnikailag bonyolult határvilágokat teremtett. A hidegháború után az átalakuló világban az ország határokra vetettsége sok szempontból megmaradt, ma is sajátosan jelentkezik a NATO, illetve az EU határdimenziói az ország életében. Az új világrend, valamint a napjainkban is folyó átalakulása egyszerre vet fel szövetségi, elsődleges és másodlagos szomszédsági, valamint globális összefüggéseket. A határok funkciója és politikai tartalma nem egyszerűsödik, hanem részben a globális környezeti és migrációs folyamatok miatt egyre érzékenyebbé válik (Hajdú, 2019).

A táj és az állam kapcsolatának feltárása Hajdú Zoltán egyik fő érdeklődési területe, ebbe illeszkedik a Kárpát-medence is, amelyet több évtizede átfogóan kutat (pl. Hardi–Hajdú–Mezei, 2009). A magyar földrajztudomány (kiemelkedő személyiségeinek) története iránti érdeklődése szintén ide kapcsolódik, a geográfusok és az állam viszonyrendszeréhez (pl. Hajdú 1996, 2001).

A hazai folyamatok vizsgálata mellett a Regionális Kutatások Központja (RKK), később KRTK Regionális Kutatások Intézete kollektívájának tagjaként Hajdú Zoltán számos nemzetközi kutatás résztvevője, a vizsgált térségek település- és közigazgatás-földrajzi szakértője, elemzője.

Az egyik ilyen, kiemelt figyelmet kapó térség a Balkán, mely a magyar politikai földrajz visszatérő vizsgálati területe volt, általában a történeti sorsfordulók, országhatár-változások határozták meg a kutatások irányát (Hajdú, 2003). A félsziget regionális, politikai, gazdasági folyamatait, az európaizáció lehetséges kimeneteleit hivatott vizsgálni a Délkelet-Európa: Államhatárok, határokon átnyúló kapcsolatok, térsztruktúrák (Hajdú-Illés-Raffay, 2007) kötet. A balkáni országok államosodási folyamatának későbbi képét mutatta be a Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban (Horváth-Hajdú, 2010) kötet, mely felhívta a figyelmet a Jugoszlávia széthullása után kialakult új regionális egyenlőtlenségekre, illetve új dimenzióba helyezte azokat. A korábbi régiók államosodása területi változásokhoz vezetett. Az új országokon belüli kisebb térségek között megmutatkozó különbségek szemmel láthatóbbá váltak. Komoly gondok mutatkoztak az állami berendezkedés következtében is. Az új államalakulatok szervezésének kezdeti időszakában a területi szempontok értelemszerűen háttérbe szorultak. A régióból állammá alakulás nem tekinthető a szokványos területszervezés gyakorlatának. E tapasztalatokban híján lévő társadalmi gyakorlat következményei érzékelhetőek az utódállamok fejlődésében, azok eltérő útjaiban.

A balkáni államok esetében az egyes közigazgatási berendezkedések, magyar közösségek történelmi, közigazgatási összefüggései szintén felkeltették Hajdú Zoltán érdeklődését, több az egymást segítő kezdeményezések céljára felfűzött projektek résztvevője is volt kutatásaival.

A déli szomszédság mellett a Magyarország számára példaként állítható államberendezkedések is lényegi eredményeket hozhatnak. Így a svájci államszervezetet, a közigazgatási struktúrát, a közvetlen demokratikus részvételi formákat analizáló elméleti kutatások és gyakorlati tapasztalatok pontos megértése, az ott végbement folyamatok szakszerű megismerése, az adaptálható struktúrák, részelemek hasznosíthatóságának a mérlegelése. Svájcnak a föderalizmus és decentralizáció terén elért eredményei azért is nélkülözhetetlenek, mert hagyományos államstruktúrájának keretei között, a helyi közösségek megőrzése mellett is tanúbizonyoságot tett arról, hogy lehetséges gazdaságilag versenyképesnek lenni, a tudás térbeli terjedését segíteni és innovatív fejlesztéspolitikával a gazdaságot támogatni. Ez feltétlenül példaértékű Magyarország számára, mely szintén sok lokális önkormányzati autonóm szervezettel rendelkezik, működésük azonban jóindulattal sem nevezhető hatékonyak (Hajdú-Kovács, 2011).

KÖSZÖNET ÉS KÖSZÖNTÉS

A jelen írást jegyzők a PTE Regionális Gazdaságtan és Politika Doktori Iskola padjaiban és az MTA Regionális Kutatások Intézetében ismerkedtek meg Hajdú Zoltánnal, munkásságával, meghatározó személyiségével. Mindig ösztönző, szakmai beszélgetéseket kezdeményező és fiatal kutatókat terelgető stílusa páratlan, segítőkészsége egyedi, amiért köszönettel tartozunk a magunk és az intézeti kollektíva nevében. Számunkra ő valódi megtettesítője, egyfajta etalonja a besorolásának: tudományos tanácsadó. Tanulmányunkkal elsősorban a tiszteletünk kifejezése, megbecsülésünk volt a cél, amellet, hogy ezúton is gratuláljunk kollégánk hetvenedik születésnapjához.

Írásunk kereteibe foglalni az impozáns életművet lehetetlen is lenne, elsősorban kulcstémákat kívántunk felvetni az olvasóknak.

IRODALOM

- HAJDÚ Zoltán – ILLÉS Iván – RAFFAY Zoltán (szerk.) (2007): *Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 161 p.
- HAJDÚ Zoltán – KOVÁCS Sándor Zsolt (szerk.) (2011): *Föderalizmus és decentralizáció: Kézikönyv a svájci struktúrákról és a magyar hasznosíthatóságról*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs, 239 p.
- HAJDÚ Zoltán – NAGY Imre (szerk.) (2013): *Dél-Pannónia*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs, 552 p.
- HAJDÚ Zoltán – RÁCZ Szilárd (2020): *A területi magyar közigazgatás modernizációs kihívásai és reformkísérletei az 1920 utáni korszakban*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 187 p.

- HAJDÚ Zoltán (1975): Az 1697. évi hegyaljai felkelés néhány kérdése. *Studium* 6, pp. 73-82.
- HAJDÚ Zoltán (1977): *A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendjének vizsgálata, vonzaskörzeteinek elhatárolása*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézet, 107 p.
- HAJDÚ Zoltán (1996): Az "államtáj" és a "tájállam" problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Földrajzi Közlemények*, 120. évf. 2-3. sz. pp. 137-150.
- HAJDÚ Zoltán (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 334 p.
- HAJDÚ Zoltán (2001): Teleki Pál tájelméleti munkássága. *Földrajzi Közlemények*, 1-2 pp. 51-64.
- HAJDÚ Zoltán (2003): *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra*. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. 71 p. (Balkán füzetek, 1.)
- HAJDÚ Zoltán (2005): *Magyarország közigazgatási földrajza: 2. javított kiadás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 332 p.
- HAJDÚ Zoltán (2017): Elsőgenerációs kutató a tudomány forgatagában, 1976-2016. In: HORN János (szerk.) *Életutak: Föld- és műszaki tudományok V. (záró)*. Bányász Kultúráért Alapítvány, Budapest, pp. 109-136.
- HAJDÚ Zoltán (2019): *Magyarország történeti államföldrajza: Korszakokként változó államterület, határtörténet és határpolitika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 304 p.
- HAJDÚ Zoltán (2020): Czirbusz Géza (1853–1920) – Megemlékezés a tudós tanár halálának 100. évfordulójára. *Földrajzi Közlemények*, 144. évf. 4. sz. pp. 431-433.
- HAJDÚ Zoltán (2020): Pécsi felsőoktatási intézményekben földrajzot oktattam. In: SZÓNOKYNE ANCSIN Gabriella; KÓKAI Sándor (szerk.): *Tóth József professzor a földrajztudomány mestere: Emlékkötet prof. Dr. Tóth József 80. születésnapja alkalmából*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza, pp. 125-130.
- HARDI Tamás – HAJDÚ Zoltán – MEZEI István (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr. 374 p.
- HORVÁTH Gyula – HAJDÚ Zoltán (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 614 p.
- KOVÁCS Sándor Zsolt (2015): Dr. Hajdú Zoltán, a hegyaljai folyamatok kutatója. In: GÁL, András (szerk.) *Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói*. Bocskai István Katolikus Gimnázium, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Szerencs-Nyíregyháza, pp. 173-180.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG NYÍRSÉGI OSZTÁLYÁNAK FÉLÉVSZÁZADOS TÖRTÉNETE

FRISNYÁK SÁNDOR

A Magyar Földrajzi Társaság történetében jelentős változást eredményezett a szakosztályok és a vidéki osztályok megalakulása, mellyel működési területe fokozatosan kiterjedt az ország teljes területére. A vidéki – többnyire az egyetemek és a főiskolák földrajz tanszékeihez kötődő – osztályok az alapszabályzatban rögzített feladatokat, a tudományos kutatómunka elősegítését, eredményeinek ismertetését és a földrajzi ismeretek széleskörű terjesztését valósították meg.

A Magyar Földrajzi Társaság tevékenységének 1953-ban indult területi decentralizálása a taglétszám növekedésével, a földrajztanárok folyamatos szakmai továbbképzésével és a mikroföldrajzi kutatások fellendülésével kapcsolódott össze. Az ismeretátadás-átvétel folyamata összességében növelte a hallgatóság szülő- és lakóföld ismeretét, erősítette honszeretetét, regionális és nemzeti identitását. Ebben a kettős feladatteljesítésben, a tudományművelés és a tudományos ismeretterjesztés folyamatában látom a Magyar Földrajzi Társaság vidéki osztályainak nagyszerű teljesítményét.

A Nyírségi Osztály 1975-ben alakult meg, de előéletét tekintve ma már több mint ötven éves. Története összekapcsolódik a főiskolai földrajz tanszék alapításával és fejlődésével, mely a kapcsolat-létesítésben követte azt a modellt, működési rendszert, amelyet a korábban létesült vidéki osztályok alkalmaztak. A tanszéképítés első szakaszában terveink közt már szerepelt a Magyar Földrajzi Társaság helyi tagozatának létrehozása, de a megvalósítására csak a tárgyi és személyi feltételek megeremtmése után kerülhetett sor.

Az 1968/69-es tanévtől kezdődően a Miskolci Osztályhoz kapcsolódva, majd 1971-től 1974-ig Balogh Béla András (1925-2020) mb. osztályelnök kezdeményezésére a Tiszántúli Osztály részeként, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szabolcs-Szatmár megyei szervezetével együttműködve, folytattunk tudománynépszerűsítő, tanár-továbbképző és konferenciaszervező tevékenységet. S ebben az első időszakban Fazekas Árpád (1924-2019) főorvos, orvoslástörténeti kutató szervezésében a főiskolán orvosföldrajzi konferenciákat és szimpóziumokat is rendeztünk.

Tanszékünk – nem egészen egy évtized alatt – a pályatársak megítélése szerint, jelentős oktatási és kutató-intézménnyé fejlődött, és olyan

kapcsolatrendszert épített ki, amely lehetővé tette a Nyírségi Osztály megszervezését és folyamatos működését.³

A Nyírségi Osztály – a tanszéki kutatóműhely programjával összhangban – olyan tevékenységeket kívánt megvalósítani, amely a hátrányos helyzetű megye gazdasági-kulturális felemelkedését is szolgálja. A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék megyénkhez tartozó részeinek tudományos vizsgálata, napjainkig terjedően már fél évszázadosra növekvő eredményei – a hatóságok által is elismerten – segítették a település- és területfejlesztési tervek kimunkálását. A tudományos és ismeretterjesztő rendezvényeken a megye, majd a tágabb földrajzi környezet, pl. a Zempléni-hegység, a Bodroghköz, a Harangod-vidéke és az Alsó-Hernád-völgy természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzával foglalkoztunk. A gazdasági elmaradottság történelmi gyökereit vizsgálva, eljutottunk a történeti földrajz műveléséhez, amely az emberi tevékenységek térben releváns folyamatait és azokból eredő térstruktúrákat rekonstruálja egyes történeti korszakokban, vagy teljes fejlődésfolyamatként. S ezzel a Nyírségi Osztály tagjai részesei voltak a rendszerváltozás előtt meginduló szakmai reformfolyamatnak, amely paradigmaváltáshoz, a történeti földrajz megújulásához és önálló diszciplínává fejlődéséhez vezetett.⁴

Munkásságunk minden időszakában foglalkoztunk a földrajzoktatás módszertanával, hazai történetével, és kiemelten az általános iskolai földrajztanárképzés tartalmi és módszertani fejlesztésével is. Előadásaink többnyire Nyíregyházán, egyes időszakokban a dinamikusan fejlődő kisvárosokban, pl. Fehérgyarmaton, Kisvárdán, Mátészalkán és Nyírbátorban, egy-két alkalommal Kárpátalja kulturális centrumaiban voltak.

Rendezvényeink közül a legismertebb a *Nyírségi Földrajzi Napok* rendezvény-sorozat, amelyeken a felsőoktatásban, az akadémiai kutatóintézetekben, a nagyobb múzeumokban dolgozó tudományművelők és a régióban élő földrajztanárok kutatási beszámolóit hangzottak el. 1979-től 2003-ig, majd 2010-től 2021-ig összesen 37 alkalommal rendeztünk Nyírségi Földrajzi Napokat, az utóbbi évtizedekben tematikus szekcióülésekkel. A rendezvényeken eddig 539 előadás hangzott el⁵, a hallgatói létszám kb. 12-15 ezer lehetett. Az előadások egy része a tanszék kiadásában megjelenő Észak- és Kelet-

³ Boros László – Gál András: A Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya. In: Kókai S. szerk.: A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza, 2016. pp. 171-179.

⁴ Kókai Sándor szerk. A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza, 2016. 175 p.

⁵ Az előadások 18,6%-a természetföldrajzi, 36,5 %-a társadalom- és gazdaságföldrajzi, 32,3%-a történeti földrajzi, 8,9%-a oktatás-módszertani és 3,7%-a egyéb témákkal foglalkozott

Magyarországi Földrajzi Évkönyvben, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiben, a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemlében, 2013-tól a Történeti Földrajzi Közlemények című folyóiratunkban és egyéb periodikákban vagy gyűjteményes kötetekben kerültek közlésre.

A tanszéken kialakult történeti földrajzi kutatóműhely és a Nyírségi Osztály legkiemelkedőbb közös teljesítménye a magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi-jellegű konferencia-sorozat, – 1996-tól 2006-ig. A *Kárpát-medence történeti földrajza* témaköréből rendezett tíz konferencián összesen 306 előadás hangzott el, és ezek anyagát folyamatosan megjelentettük. Sorrendben először A Kárpát-medence történeti földrajza (1996), majd az egyes nagytájak és városok, a Felvidék (1998), Kárpátalja (1999), Erdély (2000), Alföld (2000), Nyírség és a Felső-Tisza-vidék (2002), Dunántúl és a Kisalföld (2003), Nyíregyháza (2003), Gyepük, várak és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), (2004) és a Délvidék történeti földrajza (2006) címmel. A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza c. konferenciát Budapesten és a Pécsi Tudományegyetem Földrajz Intézetében tartottuk. A Nyíregyháza című kötet a város újratelepítésének 250. évfordulója alkalmából jelent meg. A konferencia-kötetek szép kivitelezésben készültek, összesen 3999 (B/5 méretű) oldal terjedelemben. A geográfusok, régészek, történészek, tájökológusok és néprajztudósok által írt forrásfeltáró, analízáló és szintetizáló tanulmányok jelentősen gazdagították a Kárpát-medence történeti földrajzával kapcsolatos tudományos ismereteinket és erősítették műhelyünk kisugárzó szerepét.⁶

A nagyszerű nyíregyházi rendezvény-sorozatunk még be sem fejeződött, amikor egy *tájföldrajzi konferencia-sorozatot* indítottunk, Tokaj-Hegyaljára kihelyezve.

2001-ben – egykori tanítványunk – Gál András gimn. igazgató aktív közreműködésével Szerencs város és Tokaj-Hegyalja regionális földrajza témaköréből egy (próba-) konferenciát szerveztünk, ahol – meghívásunkra – egyetemi és főiskolai oktatók, a kistérségben működő muzeológusok, levéltárosok és földrajz szakos tanárok ismertették kutatási eredményeiket. A sikeres rendezvény és annak anyagának megjelentetése (2002) nagy érdeklődést váltott ki a Zempléni-hegység és az érintkező kistájak kutatói körében, és megalapozta a folytatást. A további konferenciák interdiszciplináris-jellege: a geográfusok és a történeti táj kutatással foglalkozó tudományművelők együttműködésének eredményeként, jelentősen gazdagodtak a Tokaj-

⁶ Frisnyák Sándor – Kókai Sándor: A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: Pap Norbert szerk.: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban. Publikon Kiadó, Budapest, 2015. pp. 9-23.

Hegyaljával és környékével kapcsolatos tudományos, többek között a szőlő- és borgazdaságokban is hasznosítható ismereteink. A régióval foglalkozó témák mellett nagyobb téregységeket átfogó, aktuális és szemléletformáló előadásokra is sor került. Marosi Sándor (1929-2009) akadémikus, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, majd tiszteletbeli elnökeként 1996-tól szinte minden nagy rendezvényünkön megjelent, és egy idő után javasolta, hogy a konferenciasorozatunk témafeldolgozásainak térbeli keretét a Kárpát-medencére terjesszük ki, és időhatárait (895-1920) is jelöljük meg. Egyes vélemények szerint a szerencsi konferencia-sorozat 2009-től kezdődő második – a Kárpát-medence történeti tájrajzára koncentráció – szakasza a Nyíregyházán 1996-tól 2006-ig tartó konferencia-sorozat folytatásaként is értelmezhető.⁷ A 2001-től 2018-ig terjedő konferencia-sorozat plenáris és szekció ülésein tartott több mint 300 előadás írásos változatát tizenhét kötetben jelentettük meg, összesen 7083 oldal terjedelemben. Ezek közül néhányat megemlítek: Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja (2006), A Kárpát-medence környezetgazdálkodása (2009), A magyarországi Hernád-völgy (2011), Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek (2011), Tokaj-hegyaljai borvidék – Hazánk első történeti tája (2012), és A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (2016, 2017). A konferencia-sorozat befejező kötete Horváth Gergely szerkesztésében jelent meg "A magyar földrajz szerencsi műhelye" címmel (2018). A szerencsi gimnázium ilyen megnevezése Marosi Sándor professzortól származik. Említést érdemel az is, hogy műhelytagok – a konferencia-kötetekben közölt tanulmányok mellett – szerzőként és lektorként, közreműködtek "Szerencs város monográfiája" (2005) és "A Zempléni-hegység földrajzi lexikona" (2009) megalkotásában is, de e két kötet impresszum oldalán a Magyar Földrajzi Társaság nem szerepel.

A tájföldrajzi konferencia-sorozatunk 2019-től a sárospataki várban folytatódott "Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek" címmel. Ennek anyaga is megjelent, Tamás Edit múzeumigazgató és Kókai Sándor egyetemi tanszékvezető szerkesztésében (380 oldalon). A 2020. évi konferenciát "Felföld: természet, társadalom, gazdaság" címmel hirdettük meg, de a pandémia miatt elmaradt, azonban az előadások írott anyaga már a nyomdában van.

A Nyírségi Osztály a felsorolt három rendezvény-sorozata mellett egyéb előadásokat és kiskonferenciákat, műhelybeszélgetéseket is tartottunk, ahol fórumot biztosítottunk a kutató-tanárok régióinkhoz kapcsolódó mikroföldrajzi műveinek ismertetésére. Megemlékeztünk elődeinkről, elhunyt pályatársainkról, tiszteletkövetéssel és emléklappal köszöntöttük 60-70 éves és idősebb kollégáinkat. Emléktáblát állítottunk Réthly Antalnak Tokajban (1993), Hézsér Aurélnak Tállyán (1993), Peja Győzőnek Miskolcon (2001), Udvarhelyi Kendoff

⁷ Horváth Gergely: A szerencsi tájföldrajzi konferencia története. In: Uő. szerk.: A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs, 2018. pp. 13-32.

Károlynak Mátészalkán (2003), és Pécsi Mártonnak Törtelen (2004). A tanszék és a Nyírségi Osztály közös kiadványait és a geográfusokról készült plaketteket a Magyar Földrajzi Múzeumnak is megküldtük.

A Nyírségi Osztály csaknem fél évszázados történetének összefoglaló ismertetése mellett, említenem kell a pénzügyi forrásokat is. A megalakulást megelőző ciklusban és később, egy-egy közös rendezvényhez kötődően, a TIT megyei szervezetétől kaptunk támogatást. 1975-től a helyi önkormányzatok, a megyei Pedagógus Továbbképző Intézet, az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, az OTKA és a főiskolai (2016-tól az egyetemi) tudományos tanács adományai tették lehetővé működésünket.

A szerencsi tájföldrajzi konferencia-sorozat összköltségét – Gál András kitűnő szervezőtehetségének köszönhetően – Tokaj-Hegyalja kis és nagy vállalkozói, a helyi és az innen elszármazott lokálpatrióták adták össze. A szerencsi rendezvényeken nem volt regisztrációs díj, az előadók térítésmentesen kaptak szállást és étkezést, néha még egy üveg tokaji bort is, a konferencia kezdőnapján pedig kézhez vehették az előadásokat tartalmazó könyveket. S ez a rendezvényszervezési gyakorlat egyedülálló a Magyar Földrajzi Társaság történetében.

A Nyírségi Osztály – a főiskolai (egyetemi) tanszékkal, az MTA megyei tudományos testületével és a szerencsi gimnázium igazgatójával – sikeresen valósította meg az alakuló közgyűlésen megfogalmazott célkitűzéseket. Tudományos és tudományszervező tevékenységünket sokan támogatták, kiemelkedően Marosi Sándor akadémikus és Kecskés Mihály (1931-2013) tanszékvezető egyetemi tanár, a Magyar Professzorok Világtanácsának elnöke.

Kitűnő felkészültségű kollégáim és a gyakorlóiskola földrajz szakos tanárai – akik a Nyírségi Osztály alapító tagjai voltak – folyamatos feladatvállalásukkal, tanácsaikkal, értékfeltáró és -közvetítő munkájukkal megvalósították terveinket, amelyek összhangban álltak az országos elnökség és a választmány mindenkori programjával. Munkájukat e helyen is megköszönöm, és kérem, továbbra is folytassák tevékenységüket tudományterületünk és a haza javára.

A titkári feladatokat 1975-től 2002-ig Boros László (1937-2021), majd 2002-től napjainkig Kókai Sándor kollégám látta el. Remélem – hogy a számára többször felajánlott elnöki tisztséget – a Nyírségi Osztály folyó évi ünnepi közgyűlésén már elvállalja. Fél évszázados elnöki munkám mellett, 1963-tól megszakításokkal 2001-ig, majd 2008-tól napjainkig választmányi tagként, 2001 és 2008 között, mint országos alelnök, 1982-től 2007-ig a Földrajzi Közlemények szerkesztőbizottságának tagja-, 2008-tól tanácsadó testületi tagként is kötődtem/kötődöm a Magyar Földrajzi Társasághoz. Kötődésem kezdete 1954-ben történt, amikor tanárjelöltként megkaptam az értesítést, hogy felvettek a Magyar Földrajzi Társaságba. A végpont már nem lehet messze... Az idő gyorsan haladt, a megtett út nagyon szép volt.

FORRÁSJEGYZÉK

- BALOGH Béla András: Tiszántúli Osztály. Földrajzi Közlemények, 1972. 96. évf. 4. sz. pp. 382-383.
- BALOGH Béla András: Tiszántúli Osztály. Földrajzi Közlemények, 1973. 97. évf. 3-4. sz. pp. 357-359.
- BOROS László: Nyírségi Földrajzi Napok. Földrajzi Közlemények 1983, 107. évf. 1. sz., pp. 94-96. * 1985, 109. évf. 3. sz. pp. 296-299. * 1985, 109. évf. 4. sz. pp. 377-379. * 1988, 112. évf. 1-2. 113 p. * 1989, 113. évf. 1-2. pp. 152-154. * 1991, 115. évf. 1-2, pp. 86-87. * 1991, 115. évf. 3-4. pp. 243-244. * 1994, 118. évf. 1. sz. pp. 72-73. *
- BOROS László: Nyírségi Osztály. Földrajzi Közlemények 1995, 119. évf. 1. sz. pp. 87-89. * 1996, 120. évf. 1. sz. pp. 93-94. * 1997, 121. évf. 1-2. sz. pp. 115-116.
- BOROS László – FRISNYÁK Sándor: Nyírségi Osztály. Földrajzi Közlemények 1979, 103. évf. 4. sz. pp. 353-354. * 1981, 105. évf. 1. sz. pp. 105-106. * 1982, 106. évf. 1. sz. pp. 80-82. * 1983, 107. évf. 2. sz. pp. 192-193. * 1984, 108. évf. 2. sz. pp. 210-211. * 1985, 109. évf. pp. 170-172. * 1986, 110. évf. 1-2. sz. pp. 196-199. * 1987, 111. évf. 2-3. sz. pp. 224-225. * 1988, 112. évf. 3-4. sz. pp. 416-419. * 1989, 113. évf. 4. sz. pp. 359-361, * 1990, 114. évf. 3-4. sz. pp. 236-237. * 1992, 116. évf. 3-4. sz. pp. 234-235. * 1993, 117. évf. 3. sz. pp. 215-217.
- BOROS László – GÁL András: A Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya. In: *Kókai S.* szerk.: A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Nyíregyháza, 2016. pp. 171-175.
- FAZEKAS Árpád: Nyíregyháza és a Magyar Földrajzi Társaság régi kapcsolatairól. Földrajzi Közlemények, 1978. 102. évf. 1. sz. pp. 85-86.
- FRISNYÁK Sándor: Jelentés a Magyar Földrajzi Társaság nyíregyházi rendezvényeiről. Földrajzi Közlemények 1970, 94. évf. 3. sz. 269 p.
- FRISNYÁK Sándor: Jelentés a Magyar Földrajzi Társaság nyíregyházi rendezvényeiről. Földrajzi Közlemények 1971, 95. évf. 4. sz. 383 p.
- FRISNYÁK Sándor: Nyírségi Osztály. Földrajzi Közlemények 1975, 99. évf. 2. sz. 172 p.
- FRISNYÁK Sándor – KÓKAI Sándor: A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: *Pap Norbert* szerk.: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). Publikon Kiadó, Budapest, 2015. pp. 9-23.
- HANUSZ Árpád: Földrajzpedagógiai konferencia Nyíregyházán. Földrajzi Közlemények 1978, 102. évf. 1. pp. 86-87.
- HORVÁTH Gergely szerk.: A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs, 2018. 357 p.

- KÓKAI Sándor: Beszámoló a Magyar Földrajzi Társaság 56. vándorgyűléséről és 127. közgyűléséről. Földrajzi Közlemények, 2003. 127. évf. pp. 209-211.
- KÓKAI Sándor szerk.: A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza, 2016. 176 p.
- MAROSI Sándor: 120 éves a Magyar Földrajzi Társaság (1872-1992). A Földrajzi Közlemények CXVI. (XL.) kötetének pótfüzete. Budapest, 1992. 32 p.
- MAROSI Sándor: Frisnyák Sándor tevékenysége a Magyar Földrajzi Társaságban. In: Boros László - Viga Gyula szerk.: Frisnyák Sándor munkássága. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 2004. pp. 12-17.

A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ FORRÁSANYAGÁT ŐRZŐ MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRÁNAK JELENTÉSE

KIESZ RÉKA¹

Másfél évtizeddel ezelőtt Probáld Ferenc (2006) a magyar földrajztudomány állapotának felmérése során kiemelt problémaként jelölte meg geográfiánk humán erőforrásainak szűkösségét. Tanulmányában hiányolva a hatékony civil szakmai szervezeteket így fogalmazott: „... A Magyar Földrajzi Társaság megerősítése vagy egy hatékony érdekérvényesítésre képes új geográfus társadalmi szervezet létrehozása igencsak sürgető feladat lenne. Jelenleg ugyanis a földrajztudomány »imázsa« haloványabb, hatása, tekintélye jóval kisebb annál, amit az egyes kutatók teljesítménye alapján elvárhatnánk; furcsa módon az egész kevesebbnek látszik, mint részeinek összege...”. (Probáld 2006, p.440)

A fenti sorok megjelenése óta a magyar földrajz humán erőforrásaival kapcsolatos problémák teljes körét nem lehetett orvosolni. Az „új geográfus társadalmi szervezet létrehozása” nem történt meg, és a Magyar Földrajzi Társaság működése is akadozik. Könyvtárának bezárása mintegy jelképezi a mai magyar földrajz helyzetét és egyben súlyos árnyékot vet történeti földrajzunkra. A magyar történeti geográfia elsősorban nyomtatott forrásokkal dolgozik. Így hazánk legjelentősebb földrajzi könyvtárának állapota – hatalmas térképállományával, a csak ott fellelhető egyéb dokumentumokkal – nem lehet közömbös történeti földrajzunk számára, mert bezárása, sorsa determinálja tudományterületünk jövőjét. Hiszen a minden korszak földrajzi szakirodalma az akkori jelen geográfiai képét adja, ám majdan a múlt egy szeletének földrajzi áttekintésévé alakul. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára a legjelentősebb történeti földrajzi forrásgyűjtemény, melynek léte újfent veszélybe került.

Áttekintés

Az alapításának 150. évfordulóját ünneplő Magyar Földrajzi Társaság Magyarországon egyedülállóan gazdag tudománytörténeti gyűjteménnyel rendelkezik. Könyv-, folyóirat-, térkép-, képeslap-, és levéltári anyaga a földrajztudomány kiemelkedően gazdag Könyvtárát alkotja, mely a földrajztörténet páratlan emlékezetét őrzi. A magyarországi tudományos életre, ezen belül a Magyar Földrajzi Társaság mindenkori történetiségére is jellemzően, egy civil szervezet által fenntartott gyűjtemény sorsa számos gazdasági, politikai, és tudományos érdek és tényező együtt hatásától függ. Ezeket a körülményeket tovább nehezíti a gyakran téves emberi és szakmai hozzáállás a vagyonekezeléshez, ezenfelül a gyűjteménymenedzsment és könyvtárszakma

¹ Könyvtáros

figyelman kívül hagyása. A Társaság történetében nem először – ellenben jelen állapotában leginkább ellehetetleníthető formájában – kap figyelmet a gyűjtemény vészhelyzete. Sajátosan jellemző, egyben a földrajzos társadalom szempontjából elszomorító tény, hogy a Magyar Földrajzi Társaság 2021-ben megválasztott vezetése Könyvtárát 2022-ben ismét bezárni kényszerült.

Jelen írás a 2018-ban megkezdett könyvtárrendezés immáron retrospektív eredményeit közli – a könyvtáros évi jelentésének formájában – közvetlen könyvtárszakmai, közvetetten pedig tudománytörténeti szempontból. Írásomban nem térek ki a 2015-ben hivatalosan is bezárt gyűjtemény állapotára. A Könyvtár 150. születésnapjához közeledvén szükségesnek érzem azonban bemutatni a 2018-ban átvett állomány állapotát és az azóta elvégzett könyvtárrendezési munkálatok sorozatát, melynek eredményeként 2022-ben az Emberi Erőforrások Minisztériuma Prof. Dr. Kásler Miklós miniszter úr döntése alapján a Magyar Földrajzi Társaság könyvtárának gyűjteményét felvette EMMI Ágazati Értéktár kulturális ágazati kategóriájába.

2019-ben a Magyar Földrajzi Társaság munkámat egy Pro Geográfia díjjal értékelt, melyet ezúttal is tisztelettel köszönök tagtársaimnak.

A Magyar Földrajzi Társaság társasági élete már az első évben fényes sikerekkel indult. Az emelkedő tagszám, a magyar tudóstársadalom, valamint a világszintű érdeklődés a Társaság tevékenysége iránt munkára, összefogásra sarkallta az alapítókat. (Havass, 1922) Ebben a burjánzó időben egy kiváló geográfus, felfedező, Kaukázus-kutató, Déchy Mór adományozott elsőként könyvtáralapítási szándékkal 42 kötetet a Magyar Földrajzi Társaság részére. (Földrajzi Közlemények, 1873) A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának története alapításától napjainkig vészterhes korszakokkal terhelt. Hiányjegyzékek, leltárkönyvek tanúskodnak a gyűjtemény hányatott sorsáról, mely már a jelenlegi feltártságában is egy nélkülözhetetlen forrásokat reprezentáló egységet mutat. A háborúk, költözések során elveszett művek egy részét az 1990-es évek előtti mindenkori könyvtárnokok feszített tempójú munkavégzése folytán sikerült pótolni. Ezekben a hiányokon túl az egyik legégetőbb feladat az elmúlt 40 év kölcsönzéseinek behajtását, illetve a gyűjtemény kurrens kiadványokkal való gyarapítását jelenti. Jelen állapotában azonban – a vészforatókönyvnek megfelelően – a gyűjtemény elhelyezése, anyagi forrásainak biztosítása, működtetése jelentenek a válságból való kilábalást.

BESZÁMOLÓ

A gyűjtemény jövője veszélybe került. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára jelenleg folyóirat-, térkép-, és könyvállományból, valamint irattári/levéltári anyagból tevődik össze. Ezek mellett számos digitális dokumentum, aprónyomatvány, fénykép, diafilm és digitális hordozó őrzi a

Társaság történetét, a múlt eseményeinek krónikáját. Köztudott, hogy alapításától fogva a könyvtári állomány elhelyezési gondokkal küzd. A gyűjtemény történetében rendszeres költöztetés gyakran az állomány rovására ment.. Emellett a két világháború, valamint hasonlóan tragikus történelmi események alakították sorsát.

A legelső gyarapodást folyóiratcsere útján érte el a gyűjtemény. A Könyvtárban 1873-tól, megjelenésüktől megtalálhatóak a Társaság saját kiadványai (Földrajzi Közlemények, Abrégé de la Sociéte Hongroise de Géographie). Utóbbiak szolgáltak cserealapul külföldi tudományos társaságok kiadványaival. Ezek a kötetek az állomány legrégebbi folyóiratai. Számos szakfolyóirat Magyarországon egyedül a gyűjteményben található meg. Nem kevés azoknak a száma, amelyeknek korai, 19. századi évfolyamai az első kötetig visszamenően megtalálhatók, ilyen a híres Geographical Journal (GB), a Bulletin de Géographes Français (FR), és az Izvesztyija Geograficeszkovo Obsesztva (RU), melyeknek korai kötetei iránt külföldről is érdeklődnek. Értékes, a 19. századból datálható folyóirataink a Bulletin du Comité de l’Afrique Française, The American Anthropologist, American Ethnology, Annalen des k. k. Naturhistorischen Hofmuseums.

A könyvállomány fontos és értékes része az 1945 előtti anyag. Ezen belül találhatóak azok az 1680 és 1850 közötti kiadású régikönyvek, melyek közül nem egy mű rariorum, tehát nem fellelhető egyetlen közgyűjteményben sem, sem Magyarországon, sem a világ egyéb gyűjteményeiben.

A térképállomány, mely több tízezer tételt számlál, 126 nagyméretű és 60 kisebb fiókban került elhelyezésre. Köztük katonai felmérések, hidrológiai, demográfiai térképek, a legkorábbi Görög Demeter és Lipszky János által készített térképek ép, szép állapotban megőrzött példányai vannak. Kiemelten gazdag a gyűjtemény egyedülálló, kéziratos haditérképekben, melyek keletkezése a 16. század végétől a 19. század közepéig datálható. A térképállomány 1989-ben nagyfokú gyarapodást élt át, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára átengedte a Könyvtár részére az 1949 óta lezárt térképgyűjteménye egy részét. Ez az anyag az Akadémia alapításától a II. világháború végéig gyarapodott, s az 1949-ben elrendelt titkosítás során teljesen zárt, érintetlen gyűjteménnyé vált. Átvételekor sem katalógus, sem jegyzék nem kísérte. E gyűjtemény mintegy 1800 térképlapot tesz ki. A második világháborút követő években a Könyvtár nagyban hagyatkozott egyéni adományozóira, mivel a jelentős infláció miatt a rendelkezésre álló pénzüsszeg nem volt elég a folyóirat- és könyvállomány gyarapítására. Úgynevezett recenziós példányokként a könyvtár megkapta ekkor még a megjelenő földrajzi tankönyveket és tanári kézikönyveket is. A Kartográfiai Vállalat folyamatosan adományozott a gyűjteménynek folyóiratokat, könyveket és térképeket.

Az irattári anyag digitalizálása 2018 júniusában kezdődött meg. A feldolgozott évek dokumentumai és az irattári jegyzék savmentes dobozokban lettek elhelyezve, reprográfiai védelmük és feldolgozásuk az elkövetkező évek digitalizálási lehetőségeitől függ. Tudománytörténeti szempontból több egyedülálló levelezést és dokumentumot őriz a levéltár, így például a British Antarctic Expedition levelezése, Coburg Fülöp szász-coburg-góthai herceg, Ernest H. Shackleton, Roald Amundsen, Robert Falcon Scott, gróf krasznahorkai és csíkszentkirályi Andrássy Dénes, Tisza Kálmán, Roland Bonaparte herceg, neves tudósaink, köztük Hunfalvy János, zsadányi és törökszentmiklósi Almásy László Ede, gróf Széchenyi Béla, Korányi Gyula, Hopp Ferenc, Déchy Mór, Thirring Gusztáv, Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő, Vámbéry Ármin, Kogutowicz Manó, Mocsáry Béláné Fáy Mária hagyatéka, levelezése, kézírata.

A könyvállomány háromnegyed része ajándékként került a Könyvtár birtokába. Az egykori adományozók közül a teljesség igénye nélkül: New York Public Library, Roland Bonaparte herceg, Hunfalvy János, zsadányi és törökszentmiklósi Almásy László Ede, Hopp Ferenc, Déchy Mór (a könyvtár első bútoraival egyetemben), Tátrai Rúpert, Thirring Gusztáv, Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő, Vámbéry Ármin, Kogutowicz Manó.

AZ ÁLLOMÁNYRENDEZÉSRŐL 2018-TÓL NAPJAINKIG

A 2018-ban megkezdett könyvtárrendezési munkálatok folyamatairól, annak részleteiről jelentésemben röviden, de az elvégzett feladatok típusait teljességgel felvázolva írok. Az érdeklődők részére a Könyvtár állományában, valamint a Magyar Földrajzi Társaság irattárában megtalálható ezek dokumentált beszámolója.

1-3. Ábra: Az állományrendezés előtti állapot (2018)

A több asztalon, illetve a térképszekrények tetején felhalmozott térképek és nyomdai levonatok kiválogatása során számos 19. század előtti könyvkivágat, rézkarc, és rézmetszet levonata került elő, továbbá 34 db ritka, kézzel, valamint nyomdai technikával készített régi dokumentum, melyeknek elkülönítve lett volna a helyük, régi és ritka voltuknál fogva reprográfiai védelemben kellett volna részesülniük. Ezek nagy részén kemény grafitceruzás, illetve golyóstollal jelölt megjegyzés áll, melyeket többé nem lehet eltávolítani. Több 18-19. századból származó térkép, valamint Lipszky három földabrosza, és egy 1641-ből származó ritka rézmetszet is hasonló irathalmokból került elő. Ezen dokumentumok tételes feldolgozása megkezdődött, számos katalogizálásra került.

1-3. ábra: Az állományrendezés előtti állapot (2018)

A Magyar Földrajzi Társaság kéziratállománya, levelezése, levéltári anyaga 1872-től datálható gyűjteményünkben. A dokumentumok alkalmanként dupla leltári számozással szerepeltek. Az 1872-től 1945-ig megmaradt állomány tulajdonbélyegzőt és új leltári számot kapott – ahol lehetséges volt, korábbi leltári számát hordozta –, majd teljes feldolgozásra került. A teljes, 1956 előtti megmenekült irattári anyag metaadatokkal ellátva egységes online katalógusban kutatható. A feldolgozott anyag a reprográfiai követelményeknek megfelelően savmentes dobozokban került elhelyezésre, fénytől elzárt helyen. 2020-ban a hangsúly a két könyvtári rész (pincében található folyóiratok és emeleti könyv-, irat- és térképtár) egyesítésének előkészületein volt. A 2018-ban megkezdett könyvtártisztítás, apasztás és feldolgozás mellett a költséghatékonyság és kezelhetőség megteremtésének feltételeként – előre meghatározott és elfogadott elvek alapján – a folyóiratállomány rendezése élvezett elsőbbséget.

4. Ábra: Levéltári anyagok savmentes dobozokban és rendezett cédulakatalógusok (2019)

5. ábra: Folyóiratrendezés

2021-től kezdődött meg a teljes állományrevízió, mely kiterjedt a könyv-, folyóirat-, és térképtár dokumentumaira. A folyóiratállomány rendezése, leltári feltárása, a megtisztított pince- és emeleti részek lehetőséget teremtettek, hogy egy történetileg és aktualitásában is jelentős állományrész elérhetővé váljék helybenhasználati, illetve távoli elérésű használatra is. E folyamat részeként indult meg az online katalógus építése, a kötetek jelzetelése, leltári számmal való ellátása. Kialakult egy szakmódszertani és tankönyvi, tanrendeket, feladatlapokat

felölő állományrész, mely a földrajztanítás módszertanával, annak anyagával történeti szempontból is foglalkozik. Tanrendek, rendeletek, szabályzatok, szerzői korrektúrázott nyomdai tankönyvpéldányok állnak a történeti földrajz iránt érdeklődők, valamint módszertani segédletet keresők, illetve diákok, egyetemi hallgatók rendelkezésére.

2021. ÉV KÖNYVTÁRI STATISZTIKÁJA

2021-re ismét cserék, ajándékok bevételezése, kutatástámogatás és távoli elérésű szolgáltatások jellemezték a könyvtári munkát.

Könyvtári statisztika

- Újonnan állományba vett könyvek száma: 1834 db leltári szám
- Újonnan állományba vett térképek, atlaszok száma: 58 várostérkép, 486 térképlap, metszet, városábrázolás, atlasz
- Rendszeresen érkező folyóiratok: 12 címtétel
- Vétel útján szerzett dokumentum 4 db:
 - 2 db belépőjegy a Magyar Földrajzi Társaság estélyére;
 - Darnay Kálmán: Magyarország őskora. Pozsony-Budapest, Stampfel K. [é.n.];
 - Fodor Ferenc: Földrajzi füzet. A térképismeret. Budapest, Toldi Lajos. 1930.
- Könyvtárközi és nemzetközi könyvfelajánlás, fölőpéldányjegyzék útján való beszerzés:
 - Mikes program keretében az Észak-Amerikából 13 db;
 - Szegedi Tudományegyetemről 4 db;
 - CSFK Földrajztudományi Intézet Könyvtárából 13 db;
 - Szépművészeti Múzeum 23 db;
 - Egyetemi Könyvtár 1 db;
 - Budapesti Gazdasági Egyetem Könyvtár 2 db;
 - MH vitéz Szurmay Sándor Budapest Helyőrség Dandár Kulturális és Rekreációs Igazgatóság Stefánia Palota - Honvéd Kulturális Központ Könyvtára 3 db;
 - Magyar Természettudományi Társulat 8 db;
 - ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet 2 db;
 - Országos Földtani és Geofizikai Szakkönyvtár 14 db;
- Állományba vett ajándékok, adományok: 310 kötet
- Személyes látogatók száma: 89 fő
- Távoli eléréssel szolgáltatott kutatástámogatás: 45 db

A könyvtár – elavultság, állományromlás, nem gyűjtőköri egységek miatti – apasztása az alábbi állományrészekre terjedt ki:

Folyóiratok

- Apasztásra kerültek mindazon dokumentumegységek, melyek állapota fenyegetné a megőrzendő évfolyamok épségét (rohadás, rozsdásodás, penészesedés).

Könyvek

Újjonnan érkező és katalogizálásra kerülő könyvek polcon való elhelyezésekor folyamatosan revízió alá estek a már könyvtári tulajdonban lévő, nem bevételezett (leltári számmal és jelzettel ellátott) kötetek. Ezen állományegységből is jelentős apasztás történt, így 2021 végére hozzávetőlegesen 35 folyóméter duplum és fölőspéldány került kivonásra az alábbi szakokból:

- A jelzettel ellátandó állomány: 25 polcfolyóméternyi könyvből 7 folyóméternyi apasztott;
- B jelzettel ellátandó állomány: 56 polcfolyóméternyi könyvből 20 folyóméternyi apasztott (leginkább duplum útikönyvek);
- C jelzettel ellátandó állomány: ~118 polcfolyóméternyi könyvből 32-40 folyóméternyi apasztott;

Az apasztás 2021 márciusára ért véget. Jelenleg kizárólag állományban maradó művek találhatóak a Könyvtár területén.

Térképek

A térképek lelőhelyezés után kerültek vissza a térképszekrényekbe. Elkülönítésre kerültek a még nem állományban lévő földabroszok. Összesen 126 nagyméretű és 60 kisebb fiókban található több ezer térkép.

Elvégzett állománykezelési feladatok

Könyvek

1. A polcon elhelyezett állomány folyamatosan kerül katalogizálásra.
2. A retrospektív gyarapítás mellett folytatódott a könyvtár cserekapcsolataiból fakadó és ajándékozás során bekerülő kortárs, aktuális földrajzzal és társtudományaival foglalkozó szakkönyvek bevételezése.
3. 2021-ben kiemelt szakmódszertani és tankönyvekből földrajztanítással kapcsolatos állományegység jött létre, melynek legújított adatbázisa 912 db művet számlál és az alábbi linkre kattintva érhető el:
<https://drive.google.com/drive/folders/1FKrVMC4UCsnlFavcRvJ1EXfm5DsdImBU?usp=sharing>

Térképek

1. Az összes régi jelzettel ellátott térkép lelőhelyezése megtörtént.
2. Dr. Kókai Sándor és Dr. Nagy Miklós Mihály szakmai részvételével feldolgozásra került az összes unikumnak számító kéziratos történeti térkép. Jelzetelve, tulajdonbélyegzővel bevételezve lettek az állományba. Ezen térképek értékük és ritkaságuk miatt külön elzárt fiókokban lettek elhelyezve.

Online megjelenések, interjúk, közösségi felületek

Fentiek mellett több online megjelenés, interjú és közösségi hír, a könyvtáros által készített riportfilm (Dr. Juhász Árpád, Dr. Csorba Péter, Dr. Pál-Molnár Elemér), könyvtörténettel és könyvtártörténettel foglalkozó ismeretterjesztő videó került megosztásra a Magyar Földrajzi Társaság oldalain (weboldal, Facebook, YouTube). Ezeknek hatására a közérdeklődésre számítva készített a Kossuth Rádió Regényes Történelem stábja egy informatív rádióriportot a Könyvtár történetéről és állományáról a könyvtárossal (https://drive.google.com/file/d/182NzMdhVdK9BRouyZxv1byV6h5LvIRDA/view?fbclid=IwAR2ok7NpOjHvVGkI43f2_ozd7t6YcADoD7Jd8TJLFijjz_MyNJR8uIWX4U) A megosztásoknál legfőbb szempont az ismeretterjesztés, kurrens és történeti földrajzi trendek, dokumentumok bemutatása, melyek több sorozatban kerültek csoportosításra:

- *Magunkat adjuk*: MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG tagjai, kutatók ajánlanak könyveket, dokumentumokat. 2021-ben 11 ilyen ajánlót lett elérhető: Bíró Dániel, Csizmadia Norbert, Juhász Árpád, Michalkó Gábor, Nagy Balázs, Pintér Péter Imre, Sashalmi Ádám, Rácz Tímea, Szilassi Péter, Tömpe László, Perényi Bálint közreműködésével
- *2K – azaz Könyvtári Kincseink* – olyan művek, tárgyi értékek kerültek bemutatásra, melyek tudománytörténeti szempontból is közérdeklődésre számítanak.
- *TTT – azaz Távoli Tájakról Természetesen* – az utazási irodalmat népszerűsítő bejegyzésekben távoli elérhetőséget és betekintést kapnak az érdeklődők egy-egy jelentős műbe.
- *Lakat alatt* – a rovat a régi és ritka dokumentumok gyűjteményének egy-egy darabját mutatja be.

Együttműködés szakmai szervezetekkel, publikáció, tudományos kutatás

1. Több éves kutatás után kerül nyomdába a Magyar Könyvszemle című periodikában *A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára sorozat bibliográfiai feltárása* című tanulmány. Ebben a Társaság egyik legfontosabb sorozatának könyvészeti alapokon nyugvó leírását publikálom.

2. A könyvtárhasználók felé faktografikus tájékoztatás, témakutatás, távoli elérés biztosítása, valamint ajánló bibliográfiák összeállítása szolgáltatást nyújt a könyvtár.
3. Együttműködés jött létre a Könyvtár, valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Kutató Osztály , a Nemzeti Szakértői és Kutató Központ, Budapest Főváros Levéltára, Nemzeti Közszolgálati Egyetemi Könyvtár Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Kari Könyvtár munkatársai között.
4. Antikváriumok, szakkönyvtárak, egyetemi tanszékek megkeresésével, együttműködésével igyekszik a Társaság pótolni az elveszett, megrongálódott történeti állományt. Cserék, ajándékok útján gyarapszik kurrens irodalommal a Könyvtár.

6. ábra: Könyvtári állomány

A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának állománya teljes feldolgozását várja. Remélhetőleg hamarosan ismét kutathatóvá válik.

IRODALOM

- BERECZ A. (szerk.) (1873): Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. p.175
- HAVASS R. (1922): Emlékezés a Magyar Földrajzi Társaság 50 éves múltjára. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. V-VIII.
- PROBÁLD F. (2006): A magyar földrajz – doktoriskolai tükörben. – In: GYŐRI R. – HAJDÚ Z. (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. MTA Regionális Kutatások Központja–Dialog Campus Kiadó, Pécs–Bp. pp.439-450.

KÖNYVISMERTETÉS

KÓKAI SÁNDOR

**Bánság: természet, társadalom, gazdaság
(1718-2011)**

MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi
Albizottsága Nyíregyháza-Kiszombor, 2022. 810 p.

BARANYI BÉLA

Kókai Sándor, a Nyíregyházi Egyetem tanszékvezető professzora, a kiváló történész és geográfus újabb fontos, sok szempontból hiánypótló munkával keltette fel a geográfia, közelebbről pedig a történeti földrajz iránt érdeklődők figyelmét. A szerzőről előzetesen annyit, hogy a Frisnyák Sándor professzor úr nevével fémjelzett, messze földön ismert és elismert nyíregyházi földrajzi műhely oktatójaként és kutatójaként, neves mentora irányításával aktív részesévé vált annak a paradigmaváltó szakmai reformfolyamatnak, amely a hazai történeti földrajz teljes megújítását és önálló diszciplínává fejlesztését eredményezte. Iskola- és műhelyteremtő professzora által szorgalmazott tudományos törekvések szellemében maga is az interdiszciplináris együttműködés elkötelezett híve lett. Valóságos lelke-motorja, irányító-szervezője és mind a mai napig elnöke a szintén Frisnyák professzor kezdeményezésére az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság keretei között 2015-ben megalakult Történeti Földrajzi Albizottságnak. Ugyancsak egyik alapító szerkesztője az 2013-tól rendszeresen, mára az Albizottság és a Nyíregyházi Egyetem közös kiadványaként megjelenő Történeti Földrajzi Közlemények című rangos szakmai folyóiratnak. Kókai Sándor sokrétű oktatói, kutatói és tudományos szervező tevékenysége mellett a Kárpát-Pannon térség történeti földrajzának jeles művelője. Meggyőző bizonyosság erre mostani, immár sokadik könyve, amely aligha véletlenül, részben a közelmúltban hatvan éves szerző születési évfordulójához kapcsolódva, részben a témafeldolgozás szempontjából is releváns trianoni békediktátum százéves jubileumához illeszkedve jelent meg.

A tekintélyes terjedelmű, több mint 800 oldalas, korábban már publikált tanulmányok másodközlésével szerkesztett gyűjteménykötet negyvenhét, angol nyelvű összefoglalóval és gazdag irodalomjegyzékkel ellátott esettanulmányt tartalmaz, a kötet végén pedig 32 tematikusan szerkesztett, rendkívül informatív, kvázi a tanulmányok illusztrációjaként is szolgáló színes térképmelléklettel zárul.

A grandiózus terjedelmű munka önmagában is egy rendkívül termékeny és értékes tudományos életpálya melletti tanulságtétel. Meglehet, hogy az anyagerősség, adatgazdagság és információbőség okozta nagyságrend miatt, olvasmányossága ellenére, jelen formájában a kötet kézikönyvként való rendszeres használata a szakmabeliek szűkebb körén túl, sokak számára talán kissé szokatlan, ám ezzel együtt és/vagy éppen ezért létrejött korántsem mindennapi tudományos teljesítmény. Elismerést és tiszteletet érdemel az a kutatói elszántság, alaposág és szerkesztői szándék, amellyel Kókai Sándor, az egykori Bácska és a történelmi Erdély között elhelyezkedő, Trianon követően három ország szabdalta Bánság-régió történeti földrajzát feldolgozta, részben új kontextusba ágyazva, részben új struktúrába rendezve ismét elérhetővé tette a kutatások egyszer már publikált eredményeit. Ráadásul mindezt úgy teszi, hogy az elmúlt mindössze egy évtized publikációs terméséből válogatott és közlésre kiszemelt közel félszáz tanulmányt, mellőzve a megjelenés kronologikus sorrendjét, saját tematikus szempontjai szerint újra rendezte, szerkesztette és keretezte, esetenként új ismeretekkel egészítve ki megelőző kutatásait, miközben homogén tartalmi egységgé, kvázi szintézissé transzformálta korábbi közleményeit.

Sajátos módszertan és újszerű tematikai struktúra alkalmazásával Kókai Sándornak jórészt sikerült áthidalnia azokat a műfaji korlátokat, amelyek alapesetben már megjelent munkák egyszerű újraközlése, illetőleg egy primér módon megírt tradicionális könyv között adódhatnak. Ezzel a módszerrel végső soron olyan virtuális, ha úgy tetszik valóságos monográfia született, amely a dolog lényegét tekintve jelentős mértékben túlmutat a belső címdalton, alcímként feltüntetett „tanulmánygyűjtemény” műfaji önmeghatározás fogalmán. A szerző jó megoldást talált tehát arra a helyzetre, hogy az eredetileg szűk szakmai közösségnek szánt, jobbára csak a beavatott kevesek számára hozzáférhető tudományos tartalmakat hogyan lehet nagyobb érdeklődést keltve, szélesebb körben megismertetni, mi több népszerűsíteni a hajdan nagy múltú történelmi régió, igaz korábbi formájában, területi-közigazgatási hovatartozását illetően mára megosztott, halványuló emlékű, kevésbé ismert, összességében mégiscsak sikeres térség történeti földrajzához kapcsolódó értékes tudományos információkat.

A könyv címe a Bánság természeti, társadalmi, gazdasági viszonyainak feldolgozását ígéri a törököknek a Temesközből való kiűzését szentesítő pozsareváci békétől (1718) a jelenig (2011) tartó három évszázad fejlődéstörténete tükrében. A témaválasztás már önmagában is előrevetíti a vállalkozás fontosságát és aktualitását. A Bánság ugyanis a történelmi Magyarország egykor önálló, kiterjedt és karakteres természetföldrajzi, történeti, politikai, társadalmi, gazdasági egységét alkotta, mint ahogy változott geopolitikai környezetben ma is a Kárpát-medence egyik jelentős makro régiója.

A térség 18-20. századi fejlődéstörténeti sajátosságainak tanulmányozása az eddigi ismereteken túl számos olyan új politika- és gazdaságtörténeti, településhálózati, etnikai, szociológiai, kulturális és egyéb regionális kérdést feszeget, amelyek elemzése és megválaszolása tovább gazdagíthatja és teljesebbé teheti a Bánság-kutatásokhoz kapcsolódó tudományos eredményeket. Kókai Sándor könyve ebből a szempontból is iránymutató és hiánypótló, de mindenképpen újszerű vállalkozás. A tanulmánygyűjtemény ugyanis nemcsak a benne szereplő közlemények magas számával, tematikai sokszínűségével és színvonalával, a történeti földrajzi, egyszersmind regionális (területi) tudományi megközelítés együttes alkalmazásával tűnik ki a hasonló tematikájú kutatások, tanulmánykötetek sorából, hanem a már közölt kutatási eredmények új kontextusba ágyazásával megvalósított komplexitásra és szintézisre törekvésével is. Ezzel a modern szerzői-szerkesztői attitűddel és regionális szemlélettel kezeli kutatási témáját. Álláspontja szerint „... a 21. században sem kérdőjelezhetőek meg a történeti előzmények, a Bánság egysége, sajátos arculata, mely minden tekintetben különbözött a környező makro régióktól (Bácska, Szerémség, Erdély, Szerbia) és mindez ma is entitásként él a bánsági emberek tudatában. E nélkül nem tervezhető a Bánság közös jövője sem lokális, sem regionális kontextusban.” (769. o.) Mélyen egyetértve a szerzőnek, ma már a kutatók többsége által képviselt véleményével, a regionális tudomány művelője sem mondhat mást, mint hogy a történelmi előzmények ismerete és megértése alapvető fontossággal bír, a ma három ország, Romániai, Szerbia és Magyarország határolta térség jelenének és jövőjének a szempontjából. A történelmi előzményeken, vagyis a múlt tanulságain alapuló tervezhetőség nehezen nélkülözhető a korábban önálló, viszonylag homogén, gyakorta kritikus helyzetű földrajzi térség erősen megosztott társadalmának önismeretéhez, regionális identitásának erősítéséhez, megőrzéséhez és ápolásához, etnikai-nyelvi, kulturális és vallási kötődéseitől függetlenül.

Tekintettel a Frisnyák Sándor professzornak, a tőle megszokott magas szakmai minőségben írt előszavára, lényegre törő tömör tartalmi-módszertani összegzésére, valamint a könyv szokatlan terjedelmére, a továbbiakban megspórolható a tanulmánygyűjtemény tartalmának részletes ismertetése, ami egyben lehetőséget teremt a későbbiekben néhány általános érvényű következtetés és tanulság hangsúlyosabb kiemelésére. Tartalmi és tematikai struktúráját tekintve a negyvenhét tudományos tanulmányt, a komplexitásra és szintézisre törekvés jegyében három markánsan megkülönböztethető témablokkba sorolta a szerkesztői koncepció. Az elsőbe azok, a kötet kevesebb, mint negyedét kitevő tanulmányok szerepelnek, amelyek kvázi bevezető fejezetként a Bánsági-alföld természeti-környezeti adottságait, erőforrásait, értékeit és sajátosságait mutatják be a maguk, Kárpát-medencei összevetésben is kivételes gazdagságában, egyediségében, többségük pedig a török kiűzése utáni

társadalmi-gazdasági, települési-településhálózati és népesedési-etnikai folyamatok meghatározó tényezőit veszik számba a 18. században. Az utóbbiak sorából – túlzás nélkül a könyv egészéből – méltán emelkedik ki a regionalizáció kérdését érintő témájával a térség jövőjét korszakokon, sőt később államhatárokon átívelő módon érintő tanulmány, amely a lényegyet kifejezően tükröző, Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: a Temesi Bánság (1718-1779) címet viseli. Egyetértve Kókai Sándorral, a Bánság a török alóli felszabadítását követő évszázad történelme európai összehasonlításban is kuriózum. Úgy valósult meg, hogy a Temesi Bánság Habsburgok általi katonai igazgatás alá helyezése – katonai határörvidék mintájára -, Bécs, a közvetlen irányítása ellenére sem számolta fel a régió önálló jellegét, sőt a Mária Terézia és II. József által képviselt felvilágosult abszolutizmus szellemében hosszú évtizedekig, felülről, Bécsből vezérelt modernizáció, a tudatosan kialakított, kvázi „mintatartomány” egyedi megoldásként erősítette a Bánság önálló, specifikus regionális szerepkörét, felgyorsította a társadalmi-gazdaság fejlődés dinamikáját. A Habsburg regionalizációs kísérlet eredményeként így válhatott a Bánság már a 18. századi Európa egyik magas modernizációs potenciállal és az ennek megfelelő kohéziós erővel, szívó hatással rendelkező fejlett térségévé, megalapozva a régiónak a későbbi, főként a dualizmus idején bekövetkezett látványos fejlődését is.

Ilyen előzmények után és a dualizmus korában zajló újabb modernizációs folyamat eredményeként, általános fejlettségét tekintve a Bánság egészen az első világháború végéig a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb, élenjáró régiójává válhatott a társadalom minden szegmensét illetően. Aligha véletlen, hogy a tanulmányok mintegy fele, a dualizmus kori Magyarország keretében a Bánság szerteágazó gazdasági-társadalmi viszonyait elemzi részletesen, a maga tematikai változatosságában, többek között bemutatva az etnikai és települési térszerkezet módosulásainak sajátosságait, a demográfiai viszonyok alakulását, a gazdaság ágazati jellemzőit, s nem utolsósorban a bánsági társadalom és kulturális élet sokszínűségét, multikulturális jellegét. Számuk, tematikai sokféleségük és anyagerősségük alapján a dualizmus korával foglalkozó tanulmányok a kötet meghatározó tartalmi egységének számíthatnak. Kókai Sándor adat gazdag, komplex, objektív és részletes elemzése alapján joggal jelenthető ki, hogy a történelmi Magyarországon, a dualizmus kori Bánság egyértelműen sikertörténetként, valóságos gazdasági aranykorként írható be a kiegyezést követő félévszázad fejlődéstörténetébe.

Az előzőekben leírt lendületes térségfejlődés ütemét törte meg a Trianoni békediktátum, három ország, Romániai, Szerbia és kis területtel, mindössze kilenc településsel (Marosszög) Magyarország között osztva meg, jórészt azok határ menti periferiáira szorítva az egykor szerves térszerkezeti egységet alkotó és prosperáló történelmi Bánságot. A kötetben szereplő, változatos tematikájú

elemzések meggyőzően bizonyítják, hogy a régió korábbi három évszázadának, jelesül a dualizmus kori fejlődéstörténetének pozitívumai, a Trianon okozta változó, a térségfejlődést nehezítő körülmények közepette, mai területi megosztottsága, egyes részeinek fejlettségi különbözősége ellenére, a történelmi Bánság „maradékai” végső soron megőrizték a térség fejlődőképességét. A történelmi földrajz és regionális tudomány szempontjából pedig nemzetpolitikai értelemben is különleges fontossággal és értékkel bír, hogy a történelmi körülmények kedvezőtlen alakulása ellenére a térség megtartotta és ma is őrzi-ápolja hajdanvolt sajátos arculatát, karakterét és identitását. Kókai Sándor történelmi földrajzi elemzéseinek egyik nagy tanulsága pedig éppen ez.

Az utóbbiakkal szoros összefüggő másik fontos felismerés a részéről, hogy a történelmi Bánságot alkotó térszerkezeti egységek, mezo- és mikro-régiók (Határőrvidék, Szörénység, Deliblát), sajátos helyzetű kistérségek külön-külön és együttesen olyan kivételes természeti, gazdasági-társadalmi, különösen pedig kulturális értékeket képviselnek, amelyek optimális esetben hozzájárulhatnak a regionális funkciók és gondolkodásmód újraértelmezéséhez, a területi identitás további fennmaradásához, jótékony hatásainak megőrzéséhez és ápolásához. Közismert tény, hogy az Európai Unió regionális politikájának elvrendszerében kitüntetett szerep jut a táji-területi identitás tényezőinek (területi kohézió, szolidaritás, kulturális örökség, hagyományörzés stb.). Megeshet, hogy az európai integrációs és modernizációs folyamatok kibontakozásával együtt járó kihívások újfajta regionális azonosságtudat kialakulását eredményezhetik a Bánságban is. Ez pedig a regionalizáció és regionalizmus szempontjából kiemelkedően fontos kérdés lehet a makro régióban a térségi együttműködések, köztük a határon átívelő szomszédsági kapcsolatok, a térségi-területi kohéziót és a regionális identitást érintő problémák széles körét illetően, a Trianon után gyökeresen megváltozott helyzetben, valamint a jelenben és a jövőben zajló európai regionális folyamatok tükrében egyaránt.

A fentiek mellett a könyv szakmai súlyát, jelentőségét, a korábbiakat új ismeretekkel gyarapító adatgazdagságán, hiánypótló jellegén és objektív tényyszerűségén túl az alkalmazott módszertan alapozza meg. A történész és a regionális (tértudomány) művelője számára különösen kedves dolog, amikor a tudományterületével legközelebbi rokonságot ápoló, kvázi közös talajból sarjadt két, eredendően földrajzi indíttatású diszciplína viszonyáról, eredményes együttműködéséről elmélkedhet. Kókai Sándor elévülhetetlen érdeme többek között az, hogy tudományos elemzése során a regionális megközelítés szempontjait érvényesítve, a vizsgálati eljárás hangsúlyait erőteljesebben a múltból eredeztető történelmi földrajz és a jelen gazdasági-társadalmi viszonyok elemzésekor a térbeliségére fókuszáló, több tudományág metszéspontjában létrejött regionális (területi) tudomány kapcsolatára helyezi. Ennek az intenzív interdiszciplináris együttműködésnek a pozitív hozadéka, hogy a könyv – az

előzetes szerzői-szerkesztői szándékokkal összhangban – a történeti földrajz módszertani eszköztárának alkalmazásakor tekintettel volt a különböző részdiszciplínákat (történettudomány, geográfia, ökonómia, demográfia, szociológia, határtudomány stb.) ötvöző regionális tudomány normatív elvárásaira, a térbeliséget előtérbe helyező sajátos szemléletére és módszertanára. Ezáltal a tanulmánykötet nemcsak egy gazdag alkotói pálya publikációs teljesítményének látványos megjelenítése, de tudományos eredményei hatékonyan szolgálhatják a mindenkori területi politikát és tervezést, az Európai Unió regionális politikájának gyakorlati alkalmazását, az államhatárokon átnyúló együttműködések elmélyítését, az integrációs kapcsolatok újjászervezését, a területi kohézió erősítését, a magyarságpolitika céljait lokálisan és eurorégiós keretek között, a Kárpát-medence egykor viszonylag homogén térszerkezeti egységét alkotó történelmi régiójában, a Bánságban.

Nagyformátumú és sokak érdeklődésére számító tudományos munkák esetében indokolt elvárás, hogy az érdeklődők minél szélesebb köréhez jussanak el, alkalomadtán hasznosulhassanak az új tudományos eredmények, ismeretek és információk. Fokozottan jogos követelmény ez egy olyan értékes tudományos teljesítmény esetében, mint Kókai Sándor mostani könyve. Témaválasztásával hiányokat pótol, tényszerűségével, tudományos alaposságával komplex és objektív válaszokat fogalmaz meg nyitott szakmai kérdésekre. Miközben a tanulmányok összességében gazdagon árnyalt, lebilincselően izgalmas és színes képet nyújtanak egy földrajzi és kulturális térség három évszázados fejlődéstörténetéről, a múlt teljesebb megismerésével hozzájárulnak a jelen és jövő regionális folyamatainak a tervezéséhez is. Tudományos és szakmai értékeit tekintve Kókai Sándor könyvével kapcsolatban a lényegét ezúttal is Frisnyák Sándor összegző véleménye fejezi ki a legtömörebben. Értékelése szerint: „Hézagpótló e mű, amely mintát ad a történelmi Magyarország más tájegységeinek/régióinak átfogó, alapos kutatásához.” (4. o.)

Az utóbbi mérvadó véleményére is figyelemmel, visszautalva a tanulmánygyűjtemény vaskos terjedelme kapcsán korábban jelzett szempontokra, a széleskörű elérhetőség, megismerhetőség, az oktatási célú és/vagy ismeretterjesztő jellegű felhasználás nehézségeire, tartalmi gazdagsága és tudományos értékei miatt célszerű lenne megfontolni a jelenlegi változat újrakiadását karcsúbb válogatáskötet vagy kézikönyv formájában, esetleg a tanulmányok két külön kötetbe szerkesztésével. Kínálkozó megoldás ehhez egy az 1718-1918 közötti korszakok, illetve a Trianon utáni évszázad történeti földrajzát dokumentáló változat összeállítása. Mindazonáltal Kókai Sándor teljességre törekvő könyve enciklopédikus jellegével meggyőzően reprezentálja a szerző termékeny és tudományos eredményekben gazdag és értékes életművét, a tanulmányok újraserkesztett kiadásával viszont, a szűkebb szakmai körök mellett hasznosan szolgálja szélesebb olvasói igények kielégítését, felkeltve

sokak érdeklődését a Bánság-kutatás iránt, megismertetve és népszerűsítve két viszonylag fiatal tudományterületek, a történeti földrajz és a hozzá szorosan illeszkedő regionális tartalmi és módszertani eredményeit is.

Összességében Kókai Sándor legújabb könyve tartalmi és módszertani szempontból egyaránt kivételes tudományos teljesítmény, amelynek egyik fontos, ha nem a legfontosabb eredménye, a közigazgatásilag lehatárolható egykori Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyéket magában foglaló történelmi Bánság, tényszerűségben teljességre törekvő, már-már enciklopédikus részletességű bemutatása. A ma is nagykiterjedésű térség párját ritkítóan teljes és hiteles leírásáról – pestiesen szólva – elmondható, hogy ami a téma-specifikusan feldolgozott tanulmányokból kimaradt, illetőleg amiről a szerző nem tesz említést a Bánság történeti földrajzával kapcsolatban, az voltaképpen nincs, olyan mintha meg sem történt volna. A teljességre törekvésben és a felfokozott szakmai affinitásban minden bizonnyal szerepet játszik a szerzőnek a régióhoz való személyes kötődése és szeretete, hiszen a Trianon után Torontál megye északi csücskéből, a Marosszöghöz került néhány bánsági település egyike éppen a szülőfalu, Kiszombor. Ezek a szubjektív motivációk, nem beszélve a történeti földrajz iránti elkötelezettségről, mélyen áthatják a szerzőnek a Bánsághoz, az egyes tanulmányok témájához és a kötet egészéhez való viszonyulását, teszik szerethetővé munkáját az olvasók számára. Erre is tekintettel, jó szívvel ajánlható Kókai Sándor legújabb könyve minden érdeklődő figyelmébe, abban a reményben, hogy majd kézikönyvként és/vagy szöveggyűjteményként nélkülözhetetlen segítség lesz a történeti földrajz, valamint a hozzá ezer szállal fűződő regionális tudomány iránti érdeklődés felkeltéséhez és eredményesen hasznosulhat a két tudományterülethez köthető stúdiumok oktatása során a felsőoktatásban és a doktorképzésben egyaránt.

Jegyzetek a Marosszög történeti földrajzi feldolgozásához

Kókai Sándor: A Marosszög történeti földrajza (1718-1918):

A táj- és erőforráshasználat változása

a 18. század elejétől a 20. század elejéig

MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi
Albizottsága, Nyíregyháza-Kiszombor, 2021. 296 p

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Az itt következő szakmai jegyzeteink KÓKAI SÁNDOR új művéhez (2021) készültek, és egyben köszöntő sorok is az alkotó geográfushoz, aki a közelmúltban publikált másik jelentős tanulmánykötetével (2022) szakmai pályájának új szakaszába lépett. A *Marosszög történeti földrajza (1718–1918)* KÓKAI SÁNDOR Bánsággal kapcsolatos kiterjedt kutatómunkájának új periódusát jelzi, ugyanakkor új szakaszt nyit a hazai történeti földrajzban, amennyiben egy eddig kevésbé vizsgált mezorégió olyan történeti földrajzi szintézise, amely szerves folytatása a korábbi vizsgálatoknak. Ezt az új szakaszt a részkutatások aprólékossága mellett a hiánypótlás kimondatlanul is tetten érhető szándéka jellemzi, mert kevés olyan Kárpát-medencei tájunk, funkcionális terünk, történelmi régiónk van, amelyről a KÓKAI SÁNDOR kutatásait kísérő hosszmetzeti történeti földrajzi képpel rendelkezünk. Így a köszöntés a személyes jó kapcsolatból fakadóan is egyszerre szól KÓKAI SÁNDORhoz, az alkotóhoz, valamint a mestere, FRISNYÁK SÁNDOR professzor és tanítványai által immár évtizedek óta következetesen képviselt történeti földrajzi iskolához. Ennek tudományos irányzatát a legegyszerűbben annyiban fogalmazhatjuk meg, hogy a magyar történeti földrajz egyik tudatosan vállalt feladata a Kárpát-medence egésze térfejlődésének, valamint a természeti viszonyai és a benne élő ember szimbiózisának történelmi megközelítéséből történő bemutatása. Ezt a munkát, néhány szórványos előzményt követően, FRISNYÁK SÁNDOR mintegy négy évtizeddel ezelőtt kezdte, és az akkori első lépések – közöttük a *Magyarország történeti földrajza* (1990) című kötet publikálása – vezettek napjaink összefoglaló történeti földrajzi szintéziseihez. KÓKAI SÁNDOR eddigi munkássága a fenti folyamat

markáns alkotórésze, így *A Marosszög történeti földrajza (1718–1918)* című munkájának értékelését és méltatását részben e folyamathoz, részben tudományterületünk néhány korábbi szakmai előzményéhez mérten végezzük el. Célunk a Marosszögről szóló új munka helyének kijelölése a magyar történeti földrajzban.

KÓKAI SÁNDOR Bánság-vizsgálatainak helyét és szerepét a magyar történeti földrajz kultúr- és tudománytörténetében ismerjük (FRISNYÁK S. – KÓKAI S. 2015., NAGY M. M. 2010), ám egyedi vonásainak teljes bemutatását eddig még nem végezte el a szakmai közösség. Tekintettel arra, hogy egy nem lezárt életművel van dolgunk, ez korai is lehet. Annyit azonban már most elmondhatunk, és ez a Marosszögről szóló kötet esetében fontos, hogy a választott korszak, a kutatott történelmi periódus sajátos a Kárpát-medence térfejlődésében, a természeti és a kultúrtáj formálásában és formálódásában. 1718-ban, a pozsareváci békével végleg lezárult a török kor történeti földrajzi etapja is, és a területi teljességét visszanyert Magyarország geográfiai fejlődése új irányba indult. A 18-19. század viszonylag csendes Kárpát-medencei térfejlődésének történetét a kor egyetlen jelentős belső háborúja – az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc – sem törte meg az általános tendenciák tekintetében, jóllehet a Bach-korszak kiváltott némi megtorpanást (HAJDÚ Z. 2019). A KÓKAI SÁNDOR által a Bánság egészére vonatkozóan folytatott kutatás (KÓKAI S. 2010) erre a csendes, mondhatnánk egyenes vonalú egyenletes történeti fejlődésű időszakra terjed ki, amelynek hosszú békés periódusát a magyar történelem két sorsfordító háborús szakasza keretezi. Egyfelől a mintegy kétszáz éves török kor, a másik a sokkal rövidebb időtartamú első világháború időszaka. A két konfliktusos korszak közös földrajzi jellemzője, hogy új irányt szabtak a Kárpát-medence térfejlődésének, és ebbe nem csak a politikai geográfiai, hanem minden vonatkozású térbeli folyamat beleértendő. A KÓKAI SÁNDOR által vizsgált periódus a Kárpát-medence belső területeinek újbóli betelepítését, térszerkezeti rendszerének újbóli megszervezését és a Habsburg-birodalmi, valamint a magyar állami hatalmi térbe történő beillesztését jelenti. Egyik determináns jellemzője, hogy a Kárpát-medencei Magyarország legjelentősebb tér- és tájformáló időszakát, a török kort követi, amely lezárultával az államtér helyreállítása nem jelenthette a 16. század első harmadára jellemző korábbi földrajzi és térállapotok visszaállítását (CHOLNOKY J. 1935, FRISNYÁK S. 1990). A török hatalmi tér benyomulása a Kárpát-medencébe és huzamos

beékelődése, valamint birodalmi berendezkedése olyan irreverzibilis földrajzi folyamatokat generált, melyek hatása napjainkig érezhető. Ez a történeti földrajzi időszak nem múlt el nyomtalanul sem a Bánság, sem a Marosszög felett. A vizsgált időszak érdekességét az adja, hogy a Bánság és a Marosszög – minden földrajzi és térbeli folyamatukkal – miként illeszkedett bele egy közép- és köztes-európai nagyhatalmi politikai térbe, a birodalmi térszerkezeti rendszerbe. E folyamat jellemzője és egyben a mai tudományos szemlélő érdeklődésének fókuszában álló tényezője, hogy a török kor néhány térformáló hatását megőrizve mi módon szerveződött újjá a történelmi régió, miként jött létre a katonai határörvidék, és nem utolsósorban – antropogeográfiai szempontból – hogyan változott e térségben az ember és a táj viszonya. Kérdéskörök, melyek a modern történeti földrajz szemléletmódjáért kiáltanak.

Mindazonáltal a Bánsággal és a Marosszöggel foglalkozó vizsgálatok nem nélkülözhetik az interdiszciplináris megközelítést, mert egyfelől a táj és a benne élő ember szimbiózisának feltárása és bemutatása jóval túlmutat a geográfia olykor szűknek bizonyuló keretein, másfelől mert a modern történeti földrajzi feldolgozások határai tudományrendszeri szempontból soha nem lehetnek élesek. A történeti földrajz, belső logikájából eredően, rendszerint átnyúlik egyéb diszciplínák területére is, egyebek mellett mindig erősen kapcsolódik a helytörténethez, amely KÓKAI SÁNDOR új művében több tudományt és tudományterületet jelent. A kötet bevezető soraiban így fogalmaz a szerző: „...*A marosszögi emberek értékteremtő munkájának, a helyi társadalomnak és a sajátos természeti környezetnek térben és időben változó történeti folyamatait feltáró munka azonban nemcsak a szűkebben értelmezett regionális történeti földrajz tárgykörére terjed ki, ezen túlmenően környezet-, táj-, társadalom-, település- és gazdaságtörténeti is...*” (KÓKAI S. 2021. p. 5.)

A Marosszög történeti földrajza (1718–1918) című munka tudományos besorolása szerint geográfiai alkotás, a mai magyar történeti földrajz jelentős vállalkozása. Tudományterületünk fejlődésében elfoglalt helyét elsősorban azzal határozhatjuk meg, ha felmérjük, hogy mennyiben felel meg tartalmában és szemléletmódjában a történeti földrajz jelenlegi színvonalának. Ehhez először érdemes néhány szót szólni utóbbi fejlődési tendenciáiról. Mellőzve a történeti földrajz tudománytörténeti folyamatainak részletes ismertetését, utalnunk kell arra, hogy tudományterületünk milyen nehezen találta meg helyét a geográfián

belül és véglegesen a földrajz keretei között csak a 20. század második felében szervesült (TELEKI P. 1996; HETTNER, A. 1927). E tudománytörténeti folyamat egyik sajátossága, hogy a történeti földrajz fogalmi értelmezése – az egyes gondolkodókat tekintve – szinte alig változott, míg a nagy módosulás elsősorban a szemléletmódban mutatható ki. A történeti földrajz főbb fejlődési tendenciái – jóllehet a hazai társadalom és tudománytörténeti folyamatok hatására megkésve és részben csonkán – Magyarországon is érvényesültek. Így amikor a múlt század harmincas éveiben geográfiánk figyelme a történeti földrajz felé fordult, a hazai földrajzosok egyik nagy felismerése a történet- és a földrajztudomány egymásrautaltsága volt. A magyar történeti földrajz egyik első, elméleti kérdéseket is taglaló tanulmányának záró sorait érdemes erre vonatkozóan idéznünk: „... *Azt mondják, hogy a történelem az élet tanítómestere. Véleményem szerint a földrajz még inkább az, mert nem a múlt eseményeivel, hanem a jelen állapotok helyes megismertetésével tanítja az embert az életre. De legszebb tanítómester lesz az a történelem és az a földrajz, amely együttesen, közös munkával igyekszik földeríteni a kettő között levő szigorú, eltéphetetlen és kikerülhetetlen kapcsolatot...*” (CHOLNOKY J. 1935 b. p. 62).

A történeti földrajzról vallott tudományos felfogás – a kor meghatározó geográfusa, ALFRED HETTNER (1927) szerint – sokáig nem tudta feloldani azt az ellentétet, hogy e tudományterületet a geográfusok túl történelminek, még a historikusok túl földrajzinek vélték. Jóllehet KONRAD KRETSCHMER (1904) Közép-Európáról szóló alapművének elméleti fejezetében már mai mércével mérten is helytálló értelmezést adott, ám a nagy megújulás csak HUGO HASSINGER (1931, 1937) és pályatársai alkotásai révén következett be (NAGY M. M. 2019). KRETSCHMER a történeti földrajzot az emberi kultúrának a földfelszínhez való kapcsolódásával foglalkozó tudományként írta le a történelem folyamán, és egyrészt az ember természettől való függését hangsúlyozta, másrészt az uralmi viszonyokat állította a vizsgálódás középpontjába. HUGO HASSINGER mintegy három évtizeddel később a táj kutatás irányába vitte a történeti földrajzot (1937) és így annak korábbi, eléggé egysíkú megközelítését – a Föld determináló hatásának túldimenzionálását – felváltotta az ember és környezete kölcsönkapcsolatának vizsgálatával. A történeti földrajz e váltással az elmúlt évszázadban fokozatosan eljutott a mai értelmezéséhez, amelyet mások mellett WINFRIED SCHENK (2011)

fogalmazott meg elméleti összefoglaló művében. Az ő felfogásában a modern történeti földrajz egyrészt az emberi aktivitás folyamatait vizsgáló tértudomány, másrészt a szerves tájfejlődéssel foglalkozó diszciplína, harmadrészt a regionális fejlődés gyakorlat-orientált ismerethalmaza. Vizsgálatait mindhárom esetben a történeti fejlődési folyamatokat figyelembe véve végzi. A modern történeti földrajz sokrétű tudományterületté fejlődött, amelynek érdeklődése egyre inkább a táj kutatás felé fordul (SCHENK, W. 2011., BERÉNYI I. 2004).

A történeti földrajz arculatváltása a huszadik század hatvanas, hetvenes éveinek fordulóján a német nyelvterületen kezdődött és az általános tudománytörténeti vélekedés szerint HELMUT JÄGER (1969) elméleti összefoglalójának megjelenéséhez kötődik. Az elmúlt fél évszázadban fokozatosan kibontakozott a tértudományi és a táj organikus fejlődésére koncentrálnak irányzat, ami a történeti földrajzban – főleg a magyarországi tudománytörténeti folyamatok tekintetében mérvadó német történeti geográfiában – háttérbe szorította a korábbi politikai földrajzi irányzatot. Sőt még a kultúrtájra mint általános vizsgálati tárgyra irányuló figyelem is csökkent, és ezt felváltotta az ökológiai – olykor teljesen természeti – entitások kutatása. E folyamat egyik markáns jege, hogy napjaink történeti földrajza szívesen keres olyan tájbeli, gazdasági, társadalmi, ökológiai egységeket, amelyek vizsgálatától a korábbi századok egyes időpillanataira jellemző földrajzi állapotok rekonstruálását reméli, és ennek révén próbálja meg az ember és a táj földrajzi szimbiózisának ábrázolását. Az egész vizsgálati rendszer a kultúrtáj változásának bemutatására irányul és az európai kultúrkör nyugati területein van egy gyakorlatias célja: a táj bizonyos részeinek a korábbi századok egyes nevezetes állapotaiba való visszaállítása (SCHENK, W. 2011). Az utóbbi sokszor erőltetettnek tűnő törekvés már átvezet a turisztika és a turizmusföldrajz területére. A tudománytörténeti fejlődés napjainkra – egyetemes szinten – a történeti agrargeográfia, a tájfejlődés kérdésköreit felértékelt a történeti földrajzban (SCHENK, W. 2011, BECKER, H. 1998), és például a középkori kolostorokat – mint gazdasági-társadalmi, tájbeli mintaegységeket – állította a történeti geográfia centrumába. A fent említett főbb tendenciák a keresztmetszeti vizsgálatok előtérbe kerüléséhez vezettek, míg a történeti régiók egészére vonatkozó hosszmetzeti kutatások napjainkban kevés súlyt kapnak.

A mai magyar történeti földrajz, jóllehet követi a nemzetközi tendenciákat, némileg más utakon jár. Tudománytörténeti előzményeiből eredően az elmúlt három évtizedben igyekezett felzárkózni a nemzetközi trendekhez és ezzel egy időben pótolni a több évtizedes kényszerű hiányosságait (NAGY M. M. 2010). Törekvései részben sikeresek voltak, ám fejlődését máig gátolják szűkös személyi feltételei. Azt azonban el kell ismerni, hogy már másfél évtizeddel ezelőtt látható volt az új időszak kezdete, ami részben a magyar történeti földrajz kutatói bázisának növekedéséből ered. 2007-ben a magyar történeti földrajz néhány képviselőjének kerekasztal-beszélgetését, amelynek szerkesztett szövegét az egyik történeti periodika közölte, azzal zárták: „...*minden tudomány fejlődésének két része van. Van egy intézményes, és egy személyes rész. Az utóbbi ott kezdődik, hogy akik magukat történeti földrajzosnak gondolják, azok összegyűlnek, és valamit közösen csinálnak. Most ott tartunk, hogy elérte a kritikus tömeget a történeti földrajzosok száma: itt az idő a közös cselekvésre...*” (RÁCZ L. et al. 2008. p.22.). A kerekasztal-beszélgetés végén elhangzott megállapítás sugallta látványos változás ugyan elmaradt a magyar történeti földrajzban, de a kutatói potenciálból és az elvégzett tudományos munkák kumulációjából eredő új időszak valóban elkezdődött. Ennek az új periódusnak reprezentatív kötete KÓKAI SÁNDOR említett két műve (2010, 2011). Tudománytörténetünk szakirodalma szerint az új periódusban a hosszmetzeti szemléletmód a magyar történeti földrajzban megőrizte helyét, ami egyes tájak, történelmi régiók földrajzi és térfejlődési folyamatainak bemutatásában ölt testet. Ennek köszönhetjük – egyebek mellett – BELUSZKY PÁL (2001) Nagyalföldről írott szintézisét, HAJDÚ ZOLTÁN (2019) történeti államföldrajzát és nem utolsósorban FRISNYÁK SÁNDOR (1990) összefoglaló magyar történeti geográfiáját is.

A Marosszög történeti földrajza (1718–1918) igazodva korunk magyar történeti földrajzához, tudományos célkitűzéseiből és a feldolgozott időszakból eredően hosszmetzeti képet nyújt az Alsó-Tiszavidék egyik mezorégiójáról mint történeti régióról, amely ma három ország határmenti periferiája. Ilyenként nem azonos a magyar tájkataszterben 1.8.11. számmal jelölt, kistájként nevesített Marosszöggel (MAROSI S. 1990). A mű lapjain közölt történeti földrajzi kép a szerző célkitűzéseit tekintve a tájhasználat felől törekszik az ember és a táj szimbiózisának bemutatására. A vállalt feladat jellegéből ered, hogy

KÓKAI SÁNDORNak át kellett nyúlnia a helytörténet – annak majd minden lehetséges ágával – területeire is. Ez már önmagában sajátos szemléletmódot követel, amelynek okát a recenzens a szerző alábbi megállapításában véli megelni: „...*A lokális (települési) szinttől a regionális szintig megjelenő életmódstratégia-váltások a Marosszög esetében is fontos tudományos kihívást jelentenek, azonban ettől komplexebb változásokra is ráirányítják a figyelmet. Ilyen lehet például a biodiverzitás változásának kérdésköre. A biodiverzitás csökkenése napjainkig és várhatóan a jövőben is folytatódó folyamat, amelynek e régiót tekintve is súlyos következményei lehetnek. A szerző szándékai szerint e könyv egyes fejezetei olyan állapotrajzok is, amelyeken keresztül az említett változások lépései – helyesebb inkább a lépcsőfokairól írni – is feltárulnak. Az előzmények megismerése alapján képzelhető el a jövőkép, amely ökológiai szemléleten alapuló életmódváltást fog jelenteni – pontosabban azt kell, hogy jelentsen – a Marosszög esetében is...*” (KÓKAI S. 2021. p. 5.).

A fenti viszonylag terjedelmes idézet módszertani és elméleti szempontból jól tükrözi KÓKAI SÁNDOR új művének legfőbb érdemeit. Eltekintve attól, hogy a recenzens egyet ért-e az egyetemes történeti földrajzban érvényesülő mai tendenciával, amely szerint sokak a múlt földrajzi állapotaiból és folyamataiból igyekeznek kiolvasni a jövő hétköznapjaiban jelentkező földrajzi problémák megoldási módjait, csak egyetérthetünk azzal a törekvéssel, hogy a táj és az ember együttélésének kérdésében a jövő általános irányvonalaira vonatkozóan a Marosszög esetében a múlt bemutatása nyújthat segítséget. Ebben a tekintetben KÓKAI SÁNDOR a legjobb egyetemes tendenciákhoz igazodik. A nemzetközi történeti földrajz metodológiáját tekintve ugyanígy példaértékűnek tartjuk a hossz- és keresztmetszeti képek kezelését *A Marosszög történeti földrajza (1718-1918)* oldalain. A történeti geográfia általános elmélete szerint (SCHENK, W. 2011) e tudományterület, amikor a táj vagy a vidék vagy bármilyen térbeli társadalmi és természeti struktúra változását ábrázolja, az idő hatalmas folyamatából valamilyen hossz- és keresztmetszeti képet rajzol. Ezt oly módon teszi, hogy az egyes – valamilyen praxeológiai megfontolás alapján kiválasztott – időpillanatokról felmérést készít, képet alkot, amelyeket keresztmetszeti képnek nevezünk. A keresztmetszeti képek egymás utáni sorakoztatása lesz a hossz- és keresztmetszeti kép alapja. Eo ipso a hossz- és keresztmetszeti kép mindig keresztmetszeti képekből tevődik össze.

Másként fogalmazva, keresztmetszeti képek nélkül nem létezhet hosszmetset, nem alkotható meg a múltbeli földrajzi folyamat ábrázolása. A feldolgozás jellegéből és a szakmai célkitűzésekből eredően a mai történeti földrajzban – és ez ismét egyetemes tendencia – az egyes keresztmetszeti képek közé beilleszthetőek rövidebb időszakokra vonatkozó hosszmetseti ábrázolások is. KÓKAI SÁNDOR esetében ilyenek elsősorban a demográfiai és tájhasználati folyamatok. Az egész mű, miközben a szerző igyekszik a keresztmetszeti képek alkalmazásának módszerével élni, a különböző hosszmetseti képek – mint társadalmi tevékenységek determinálta időszakok – egymásra helyezését részesíti előnyben. Ezt maga a választott téma, az ember és környezete viszonyának változása indokolja, mivel mára az elmúlt száz év nagy történeti földrajzi összefoglaló művei és szintézisei alapján egyértelművé vált, hogy pusztán a keresztmetszeti képek egymás mellé sorakoztatásának módszere nem mindig eredményez automatikusan hosszmetseti képet. Ennek nagyon jó példája KONRAD KRETSCHMER már említett közép-európai monográfiája (1904), amely öt keresztmetszeti képet tartalmaz. Adatbősége a mai tudományosság szempontjából tekintve is egyenesen lenyűgöző. Minden alkotói törekvés ellenére a műből – a történeti földrajz bő egy évszázaddal ezelőtti állása miatt is – éppen a lényeg, az összefüggéseket bemutató hosszmetseti kép hiányzik. Mindazonáltal KRETSCHMER alkotása napjainkig a politikai földrajzi témák esetében a történeti földrajz egyik alap műve.

A Marosszög történeti földrajza (1718–1918) esetében elismeréssel kell szólnunk az alkotónak arról a törekvéséről, hogy szerves egységben mutatja be a választott mezorégió földrajzi képének változását. A kötetet végigolvasva a recenzens úgy érzi, hogy a magyar földrajztudomány történetében egészen egyedül életművet felmutató FODOR FERENC két munkájára, a Jászságról, valamint a Szörénységről írott (1930, 1942) szintézisére kell utalnia. Amiként megemlítheti BLAZOVICH LÁSZLÓ középkori településföldrajzi alkotását (1985) is. Mindhárom mű integrált szemléletmódjával és a táj, valamint az ember együttélésének ábrázolásával tűnik ki a magyar kultúrtörténetben. Főleg FODOR FERENC esetében az említett művek értékét nagymértékben emeli a szerző kivételes, mondhatnánk zseniális egyedi tehetsége a táj fejlődésének ábrázolásában. FODOR meglátásunk szerint a történelmi tájképek ábrázolásának utolérhetetlen mestere volt, egyben jótollú geográfiai

szakíró. Stílusát és egyedi látásmódját nem követelhetjük meg egyetlen pályatársától, követőjétől vagy éppen a későbbi korszak geográfusaitól sem. A földrajzi kép létrehozásához szükséges integrált látásmódot, ahogyan a századfordulón nevezték, a „szintetikus földrajzi gondolkodás” képességét azonban igen. Ennek eléréséhez két elemre van szükség. Egyfelől a szorgalmas, több évtizeden át módszeresen folytatott kutatómunkára, másfelől az alapos tárgyi és szakmai ismereteken nyugvó szemléletmódra, amely tudatosan fejleszthető. Az új kötet alapján KÓKAI SÁNDOR mindkét elem birtokában van. A több évtizeden át végzett kutatómunka során megalkotott keresztmetszeti és hosszmetzeti képek ott sorakoznak a már említett új tanulmánykötetében (KÓKAI S. 2022), és bizonyítják szerzőjük szakmai elkötelezettségét. A történeti földrajzi kép megalkotásához szükséges szemléletmód pedig – feltételezzük – a mindennapi kutatómunka során formálódhatott. *A Marosköz történeti földrajza (1718–1918)* alapján egy a történeti földrajzi képek alkotásában jártas geográfus szerzővel van dolgunk, aki munkájában nem pusztán a választott téma igényes kidolgozásával, hanem a legjobb történeti geográfusi szemléletmód terjesztésével és népszerűsítésével is az olvasók szolgálatára áll. A recenzens e végső megállapításával köszönti KÓKAI SÁNDOR új kötetének megjelenését és ajánlja a művet az olvasók figyelmébe.

Irodalom

- BECKER, H. (1998): Allgemeine Historische Agrargeographie. – B. G. Teubner, Stuttgart. 333 p.
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 274 p.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz diszciplináris kérdései. – In: ÖTVÖS I. (szerk.): Variációk: ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK., Piliscsaba. pp. 631-651.
- BLAZOVICH L. (1985): A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. – Békés- és Csongrád Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya, Békéscsaba-Szeged. 207 p.+9 t.+1térk.
- CHOLNOKY J. (1935a): Hazák és népünk egy ezredéven át: a magyarság hajdan és most. – Somló Béla Könyvkiadó, Budapest. 213 p. + 63 t.
- CHOLNOKY J. (1935b): Földrajz és történelem. – Földrajzi Közlemények 63. 4-6. pp. 57-62.

- FODOR F. (1930). A Szörénység tájrajza. – Athenaeum, Budapest. 209 p.
- FODOR F. (1942) A Jászság életrajza. – Szent István Társulat, Budapest. 504 p.+24 t.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. – Földrajzi Közlemények 107. 3-4. pp. 350-357.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). – In: PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). PannonCastrum Kft. Pécs. pp. 9-23.
- HAJDÚ Z. (2019): Magyarország történeti államföldrajza: korszakonként változó államterület, határtörténet és határpolitika. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 302 p.
- HASSINGER, H. (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. XII + 331 p. + 7 t.
- HASSINGER, H. (1937): Die Landschaft als Forschungsgegenstand. – Schriften des Vereins zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse 77. (1937. évi kötet) pp. 76-95.
- HETTNER, A. (1927): Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. – Ferdinand Hirt in Breslau. 463 p.
- JÄGER, H. (1969): Historische Geographie. – Westermann, Braunschweig. 119 p.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918): a Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 421 p. + 16 t + 1 CD-ROM
- KÓKAI S. (2021): A Marosköz történeti földrajza (1718-1918) (A táj- és erőforráshasználat változása a 18. század elejétől a 20. század végéig) – MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, Budapest-Kiszombor. 296 p.
- KÓKAI S. (2022): Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718-2011), (Tanulmány-gyűjtemény). – MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, Nyíregyháza-Kiszombor. 810 p.
- KRETSCHMER, K. (1904): Historische Geographie von Mitteleuropa. – Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München–Berlin. 651 p.

- MAROSI S. (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere I-II. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 2 db.
- NAGY M. M. (2010): Tudománytörténeti széljegyzet új történeti földrajzi monográfiánkhoz. – Közép-Európai Közlemények 3. 3. pp. 176-187.
- NAGY M. M. (2019): Hugo Hassinger történeti földrাজারól. – Történeti Földrajzi Közlemények 7. 3-4. p. 180-188.
- NAGY M. M. (2021): Csorba tükör (A magyar történeti földrajz elméleti kérdéseiről). – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 4. pp. 1-9.
- RÁCZ L. (et al.) (2008): Mi a történeti földrাজ és kik a történeti földrাজosok? (Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrাজról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án). – Korall 9. 31. pp. 5.22.
- SCHENK, W. (2011): Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- TELEKI P. (1996): A földrajzi gondolat története [Második kiadás] – Kossuth Könyvkiadó, Budapest 193 p.

Nagy László (főszerk.):

Abaúj-Tornai Krónika

Helytörténeti Magazin, Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület, Encs,
2021. 112 p.

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

Kimagaslóan magas színvonalon megszerkesztett és kivitelezett helytörténeti kiadvány első példányát veheti kézbe az, aki a Nagy László főszerkesztő által jegyzett, a fenti címet viselő, átfogó mű tanulmányozásába kezd. A kötetnek már a mintaszerűen megtervezett borítója is jó példa arra, hogyan is kell kinéznie egy napjainkban napvilágot látó, igényes helytörténeti és helyismereti folyóiratnak. Belelapozva a kötetbe, rögtön kiderül, hogy annak minden oldala a szöveg-, a kép- és a térkép-szerkesztők profizmusát tükrözi, ami a tartalmi mondanivaló vonatkozásában is megmarad. A főszerkesztői bevezetőben megfogalmazott lokális identitás és a hely szelleméhez való kötődés végigvonul a 112 oldalas helytörténeti magazin első számán.

Atolvasva és megismerve e kötet tartalmát azonnal kiderül, hogy sokkal több e kötet, mint egyszerű magazin és sokat kíván tenni az Abaúj-tornai régióért, mint amelyre a száz évvel ezelőtt megszűnt és sajnálatosan rövid ideig (1910-1918) fennálló korábbi periodikának (Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából) ideje és lehetősége maradt. A feladat nem kevés, hiszen e régió elmúlt 100 évére vonatkozóan sem történt meg az egységes gondolkodást és szellemiséget sugárzó és jelentő komplex analízis és szintetizálás. Az egykori vármegye 261 települése és Kassa történetét nem csak a trianoni határ szakította szét, hanem az elmúlt 100 esztendő periférisága, a társadalmi-gazdasági marginalizálódása és halmozottan hátrányos helyzete.

A főszerkesztői előszó is kiemeli, hogy a periodika célja sem lehet más, mint ezen változtatni, elsősorban úgy, hogy az ott lakók és a régió iránt érdeklődők is hiteles képet kapjanak a több mint ezer éves történelmi vármegye és településeinek történetéről. Minderre számtalan lehetőség kínálkozik, a hosszabb-rövidebb tudományos közleményektől a történeti forrásfeltárásokon át a forrásközlésig, illetve ezeken túlmenően a régióban élők mindennapjaira is jellemző tréfás történeteket, anekdotákat is közölve, s regionális keretbe foglalva. Belelapozva az első kötetbe - amelyet 12 szerző munkája fémjelez – azonnal érezhető, hogy nem csak a történészek és helytörténészek számára fontos szemléletformáló és lokalitást erősítő e periodika, hanem számunkra, a történeti földrajzot művelőknek is. A szerzők listája önmagában is tekintélyt parancsoló, országosan ismert és magasan jegyzett szakemberek, akik a szakterületükhöz kapcsolódóan az abaúj-tornai régió legjobb ismerői is. A szerzők (Kováts Dániel, Frisnyák Sándor, Bakos Gábor, Galkó József, Hortobágyi Viktor, Nagy László,

Bodnár Tamás, Koleszár Krisztián, Kovács Ágnes, Szalipszki Péter, Hajdú Ildikó) tanulmányai szemlélet és arculatformálók, de egyben keretet és mintát is adnak a következő számokba várt dolgozatok készítőinek.

Kovács Dániel, aki Zemplén egyik legjobb ismerője is Abaúj „mostohagyermeké” a Hegyköz c. tanulmányában olyan szociológiai elemeket mutat be, amelyek történeti néprajzi és népművészeti értékek is, s az ott élők identitástudatának formálói. A Kassa és Sátoraljaújhely között elhelyezkedő régió társadalmi-gazdasági problémái közismertek, az elnéptelenedő, kismedencékben és a Bózsva patak mentén meghúzódó aprófalvak között az egyetlen kisváros (Pálháza) népességszáma is alig haladja meg az ezer főt. A zártság azonban konzervál is, olyan archaikus elemekkel találkozunk, amelyek az épített környezet napjainkig fennmaradt mementói (pl. temetői fejfák, útszéli kereszttek, parasztházak vagy éppen úri-lakok stb.)

Bakos Gábor tanulmánya egy közös régészeti csapatmunka eredményeibe enged bepillantást, amely a Gönc-Őr-hegyen feltárt bronz- és vaskori tárgyak segítségével erősíti tudásunkat: az Abaúji régió a közösségi régészek számára is fontos, az eredményeknek komoly tudományos, értékmegőrző és regionális hasznosultsága is van. A feladat óriási, sokat kell még völgyről völgyre, magaslatról magaslatra járniuk (és követőiknek) ahhoz, hogy megismerhessük azokat a napjainkra elfeledett tájakat, ahol a régió népei egykor mindennapjaikat élték.

Galkó József és Hortobágyi Viktor az Encs-Mogyorós-parti szkíta temetőrészlet legszebb és régészetileg is legértékesebb leletanyagait értékeli és mutatja be. A temetkezési rítusok mellett bepillantást nyerhetünk a sírok leletanyagába (pl. fokos, karperecek, gyöngyök stb.), illetve a hamvasztásos és csontvázas temetkezések kormeghatározásába. Az ie. 5-6. századra keltezett temető fontos lokális hely és identitás elem nem csak a régészek, hanem a lakosság egy csoportja számára is.

Kiss Lajos tanulmányában Alaghy Bekény András földbirtokos származásán és családján keresztül mutatja be a 16. század végének Északkelet-Magyarországot. Közismert, hogy az ifjú földbirtokos atyja korának (Alghy János) korának egyik legműveltebb és legbefolyásosabb földbirtokosa volt. A stratégiai fontosságú Hernád-völgy településeinek (pl. Abaújszántó, Tállya, Vizsoly stb.) birtokosaként bekapcsolódott a tokaji borok kereskedelmébe is, s e tanulmányban – az Alaghy testvérek gyámságát ellátó és a birtokokat felügyelő és irányító tornai főispán Mágócsy Gáspár szerepén keresztül - bepillantást nyerhetünk mindezek nemzetközi és makro regionális kapcsolatrendszerébe.

Bodnár Tamás egy 1680-ban Gönc városának írt török levél forrásközlésével járult hozzá az Abaúj-tornai Magazin első számának szakmai sikeréhez. A tanulmányból megtudjuk, hogy Gönc 1680-ig sikeresen ellenállt a török hódolttatási kísérleteinek – ettől függetlenül a törökök többször felégették és

elpusztították, különösen Eger várának eleste után – azonban 1680. november 22.-én kelt levél tanulsága szerint nem volt más választási alternatívájuk: „...*Hatalmas Császárunknak szerája alá fejet hajtottak, és köntösihez ragaszkodtak békeességnek és megmaradásnak okáért...*”.

Koleszár Krisztián tanulmánya a 17-18. század társadalmának világába vezet bennünket, ezen belül is a szádvári pénzleletekhez kapcsolódó tanúkihallgatási jegyzőkönyvek forrásközlésére kerül sor. A helytörténeti kutatók számára értékes adalék a teljes szöveg közlése és értelmezése.

Frisnyák Sándor professzor a tőle megszokott precizitással és igényességgel írt Abaúj-Torna vármegye regionális szerkezetéről. Az időintervallum azt az 1785-1920 közötti másfél évszázadot öleli fel, amely már statisztikai adatokkal is alátámaszthatóan nyújt lehetőséget a folyamatelemzésre az egyes időkeresztmetszetek tükrében. A Felvidéki életkamra egyikét jelentő régió makro és mikroregionális térstruktúrája is feltárul, amelyet kiválóan szemléltetnek a tájhasználati különbségeket bemutató térképek és leírások. Az egyes mikrorégiók szerkezetét és tájképi megjelenését még a 19/20. század fordulóján is alapvetően az agrárium és az erdőgazdaság határozta meg. A térszerveződésben két struktúra-formáló tengely (Hernád- és Kanyapta-völgy) volt meghatározó jelentőségű.

Kovács Ágnes a debrődi jelenések leírásán és elemzésén keresztül a szellemi néprajz területére kalauzolja az olvasót. A változatos, a korabeli hiedelemvilágot bemutató tanulmány felvázolja, hogy a hegyek közé zárt kisközség lakói évszázadokon át hogyan élték az elődök által áthagyományozott életüket, amelyekbe a legendák, a jelenések és a csodák éppúgy bele tartoztak, mint az egyszerűbb hétköznapi örömei és gyötrelmei.

Nagy László egy Stoósz-fürdői hirdetés (Pesti Napló, 1896. április 19) nyomán tárja fel Abaúj leghíresebb, mintegy 140 éves múltra visszatekintő „*elsőrangú klimatikus gyógyhelyének*” fejlődés-történetét. A dualizmus kori képeslapokon és napjaink fényképein megelevenedő fürdő olyan érték, amelynek ismerete nem csak az abaúji emberek számára fontos, országos jelentőségű turisztikai központ is volt a trianoni határmegvonás előtt. A változások „vargabetűi” azonban e gyógyhely esetében is kitapinthatók mindkét előjellel.

Szalipszki Péter rövid tanulmányában a sajátos névadású három Kárpát-medencei Fancsal települést mutatja be, melyek mindegyike igazi unikum. A helységnév személynév alkotó voltahoz nem fér kétség, s talán az is elfogadható a szerzőtől, hogy e név ősi hordozója az abaúji faluból származott el.

A Helytörténeti Magazin utolsó tanulmányát Hajdú Ildikó neve fémjelzi. Az Encs társadalmi-gazdasági fejlődését feltáró dolgozat klasszikus, mind módszertanában, mind a felhasznált források tekintetében. Sajátossá azok az apró mozzanatok és a szerző rendkívül gazdag helyismerete teszi, amelyek keretbe foglalják e kisváros múltját, jelenét és élhető jövőjét. Encs térszervező és

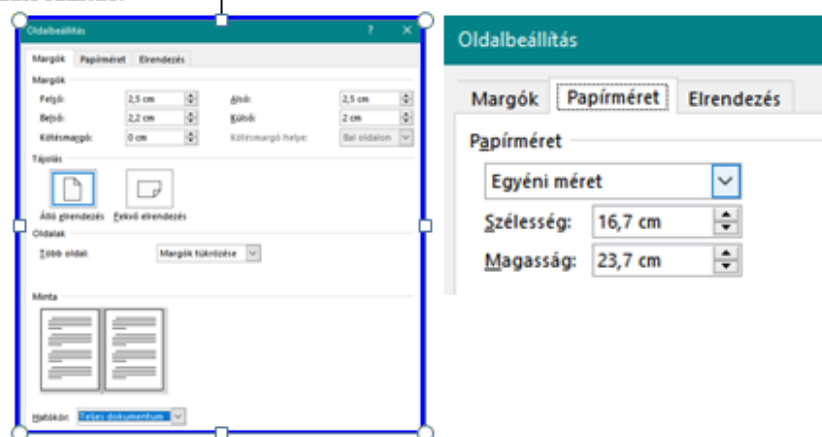
megtartó képességének fokozása alapvető érdeke és kötelessége minden abaúji lakosnak is.

A közeledésnek, az együtt gondolkodásnak, az eredmények elismerésének, a problémák felismerésének és megoldásának, az emberek tenni akarásának olyan szellemi háttere és bázisa lehet e periodika határon innen és túl, amelyhez a recenzens is e helyről kíván sok sikert, eredményes és értékes további lapszámok reményében.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Tisztelt szerzők a kéziratokat az alább megadott formában kérjük beküldeni ezzel is gyorsítva a szerkesztést és a megjelenítést. Ugyanakkor így a szerzők számára is látható a tanulmány megjelenési formája (az oldalak szövegösszege, az ábrák és a táblázatok mérete, illetve a megjelenési terjedeleme). Kérjük az alább leírtakon egyéb szerkesztést, beállítást ne végezzenek el a szövegen.

A tanulmányt Microsoft Word fájlban kérjük. A fájl név a szerző nevével kezdődjön, majd a cím eleje, vagy rövidítése következzen pl. SzabóKNyírség.docx
Oldalbeállítás:

Szöveg betűtípus és méret (Normál stílus): Times New Roman 11p - a szövegre, címre, fejezetcímekre, ábracímekre. Kérjük ne használjanak kiemelést, aláhúzást. Dölt szöveget a szövegközi hivatkozásban és a szükségesnek gondolt helyeken természetesen lehet használni.

Első sor a cím.

Alatta a szerző(k) neve.

Alatta az angol cím (mindhárom balra húzva, normál stílus).

Ezek alatt egy minimum 10-12 mondatos angol összefoglaló (sorkizárt).

A tanulmány szövege legyen sorkizárt. Kivéve a cím, szerző(k), angol cím, fejezetcímek (lehetnek számozottak is) ábra/táblázat címek és aláírások ezek legyenek balra húzva.

A szövegben ne használjanak behúzást, valamint előtte és utána térközt. A bekezdések jelölésére használják a tabulátort, amelynek beállítása legyen : 0,75 cm. Táblázat: Címe a táblázat felett (normál szöveg, középre húzva). Az adatok forrása a táblázat alatt. Az oszlopok címe a cellákban középre húzva, az adatnév az első oszlopban balra húzva, a számadatok a számhelyességnek megfelelően jobbra húzva.

Ábrák: Ábra szám és cím, esetleges jelmagyarázat és a forrás alatta, középre húzva.

A szöveg végén az IRODALOM (ez a cím középre húzva kiskaptális formában): Times New Roman 11p betűméret, sorkizárt. A szerzők neve kiskaptális formában, utána a megjelenés évszáma zárójelben, majd az irodalom adatai:

FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 9-20.

Szövegközi hivatkozások: (Friskyák S. 2002) zárójelben, szerző neve, keresztnév kezdőbetűje, évszám, dölt formában.

Szövegközi hivatkozások helyet lehetséges a lábjegyzetek használata: Times New Roman betűtípusban és 10p betűméretben.